МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМЕНІ О. О. ПОТЕБНІ НАН УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОВАЛЮК ОЛЬГА КОСТЯНТИНІВНА

УДК 81’373:159.942=161.2“13”-“15”(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙ ТА ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV–XVI СТОЛІТЬ

10.02.01 – українська мова
035 – Філологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.
_____ О. К. Ковалюк

Науковий керівник –
Межжеріна Ганна Валентинівна,
доктор філологічних наук, професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Ковалюк О. К. Лексика на позначення емоцій та емоційних станів людини в українській мові XIV–XVI століть. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (доктора філософії) зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Національний авіаційний університет, Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України. – Київ, 2020.

Уперше на матеріалі староукраїнських рукописних і друкованих писемних пам'яток XIV–XVI ст. проведено системний аналіз іменників, прикметників, дієслів на позначення емоцій та емоційних станів людини, досліджено семантичну еволюцію та функціонально-стилістичні особливості лексем. Теоретико-методологічна концепція дисертації ґрунтується на таких положеннях: лексеми на позначення емоцій та емоційних станів людини є антропоцентрично маркованими, вимагають урахування основних підходів до визначення та класифікації емоцій у психології та відповідних лексем – у лінгвістиці; семантична структура лексем певного періоду формується в руслі загальних процесів і законів мовного розвитку, є результатом семантичних трансформацій праформ; формування й розвиток словникового складу мови, які відбуваються під впливом екстралінгвальних чинників, розглядаються з урахуванням історичного, культурно-історичного контексту епохи; реконструкція внутрішньої форми та семантичної структури лексеми здійснюється з урахуванням парадигматичних і синтагматичних зв'язків, із залученням спільнокореневих одиниць та конституентів лексико-семантичного угруповання, до якого вона належить.

У результаті аналізу встановлено, що корпус лексико-семантичного поля "емоції та емоційні стани людини" нараховує 207 іменників, прикметників, дієслів XIV–XVI ст., складається з дев'яти лексико-семантичних груп ("радість, задоволення", "хвилювання, тривога, неспокій", "нервове збудження,

роздратування”, “смуток, туга”, “збентеження, сором’язливість”, “зневага”, “здивування”, “каяття”, “відраза, огида”), має чітку структуру з розвиненими структурно-семантичними, парадигматичними відношеннями між лексемами.

Простежено історію розвитку значень з урахуванням їхніх етимологічних витоків. З’ясовано, що розвиток лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини бере початок переважно в праслов’янському періоді. Мовні одиниці, успадковані з праслов’янського лексичного фонду, загалом зберігають притаманні їм семантичні характеристики до кін. XIII ст.

Одним із шляхів розвитку семантичної структури слова в українській мові XIV–XVI ст. було розширення семантичного обсягу лексем за рахунок появи нових значень. Лексичні значення з високим рівнем абстрактності виникали переважно завдяки метафоричним і метонімічним перенесенням. Найчастіше семантичний розвиток слів на позначення емоцій та емоційних станів людини проходив за узагальненою схемою “конкретне, матеріальне” → “абстрактне, психічне”. Виявлено модифікацію семантичного наповнення, притаманного здебільшого ядерним номінативам, яка передбачала перегрупування в межах семантичної структури окремих значень або відтінків значень, спричинених розширенням функціональних можливостей відповідних мовних одиниць. Семантична структура значної кількості слів (*гнѣвъ*, *страхъ*, *боязнь* тощо) доволі часто демонструвала симбіоз кількох лексико-семантичних відтінків.

Характерним для досліджуваного періоду було одночасне співіснування тотожних за значенням слів, що спричиняло поступове послаблення функціональної активності одного з них. У певні хронологічні періоди в семантичній структурі близьких синонімів могли з’являтися значеннєві й стилістичні відтінки, які зумовлювали різні сфери їхнього вживання.

Аналіз стилістичних особливостей лексики на позначення емоцій та емоційних станів людини показав, що давні автори активно використовували тавтологічні конструкції та прийоми ампліфікації. Такі стилістичні фігури, які цілком відповідали стилістичним канонам тогочасної писемної традиції,

використовувалися в текстах полемічного, наукового й конфесійного спрямування насамперед у випадках, коли необхідно було деталізувати якості кого- або чого-небудь, глибше розкрити певні процеси, подати їхню всебічну характеристику. У процесі встановлення семантичного обсягу ядерних лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини важливе значення відіграло контекстуальне оточення, яке дозволило простежити синтагматичні зв'язки слів, аналіз яких сприяв більш повній реконструкції семантичного обсягу мовних одиниць. Найчастотнішими виявилися поєднання досліджуваних лексем із прикметниками (зокрема прикметниковими конкретизаторами *Божий, Господній*) і дієсловами.

Визначено жанрову диференціацію писемних пам'яток XIV–XVI ст. та функціонально-стилістичні особливості лексем. Текстовий аналіз засвідчив, що література XIV ст. обмежена творами переважно юридичного змісту (грамотами, статутами, скаргами, актами, заповітами тощо), тоді як українська писемність XVI ст. широко представлена джерелами різного жанрового спрямування, зокрема діловими, релігійними, історичними, полемічними, поетичними тощо.

Переклад культових релігійних книг живою народною мовою слугував своєрідним каталізатором розвитку й унормування літературно-писемної традиції досліджуваного періоду. Однак упродовж XIV–XVI ст. лексичний склад української мови розширювався не лише завдяки питомим словам, а й шляхом запозичення іншомовних лінгвоодиниць. Постійна взаємодія на східнослов'янському мовному ґрунті двох культурних традицій (південнослов'янської й східнослов'янської) спричинила проникнення в український лексикон XIV–XVI ст. значної кількості церковнослов'янізмів. Тривале перебування українських земель у складі різних політичних утворень зумовило входження в український словниковий фонд XIV–XVI ст. іншомовних одиниць. Із XVI ст. досліджуване угруповання поповнилося за рахунок полонізмів, чехізмів, германізмів. Щоправда, чехізми та германізми з'являлися за посередництва польської мови. Мовотворча діяльність провідних діячів того часу

(Г. Смотрицького, Х. Філалета, І. Вишенського та ін.) також збагатила словниковий фонд української мови лексичними новотворами.

Кількісно найбільш представленою є периферійна зона (196 лексем), збагачення якої відбувалося за рахунок як автохтонних, так і чужомовних лінгвоодиниць. Предметом запозичення в староукраїнських текстах слугували не лише лексеми на позначення нових реалій об'єктивної дійсності, а й семантичні аналоги наявних у мові слів. Церковнослов'янізмів, незважаючи на активне поширення культової релігійної літератури, зафіксовано мало, що, очевидно, зумовлено новою перекладацькою концепцією. Значна кількість лексем "прив'язана" до однієї сфери вживання (релігійної, ділової, художньої тощо) або до творів одного автора. Виявлено велику кількість реверберованих слів, що могло бути спричинено втратою значної частини писемних джерел XIV–XVI ст. Так, у "Книжці" І. Вишенського виявлено прикметник *гнѣвоярostный* та іменник *звѣролютство*; у тексті "Апокрисисъ" Х. Філалета збережено одне вживання слова *утрапенье*; у староукраїнській пам'ятці "Списаніе противъ люторовъ" зафіксовано рідкісне дієслово *сетовати* та ін.

Звернення до рукописних і друкованих староукраїнських писемних текстів XIV–XVI ст. дозволило уточнити нижню хронологічну межу фіксації окремих лексичних одиниць. З'ясовано, що деякі ядерні лексеми не задокументовані (*дивитися, покаяніє* тощо) або зафіксовані як пізніші утворення (*боязнь, гнѣвъ, соромота* тощо) реєстровою частиною Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.

У сучасній українській мові збереглися ядерні конституанти на позначення емоцій та емоційних станів людини, хоча і з певними фонетико-орфографічними й семантичними модифікаціями. В окремих випадках зафіксовано звуження лексичних значень або втрату семантичних відтінків, притаманних православно-християнському дискурсу, що пов'язуємо зі зміною світоглядної парадигми сучасних лінгвоносіїв.

Після XVI ст. в українській мові було втрачено близько 40 % периферійних лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини,

зафіксованих у староукраїнських текстах XIV–XVI ст. Насамперед зникли слова, значення яких дублювали семантику ядерних конституентів або збігалися зі значеннями інших периферійних лексем. Деякі втрачені лінгвоодиниці мали складну словотвірну будову.

Результати історико-лінгвістичного дослідження переконують у тому, що лексика на позначення емоцій та емоційних станів людини є органічною складовою староукраїнських писемних пам'яток XIV–XVI ст. Реконструкція лексико-семантичного поля "емоції та емоційні стани людини" на основі староукраїнських джерел XIV–XVI ст. дає цінний матеріал з історії мови давнього періоду й розкриває нові перспективи для дослідження мовної свідомості людей того часу.

Ключові слова: позначення емоцій, іменники, прикметники, дієслова, лексико-семантична група, семантична структура слова, реверберація, староукраїнські писемні пам'ятки XIV–XVI ст.

ABSTRACT

Kovaliuk O. K. Vocabulary for the denomination of human emotions and emotional states in the Ukrainian language of the XIV–XVI centuries. – Qualification scientific work as a manuscript.

Graduation thesis for a Candidate of Philological Sciences Degree (Ph.D.) in the specialty 10.02.01 – Ukrainian Language – National Aviation University, O. O. Potebnya Institute of Linguistics, the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2020.

For the first time a systematic analysis on the material of ancient Ukrainian handwritten and printed written artefacts of the XIV–XVI centuries of nouns, adjectives, verbs for the denomination of human emotions and emotional states was performed, and the semantic evolution studied, as well as functional-stylistic features of lexical items were studied. The theoretical and methodological concept of the thesis is based on the following provisions: the lexical items for the denomination of human

emotions and emotional states are anthropocentrically marked, they require consideration of the basic approaches to the definition and classification of emotions in psychology, and corresponding lexical items in linguistics; the semantic lexical item structure of a certain period is formed in line with the general processes and laws of linguistic development, and is the result of semantic transformations of protoforms; formation and development of language vocabulary occurring under the influence of extralingual factors are considered taking into account the historical, cultural and historical context of the era; reconstruction of the lexical item internal form and semantic structure is carried out taking into account paradigmatic and syntagmatic links, involving cognate units and constituents of the lexical-semantic grouping it belongs to.

The analysis showed that the corpus of "human emotions and emotional states" lexical-semantic field consists of 207 nouns, adjectives, verbs of the XIV–XVI centuries. It consists of nine lexical-semantic groups ("joy, pleasure", "excitement, anxiety, worry", "nervous excitement, irritation", "sadness, anguish", "embarrassment, shyness", "disdain", "surprise", "repentance", "aversion, disgust"), and has a clear structure with developed structural and semantic, paradigmatic relations between lexical items.

The history of the meanings development, taking into account their etymological origins, was traced. It was determined that development of the lexical items of human emotions and emotional states denomination originates mainly in the Common Slavic period. Linguistic units inherited from the Common Slavic lexical fund retain in general their semantic characteristics until the end of the XIII century.

One of the ways of developing the word semantic structure in the Ukrainian language of the XIV–XVI centuries was the expansion of the lexical items semantic scope through the emergence of new meanings. Lexical meanings with a high level of abstractness emerged mainly through metaphorical and metonymic interference. Most often, the semantic development of words for the denomination of human emotions and emotional states occurred under generalized scheme "particularized, materialistic" → "abstract, mental". The modification of semantic content, which is mainly attributed to

core nominals, implying the regrouping within the semantic structure of individual meanings or shades of meanings. The semantic structure of a large number of words (*гнѣвъ* (anger), *страхъ* (fear), *боязнь* (intimidation), etc.) quite often demonstrated a symbiosis of several lexical-semantic shades. Distinctive of the studied period was the simultaneous coexistence of words identical in meaning, which caused the gradual weakening of functional activity of one of them. At certain chronological periods, the shades of meaning and stylistic shades might appear in the semantic structure of close synonyms, which determined different spheres of their use.

Analysis of stylistic peculiarities of the vocabulary for the denomination of human emotions and emotional states showed that the ancient authors actively used the tautological constructions and amplification techniques. The stylistic figures, which fully corresponded to the stylistic canons of that time written tradition, were used in the texts of polemical, scientific and confessional areas, first of all, when it was necessary to detail the qualities of someone or something, to reveal certain processes more deeper and to present their comprehensive characteristics. In the process of establishing the semantic scope of core lexical items for the denomination of human emotions and emotional states, the contextual environment played an important role, which made it possible to trace the syntagmatic word links, the analysis of which contributed to a more complete reconstruction of the linguistic units' semantic scope. The most frequent were the combinations of the analysed lexical items with adjectives (in particular, adjective specifiers *Божий* (God's), *Господнїй* (Lord's)) and verbs.

The genre differentiation of written artefacts of the XIV–XVI centuries and the functional-stylistic peculiarities of lexical items were determined. Textual analysis showed that the literature of the XIV century is limited to works of mostly legal content (merit certificates, charters, complaints, deeds, testaments, etc.), whereas the Ukrainian writing of the XVI century is widely represented by sources of various genres, including business, religious, historical, polemical, poetic, etc.

The translation of hieratic religious books using colloquial grass-roots language served as a peculiar catalyst for the development and normalization of the literary and written tradition of the period under study. However, during the XIV–XVI centuries,

the lexical composition of the Ukrainian language expanded not only through specific words, but also through the borrowing of foreign linguistic units. Continuous interaction on the East Slavic linguistic ground of two cultural traditions (South Slavic and East Slavic) led to the penetration of the significant number of the Old Church Slavonic items into Ukrainian lexicon of the XIV–XVI centuries. The long stay of the Ukrainian lands as a part of different political entities led to the foreign language units entering the Ukrainian vocabulary of the XIV–XVI centuries. Since the XVI century, the group under study has replenished with Polonisms, Czechisms, and Germanisms. Although, Czechisms and Germanisms emerged through the Polish. The linguistic activity of that time prominent figures (G. Smotrytskyi, H. Filalet, I. Vyshenskyi, etc.) also enriched the vocabulary of the Ukrainian language with lexical innovations.

Peripheral zone (196 lexical items), the enrichment of which occurred through both autochthonous and non-native linguistic units, is the most representative in terms of quantity. Not only lexical units for the denomination of new culture-specific concepts of objective reality served as the subject of borrowing from the Old Ukrainian texts, but semantic analogues of words available in the language as well. Despite the active spread of hieratic religious literature, few Old Church Slavonic items have been recorded, apparently, due to a new translation concept. A significant number of lexical items are “tied” to one area of use (religious, business, artistic, etc.) or to the single author works. A large number of reverbed words was identified, which could be a result of loss of a considerable part of the written sources of the XIV–XVI centuries. Thus, an adjective *гнѣвояростный* (angry and fierce) and a noun *звѣролютство* (beastly fury) were found in “Knyzhka” by I. Vyshenskyi; the text “Apocrisis” by H. Filalet has one usage of the word *утрапенье* (preserved), etc.

Reference to the handwritten and printed Old Ukrainian written texts of the XIV–XVI centuries allowed clarifying the lower chronological limit of the individual lexical units’ capture. It has been found that some core lexical items are not recorded – *дивитися*, *покаяніє* (be surprised, penance, etc.) or recorded as later formations (*боязнь*, *гнѣвъ*, *соромота* (fear, disgust, shame), etc.) in the register of the Old Ukrainian Dictionary of the XIV–XV centuries.

The modern Ukrainian language preserved the core constituents for the denomination of human emotions and emotional states, though certain phonetic-orthographic and semantic modifications. In some cases, a narrowing of lexical meanings or loss of semantic shades inherent in Orthodox Christian discourse were recorded, which we associate with a change in the ideological paradigm of modern native speakers. After the XVI century, the Ukrainian language lost about 40% of the peripheral lexical items for the denomination of human emotions and emotional states, recorded in the Old Ukrainian texts of the XIV–XVI centuries. First, the words disappeared, the meaning of which duplicated the core constituents semantics or matched with the meanings of other peripheral lexical items. Some of the lost linguistic units had a complex word-forming structure.

The results of the historical-linguistic study show that the vocabulary for the denomination of human emotions and emotional states is an organic component of ancient Ukrainian written artefacts of the XIV–XVI centuries. Reconstruction of the lexical-semantic field "human emotions and emotional states" based on the old Ukrainian sources of the XIV–XVI centuries provides valuable material on the history of ancient language and opens new perspectives for the study of linguistic consciousness of that time people.

Keywords: denomination of emotions, nouns, adjectives, verbs, lexical-semantic group, semantic word structure, reverberation, Old Ukrainian written artefacts of the XIV–XVI centuries.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Ковалюк О. К. Іменник *гнѣвъ* у писемних пам'ятках староукраїнської мови XIV–XVI ст.: функціонально-стилістичний аспект / О. К. Ковалюк // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. – Серія : Філологія. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2017. – Вип. 35. – С. 274–281.

2. Ковалюк О. К. Історико-лінгвістичний аналіз синонімічних субстантивів на позначення емоційного стану хвилювання в староукраїнських писемних пам’ятках XIV–XVI ст. / О. К. Ковалюк // Наукові записки. – Серія : Філологічні науки. – Кропивницький : Видавець Лисенко В. Ф., 2017. – Вип. 154. – С. 532–539.

3. Ковалюк О. К. Пошук критеріїв формування лексико-семантичного поля “позначення емоційного стану” / О. К. Ковалюк // Мова і культура. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. – Вип. 18. – Т. II (177). – С. 114–119.

Статті в наукових фахових виданнях України,
які входять до міжнародних наукометричних баз даних

4. Ковалюк О. К. Мова українських писемних пам’яток XIV–XVI ст. у термінологічному висвітленні / О. К. Ковалюк // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – К. : НАУ, 2018. – Вип. 37. – С. 19–25.

5. Ковалюк О. К. Позитивно конотована лексика на позначення емоційного стану людини в староукраїнських пам’ятках XIV–XVI ст. (на прикладі лексем із коренем *-рад-*) / О. К. Ковалюк // Наукові праці / Чорном. нац. ун-т ім. Петра Могили ; ред. кол.: Н. П. Матвєєва (голова) [та ін.]. – Миколаїв, 2017. – Т. 294. – Вип. 282. – С. 44–48.

6. Ковалюк О. К. Синонімія та варіативність лексем XIV–XVI ст. на позначення емоцій та емоційних станів людини / О. К. Ковалюк // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – К. : НАУ, 2019. – Вип. 39. – С. 18–23.

Статті в іноземних періодичних, наукових виданнях

7. Ковалюк О. К. Окремі тенденції розвитку лексики на позначення емоцій та емоційних станів людини в українській мові XIV–XVI ст. / О. К. Ковалюк // Topical Issues of the Development of Modern Science. – Sofia ; Bulgaria : Publishing House “ACCENT”, 2020. – P. 395–401.

8. Kovaliuk O. Borrowed token denoting the emotional state of nervous excitement in the old Ukrainian language of XIV–XVI centuries / O. Kovaliuk // Modern Science. – Praha : Nemoros. – 2017. – № 5. – P. 151–159. ISSN 2336-498 X.

Статті, які додатково відображають наукові результати дисертації

9. Ковалюк О. К. Презентація лексичного матеріалу в іноземній аудиторії і питання структури значення слова / О. К. Ковалюк // Світові виміри освітніх тенденцій: науково-методичні проблеми мовної підготовки іноземних громадян : матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф., 24 квітня 2020 р. – К. : Вид-во НАУ, 2020. – С. 50–53.

10. Ковалюк О. К. Системна організація лексем і робота в іноземній аудиторії / О. К. Ковалюк // Світові виміри освітніх тенденцій: науково-методичні проблеми мовної підготовки іноземних громадян : матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф., 18 квітня 2019 р. – К. : НАУ, 2019. – С. 51–53.

11. Ковалюк О. К. Тлумачення лексичного значення слова в іноземній аудиторії / О. К. Ковалюк // Науково-методичні проблеми мовної підготовки іноземних громадян : матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф., 24–25 квітня 2018 р. – К. : НАУ, 2018. – С. 43–44.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ…… 18

1. Назви писемних пам’яток…….. 18
2. Словники…….. 27
3. Мови…… 32
4. Ремарки…… 32

ВСТУП…… 33

РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕКСИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙ ТА ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV–XVI СТ.…… 40

1.1. Лексеми на позначення емоцій та емоційних станів людини: історія дослідження та вибір терміна…… 40

1.1.1. Діахронічний аспект дослідження лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини……. 40

1.1.2. Основні підходи до наукового визначення та класифікації лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини 44

1.2. Вплив інтра- та екстралінгвальних чинників на розвиток української мови XIV–XVI ст…… 48

1.2.1. Проблема вибору терміна на позначення мови писемних пам’яток XIV–XVI ст……. 49

1.2.2. Староукраїнські тексти як об’єкт лінгвістичних досліджень…….. 58

1.2.3. Збагачення українського вокабуляра церковнослов’янською лексикою…….. 68

1.2.4. Запозичення з польської, чеської, німецької мов……. 70

Висновки до першого розділу…… 75

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕКСИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙ ТА ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV–XVI СТ.…… 77

2.1. Методологічні аспекти історико-лінгвістичних досліджень…….. 77
2.2. Системна організація лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини…….. 86
2.3. Семантичні трансформації: розширення, звуження, переінтеграція.. 94
2.4. Лексична синонімія……. 100
Висновки до другого розділу……. 106
РОЗДІЛ 3. СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЯДЕРНИХ ЛЕКСЕМ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙ ТА ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ЛЮДИНИ…….. 109
3.1. Вербальне вираження емоції та емоційного стану радості, задоволення…….. 109
3.2. Вербальне вираження емоції та емоційного стану хвилювання, тривоги…….. 114
3.3. Вербальне вираження емоції та емоційного стану нервового збудження, роздратування…….. 123
3.4. Вербальне вираження емоції та емоційного стану смутку, туги……. 130
3.5. Вербальне вираження емоції та емоційного стану збентеження, сором’язливості……... 131
3.6. Вербальне вираження емоції та емоційного стану зневаги…….. 134
3.7. Вербальне вираження емоції та емоційного стану здивування…… 135
3.8. Вербальне вираження емоції та емоційного стану каяття…… 137
Висновки до третього розділу……. 140
РОЗДІЛ 4. СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРИФЕРІЙНИХ ЛЕКСЕМ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙ ТА ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ЛЮДИНИ…….. 142
4.1. Вербальне вираження емоції та емоційного стану радості, задоволення…….. 142
4.2. Вербальне вираження емоції та емоційного стану хвилювання, тривоги……. 149

4.2.1. Лексеми *страшный*, *страшливий*, *пристрашний*, *страшити*, *страшитися*, *устрашати*, *устрашеніе*, *настрашити*, *насътрахати*, *оустрашитисѧ*, *застрашити(ся)*, *отстрашити*…… 150

4.2.2. Лексеми *убояти(ся)*, *збоѧти(сѧ)*, *возбоятися*, *боязливый*, *богобоязнивыи*……. 152

4.2.3. Лексеми *гроза*, *погроза*, *грозити*, *загрозити*…… 153

4.2.4. Лексеми *оужасъ*, *ужасть*, *оужасати*, *оужасати(ся)*, *ужасний*……..... 155

4.2.5. Лексеми *опасъ*, *опасеніе*, *поопасатися*, *опасный*…… 156

4.2.6. Лексеми *тревога*, *трвожитися*, *небезпечьность*, *небезпеченство*, *полякати*, *лѧкати(сѧ)*, *трепетати*, *обавятися*…… 157

4.3. Вербальне вираження емоції та емоційного стану нервового збудження, роздратування…….. 161

4.3.1. Лексеми *гнѣваньє*, *гнѣвати(сѧ)*, *розгнѣвати(сѧ)*, *прогнѣватисѧ*, *розгнѣвати*, *прогнѣвати*, *гневный*, *гнѣвливый*, *гнѣвояростный*……... 161

4.3.2. Лексеми *злость*, *злобний*, *озлобленіе*, *злопомнѣнїє*, *злоумыслиє*, *злонравиє*, *зловѣриє*, *зловѣрный*, *злый*…… 164

4.3.3. Лексеми *лихий*, *ярость*, *яритися*, *возяритися*, *гѧръ*, *ненависть*, *братоненавидѣніе*, *нєнавидити*, *въ(з)нєнавидити*, *жестокий*, *жестосердіє*, *ожесточатися*, *свирѣпий*, *свѣрѣпѣтися*, *возбѣситися*……..... 167

4.3.4. Лексеми *лютость*, *звѣролютство*, *лютувати*, *нелютованье*, *злютувати(ся)*, *злютовати*, *лют*, *лютый*….. 174

4.3.5. Лексеми *опала*, *васнь*, *храпъ*, *попудливость*, *окрутенство*, *окрутность*, *окрутный*…….. 177

4.4. Вербальне вираження емоції та емоційного стану смутку, туги……. 184

4.4.1. Лексеми *печаль*, *печаловати(ся)*, *печалованіє*, *упечаловати*, *опечалитися*…… 185

4.4.2. Лексеми *жаль*, *жалость*, *жаловати*, *жаловатися*, *пожаловати*, *сожалитися*, *розжалити*, *розжаловатисѧ*, *ужалитися*, *жалостный*…… 187

4.4.3. Лексеми *скорбь*, *скорбити*, *тоужити*, *въскорбитися*, *скорбный*…….. 189

4.4.4. Лексеми *страдание*, *утрапенье*, *страдати*, *пострадати*, *сетовати*, *сѣтованіє*, *смутити*, *засмоутитисѧ*, *скруха*, *фрасунокъ*, *фрасовати*, *фрасовати(ся)*……... 191

4.5. Вербальне вираження емоції та емоційного стану збентеження, сором'язливості…… 196

4.5.1. Лексеми *посрамотити*, *посрамляти*, *оусрамлѧтисѧ*, *посрамлятися*, *посрамитися*, *срамляти(ся)*, *соромотити*… 197

4.5.2. Лексеми *студ*, *безстудство*, *безстудие*, *безстудный*…… 199

4.5.3. Лексеми *стыдѣние (стыдєнїє)*, *стыдливость*, *постыдитисѧ*, *непостыдный*, *встыд*, *встыдливость*, *завстыженье*, *невстыдливость*, *невстыдливый*, *без(в)стыдный*, *без[с]тужий*, *встыдати(ся)*, *завстыдити(ся)*…….. 201

4.5.4. Лексеми *соромъ*, *зсоромотити*, *посоромоченье*, *съмѹщатисѧ*, *смушеніє*……. 204

4.5.5. Лексеми *ганьба*, *нагана*, *наганенье*, *ганити*, *зганити*, *приганити*, *ганебный*……. 205

4.6. Вербальне вираження емоції та емоційного стану зневаги…….. 207

4.7. Вербальне вираження емоції та емоційного стану здивування…… 209

4.8. Вербальне вираження емоції та емоційного стану каяття…… 212

4.9. Вербальне вираження емоції та емоційного стану відрази, огиди….. 214

Висновки до четвертого розділу……. 216

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ……. 218
Список використаних джерел……..…… 222
Список використаної літератури……...…… 243
Додаток 1. Реєстр досліджуваних назв емоцій та емоційних станів людини …… 275

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. Назви писемних пам’яток

Повні дані про писемні пам’ятки дивитися в списку використаних джерел

Рукописні джерела

Апост.	Апостол апракос повний XV століття.
Зб.	Збірник слів та повчань XIV століття.
ЄН	Новий Завіт 1581 року.
К. Стр.	Кам’янко-Струмилівське Євангеліє 1411 року.
ЛЄ	Євангеліє апракос повний XIV століття (Лаврське Євангеліє).
Молит.	Молитви Кирила Туровського на сім днів тижня.
Псалт.	Псалтир XIV століття.
Тр.	Тріодь XIV століття.
Чет.	Четья Мінея 1489 року.

Стародруки

АЖМУ	Актова книга Житомирського міського уряду XVI ст.
АЖМУ-7	Акт 1583 року.
АЖМУ-14	Акт 1583 року, місяця березня.
АЖМУ-23	Акт 1583 року, місяця серпня.
АЖМУ-37	Акт 1583 року після народження Сина Божого, місяця листопада.
АЖМУ-39	Акт 1584 літа Божого народження.
АЖМУ-40	Акт 1584 року після народження Сина Божого, місяця січня.
АЖМУ-87	Акт 1584 літа Божого народження, місяця листопада.
Ак. ЗР I	Акти з історії Західної Росії.
Ак. ЗР-2	Акт 1347 року. Статут Польського короля Казимира III.
Ак. ЗР-24	Акт 1415 року. Соборна грамота литовських єпископів.
Ак. ЗР-101	Акт 1492 року. Посольство королевича Олександра й Литовської ради.

Ак. ЗР- 109	Акт 1493 року. Посольство князя Іоанна до Литовського князя.
Ак. ЗР-114	Акт 1493 року. Посольство Литовського князя до Московського князя.
Ак. ЗР-120	Акт 1494 року. Статутна грамота Литовського князя Олександра.
Ак. ЗР-135	Акт 1496 року. Посольська промова Литовського князя Польському королю.
Ак. ЗР-162	Акти 1498–1499 років. Посольські промови Молдавському воєводі Стефану.
Ак. ЗР-166	Акт 1499 року. Жалувана грамота Литовського князя Олександра Київському митрополиту Іосифу.
Ак. ЗР-179	Акт 1500 року. Посольські промови Литовського князя князеві Іоанну.
Ак. ЗР-184	Акт 1500 року. Посольство Литовського князя до хана Ших-Ахмата.
Ак. ЗР-186	Акт 1501 року. Списки про прийом Угорського й Литовського послів.
Ак. ЗР-187	Акт 1501 року. Посольські промови королів князю Іоанну Васильовичу.
Ак. ЗР-188	Акт 1501 року. Посольські промови Литовського князя Угорському королю.
Ак. ЗР-192	Акти 1501–1505 років. Список посольських відносин між Іоанном Васильовичем та Олександром.
Ак. ЗР-196	Акт 1502 року. Лист Польського короля Кримському ханові.
Ак. ЗР-197	Акт 1502 року. Промова Угорського посла князеві Іоанну Васильовичу.
Ак. ЗР-206	Акт 1503 року. Королівський лист Литовській раді.
Ак. ЗР-213	Акт 1505 року. Жалувана грамота Смоленському владиці.
Ак. ЗР-221	Акт 1506 року. Жалувана королівська грамота Олексі Сковорідці.

Ак. ЗР II	Акти з історії Західної Росії.
Ак. ЗР-12	Акт 1507 року. Устав Віленського сейму.
Ак. ЗР-16	Акт 1507 року. Посольські промови короля Сигізмунда князю Василію Іоанновичу.
Ак. ЗР-19	Акт 1507 року. Посольство короля Сигізмунда князеві Георгію Іоанновичу.
Ак. ЗР-26	Акт 1507 року. Окружна королівська грамота.
Ак. ЗР-31	Акт 1508 року. Окружна королівська грамота.
Ак. ЗР-36	Акт 1508 року. Королівський лист до князя Василія Іоанновича.
Ак. ЗР-41	Акт 1508 року. Посольство короля Сигізмунда до хана Менґлі-Ґірея.
Ак. ЗР-97	Акти 1516 і 1517 років. Грамоти Київському Миколаївському Пустинному монастирю.
Ак. ЗР-98	Акт 1517 року. Грамота князя Василія Іоанновича.
Ак. ЗР-116	Акт 1522 року. Лист короля Сигізмунда Кримському хану.
Ак. ЗР-144	Акт 1526 року. Посольство Литовської ради королю Сигізмундові.
Ак. ЗР-175	Акти 1533–1538 років. Список посольських відносин короля Сигізмунда та Литовської ради з Іоанном Васильовичем і боярами.
Ак. ЗР-179	Акт 1534 року. Відповідь королю Сигізмундові воєводи Яна Глебовича й допити лазутчиків.
Ак. ЗР-181	Акт 1534 року. Лист короля Сигізмунда гетьманові Радзивіллу.
Ак. ЗР-194	Акт 1539 року. Королівська грамота Литовській раді.
Ак. ЗР-196	Акт 1539 року. Відповідь королівська дипломатові Феодору.
Ак. ЗР-198	Акт 1539 року. Чолобитна Київському митрополиту Макарію.
Ак. ЗР-205	Акт 1540 року. Обшуковий запис львівських дворян і громадян.
Ак. ЗР-218	Акт 1542 року. Листи ханських сановників князеві Семену.

Ак. ЗР-227	Акт 1542 року. Лист короля Сигізмунда Кримському хану.
Ак. ЗР-230	Акт 1544 року. Королівська грамота княгині Олені Слуцькій.
Ак. ЗР III	Акти з історії Західної Росії.
Ак. ЗР-4	Акт 1547 року. Прохання короля Сигізмунда Августа.
Ак. ЗР-10	Акт 1551 року. Жалувана грамота Києво-Печерському монастирю.
Ак. ЗР-13	Акт 1554 року. Устави Литві й областям на третьому Віленському сеймі.
Ак. ЗР-28	Акт 1561 року. Уставна королівська грамота могилевським міщанам.
Ак. ЗР-31	Акт 1562 року. Повчання Київського митрополита Силивестра.
Ак. ЗР-35	Акт 1564 року. Відповідь невідомого литвина.
Ак. ЗР-56	Акт 1572 року. Лист литовських радних панів до Іоанна Васильовича.
Ак. ЗР-58	Акти 1573 і 1574 років. Відповідь Оршанського старости Філона королю Генріхові й литовським радним панам.
Ак. ЗР-59	Акт 1574 року. Жалувана грамота короля Генріха жителям Жмудської області.
Ак. ЗР-88	Акт 1577 року. Королівська грамота Вількейської й Поюрської держав міським і волосним жителям.
Ак. ЗР-100	Акти 1578, 1581 і 1582 років про розлучення князя Андрія Курбського з княгинею Марією Гольшанською.
Ак. ЗР-101	Акт 1578 року. Жалувана грамота воєводичу Іванові Сопізі.
Ак. ЗР-123	Акт 1580 року. Грамота короля Стефана жителям Заволоччя.
Ак. ЗР-126	Акт 1581 року. Запис львівського дворянина Василя Болобана.
Ак. ЗР-131	Акт 1582 року. Уставна грамота віленським православним купцям.
Ак. ЗР-138	Акт 1583 року. Грамота Константинопольського патріарха.

Ак. ЗР-146	Акт 1585 року. Послання Київському митрополиту Онисифорові.
Ак. ЗР-162	Акт 1586 року. Жалувана грамота Києво-Печерському монастирю.
Ак. ЗР IV	Акти з історії Західної Росії.
Ак. ЗР-29	Акт 1591 року. Послання православному духівництву.
Ак. ЗР-33	Акт 1592 року. Два послання Константинопольському патріарху Єремії.
Ак. ЗР-34	Акт 1592 року. Чолобитна царю Феодору Іоанновичу.
Ак. ЗР-37	Акт 1592 року. Жалувана королівська грамота пінським соборянам.
Ак. ЗР-42	Акт 1592 року. Послання Львівському ставропігійському братству.
Ак. ЗР-45	Акт 1593 року. Послання Костянтина Острозького Іпатію Потію.
Ак. ЗР-50	Акт 1594 року. Два протести Єремії Бориславського.
Ак. ЗР-56	Акт 1595 року. Послання Іпатія Потія Київському митрополиту Михаїлу Рогозі.
Ак. ЗР-59	Акт 1595 року. Послання Іпатія Потія Київському митрополитові Михаїлу Рогозі.
Ак. ЗР-63	Акт 1595 року. Послання єпископа Іпатія Костянтинові Острозькому.
Ак. ЗР-65	Акт 1595 року. Лист Новгородського воєводи та старости Феодора Київському митрополиту Михаїлу Рогозі.
Ак. ЗР-66	Акт 1595 року. Послання литовських єпископів Київському митрополиту Михаїлу Рогозі.
Ак. ЗР-68	Акт 1595 року. Соборна грамота Київського митрополита Михаїла Рогози та єпископів Папі Клименту VIII.
Ак. ЗР-69	Акт 1595 року. Лист Київського митрополита Михаїла Рогози Феодорові Скумину та відповідь воєводи.
Ак. ЗР-70	Акт 1595 року. Лист Іпатія Потія Костянтину Острозькому.

Ак. ЗР-71	Акт 1595 року. Послання Костянтина Острозького православному духівництву й мирянам.
Ак. ЗР-73	Акт 1595 року. Грамота Київського митрополита Михаїла Рогози православному духівництву Віленського Троїцького братства.
Ак. ЗР-74	Акт 1595 року. Лист Феодора Скумина Костянтину Острозькому.
Ак. ЗР-84	Акт 1595 року. Судова явка Петра Новоши.
Ак. ЗР-88	Акт 1595 року. Неблагословенна грамота Стефанові Зизанію.
Ак. ЗР-90	Акт 1595 року. Послання віленського православного духівництва воєводі Феодорові Скумину.
Ак. ЗР-92	Акт 1596 р. Протестація Стефана Зизанія й священиків Василія та Герасима.
Ак. ЗР-97	Акт 1596 року. Окружна королівська грамота православному духівництву й мирянам.
Ак. ЗР-105	Акт 1596 р. Соборна грамота львівського єпископа Гідеона Болобана.
Ак. ЗР-110	Акт 1596 року. Послання Київського митрополита Михаїла Рогози Феодорові Скумину.
Ак. ЗР-117	Акт 1597 р. Судова справа екзарха Никифора.
Ак. ЗР-135	Акт 1598 року. Грамота Київського митрополита Михаїла Рогози Іпатію Потію.
Ак. ЗР-146	Акт 1599 року. Послання Юрія Рогатинця Віленському православному братству.
Арх. ЮЗР I	Архів Південно-Західної Росії.
Арх. ЮЗР-16	Акт 1577 року. Духовний заповіт Василія Загоровського.
Арх. ЮЗР-34	Скарга Луцького єпископа на князя Олександра Пронського.
Арх. ЮЗР-37	Скарга на луцьких міщан.
Арх. ЮЗР-56	Скарга Герасима Вижовського на єпископа Кирила Терлецького.

Арх. ЮЗР-63	Судовий вирок жидам, які кидали каміння в єпископа Мелетія Хребтовича.
Арх. ЮЗР-67	Скарга єпископа Кирила Терлецького на королівського секретаря Броневського.
Арх. ЮЗР-70	Скарга єпископа Кирила Терлецького на луцького старосту Олександра Семашка.
Арх. ЮЗР-72	Скарга єпископа Кирила Терлецького на луцького старосту Олександра Семашка.
Арх. ЮЗР-75	Акт 1591 року. Скарга возних про образи, заподіяні єпископу Кирилові Терлецькому.
Арх. ЮЗР-76	Скарга Кирила Терлецького на Ждана Бровицького, який поширив інформацію про його смерть і заволодів його майном.
Арх. ЮЗР-78	Акт 1592 року. Судові дебати за скаргою єпископа Кирила Терлецького.
Арх. ЮЗР-82	Скарга Кондрата Хребтовича Богуринського на священиків Володимирської церкви, які після смерті його брата заволоділи церковним майном.
Арх. ЮЗР-85	Скарга Даниїла Богуринського про розкрадання речей і документів, які залишилися після смерті його брата Мелетія Хребтовича.
Арх. ЮЗР-100	Акт 1594 року. Судові дебати пана Цимінського з Кирилом Терлецьким.
Арх. ЮЗР-120	Акт 1596 року. Маніфест Сигізмунда III про призначення собору.
АЮЗР I	Акти Південної й Західної Росії.
АЮЗР-22	Акт 1444 року. Судові рішення щодо суперечки між Круповичами та Бастунями.
АЮЗР-31	Акт 1483 року. Вирок Жеславського та Марківського намісників.
АЮЗР-36	Акт 1501 року. Уставна грамота князя Олександра жителям Волинської землі.

АЮЗР-56	Акт 1510 року. Жалувана грамота короля Сигізмунда князю Семенові.
АЮЗР-73	Акт 1522 року. Чолобитна мешканців Бориславської волості.
АЮЗР-78	Акт 1525 року. Королівське підтвердження запису княгині Євдокії Можайської.
АЮЗР-91	Акт 1529 року. Духовна грамота старости Михайла Богуша.
АЮЗР-102	Акт 1538 року. Уставна королівська грамота віленським міщанам.
АЮЗР-107	Акт 1541 року. Устав королівський і радних панів польських і литовських.
АЮЗР-137	Акт 1559 року. Два накази гетьманам Яну Ходкевичу та Юрію Зіновійовичу.
АЮЗР-143	Акт 1563 року. Лист Київському митрополиту Силивестру.
АЮЗР-148	Акт 1566 року. Накази короля Сигізмунда Августа.
АЮЗР-152	Акт 1569 року. Лист воєводи Романа Сангушка королю Сигізмундові Августу.
АЮЗР-188	Акт 1589 року. Жалувана уставна грамота міщанам могилевським.
АЮЗР-192	Акт 1589 року. Жалувана грамота Габрієлю Войнєні.
АЮЗР-203	Акт 1592 року. Жалувана грамота Григорію Самбору.
АЮЗР-218	Акт 1596 року. Опис документів і рухомого майна, що належали єпископу Кирилові Терлецькому.
АЮЗР-224	Акт 1598 року. Послання Іпатія Потія до Костянтина Острозького.
АЮЗР-238	Акти 1556–1568 років. Лист Київського протопопа Якова до Київського митрополита Силивестра.
АЮЗР II	Акти Південної й Західної Росії.
АЮЗР-2	Акти 1599 року. Заява Іпатія Потія проти києво-печерських монахів.
БАіМ	Бунт ангелів і святий Михаїл

Бук. ІФ	Буквар Івана Федорова 1574 року.
ВГр.	Волинські грамоти XVI ст.
ВГр.-78 [139]	Акт 1571 року. Угода Тимофія Черневського та його опікунів.
Виш. Кн.	Іван Вишенський. Книжка.
ВКЛ	Волинський короткий літопис.
ГЛ	Густинський літопис.
Гр. Пещ.	Пещак М. М. Грамоти XIV ст.
Гр. Пещ.-7	Грамота 1341 року. Напис на дзвоні соборної Юріївської церкви.
Гр. Пещ.-32	Грамота 1385 року. Чурило Бродовський дарує село Бродово.
Гр. Пещ.- 40	Грамота 1387 року. Король Польський дарує Троцьке князівство, м. Полоцьк та ін.
Гр. Пещ.- 52	Грамота 1390 року. Молдавський воєвода Мірча дозволяє львівським купцям торгувати.
ЖАУ	Житіє Андрія Юродивого.
ЖВН	Житіє Василія Нового.
КЦН	Герасим Смотрицький. Ключ царства небесного.
Лекс. пр.	Лексис… просто.
ЛЗ	Лаврентій Зизаній. Лексис.
ЛЗК	Луцька замкова книга 1560–1561 років.
ЛЗК-3	Справа № 3, місяць грудень.
ЛЗК-6	Справа № 6, місяць грудень.
ЛЗК-11	Справа № 11, місяць грудень.
ЛЗК-74	Справа № 74 (42), місяць січень.
ЛЗК-89	Справа № 89 (57 [15]), місяць лютий.
ЛЗК-127	Справа № 127 (8), місяць квітень.
ЛЗК-220	Справа № 220 (7), місяць липень.
ЛЗК-304	Справа № 304 (3), місяць жовтень.
ЛЗК-309	Справа № 309 (8), місяць жовтень.

ЛЗК-324	Справа № 324 (23), місяць жовтень.
ЛЗК-325	Справа № 325 (24), місяць жовтень.
ЛЗК-330	Справа № 330 (29), місяць жовтень.
Листъ ИП	Лист Іпатія Потія до князя Костянтина Острозького.
ОСол.	Оповідання про Соломона.
Отв. ИП	Відповідь Іпатія Потія.
ПЄ	Пересопницьке Євангеліє 1556–1561.
Роз. Гр.	Розов В. О. Українські грамоти XIV – п. пол. XV століть.
Роз. Гр.-1	Грамота 1341 року Литовського князя Кейстута та його брата Любарта торунським купцям.
Роз. Гр.-14	Грамота 1385 року князю Федорові та його дітям.
Роз. Гр.-26	Грамота 1393 року хана Тохтамиша польському королю Ягеллу.
Роз. Гр.-66	Договірна грамота 1433 року короля Ягелла з воєводою Стефаном.
Роз. Гр.-71	Присяжна грамота 1434 року князя Федька королю Ягеллу.
Скарга	Скарга нищих до Бога.
СПЛ	Писання проти лютерів.
Суп. Л.	Супрасльський літопис.
ХФ	Христофор Філалет. Апокрисис, або Відповідь на книжки про Берестейський собор.
Προσφ.	Просфонима.

2. Словники

Аркушин	Аркушин Г. Л. Словник західнопольських говірок : у 2 т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1 : А–Н. – 354 с.; Т. ІІ. : О–Я. – 458 с.
Брилін.	Брилінський Д. М. Словник подільських говірок / Д. М. Брилінський. – Хмельницький : Редакційно-видавничий відділ, 1991. – 116 с.
Даль	Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка /

	В. И. Даль : в 4 т. – М. : Издательство Астрель, 2003. – Т. IV : Р–Я. – 1144 с.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. І : А–Г. – 632 с. ; 1985. – Т. ІІ : Д–Копці. – 572 с. ; 1989. – Т. ІІІ : Кора–М. – 552 с. ; 2003. – Т. IV : Н–П. – 656 с. ; 2006. – Т. V : Р–Т. –704 с. ; 2012. – Т. VI : У–Я. – 568 с.
ЕУМ	Українська мова : енциклопедія / ред.: В. М. Русанівський (співголова) та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во "Укр. енцикл." ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
ІСУЯ	Історичний словник українського язика / за ред. проф. Є. Тимченка. – Х. ; К. : Держ. вид-во України, 1930. – Т. І : А–Ж. – Зошит 1 : А–Г. – 528 с. ; Т. І : А–Ж. – Зошит 2 : Г–Ж. – Українська Радянська Енциклопедія, 1932. – 947 с.
Мат.Тимч.	Тимченко Є. К. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2 кн. / Є. К. Тимченко ; підгот., упоряд., ред. В. В. Німчук, Г. І. Лиса ; НАН України, Українська Вільна Академія Наук у США. – К. ; Нью-Йорк, 2002. – Кн. 1. – 512 с. ; 2003. – Кн. 2. – 512 с. – (Пам'ятки української мови. Серія словників).
МНС	Малорусько-німецький словар : у 2 т. / [авт.-уклад. Є. Желехівський, С. Недільський]. – Львів, 1886. – Т. І. – 589 с.
Никол.	Николаев С. Л. Этимологическая база данных по индоевропейскому праязыку / С. Л. Николаев, С. А. Старостин. – М., 1998–2005. – Режим доступу : www.proto-indo-european.ru › dic-starostin. – (дата звернення 30.10.2019). – Назва з екрана.
Ониш.	Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наукова думка, 1984. – Ч. 2 : О–Я. – 517 с.
Пирт.	Пиртей П. С. Словник лемківської говірки : матеріали до словника / П. С. Пиртей. – Legnica ; Wrocław : б. в., 2001. – 460 с.

Преобр.	Преображенский А. Этимологический словарь русского языка : в 3 т. / А. Преображенский. – М. : Типография Г. Лисснера и Д. Совко, 1910–1914. – Т. II : П–С. – 420 с.
Психол.Сл.	Психологический словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
ПУС	Польсько-український словник : в 2 т. / гол. ред. Л. Л. Гумецька. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. – Т. II. – Ч. 2 : S–Ż. – 712 с.
Сабадош	Сабадош І. В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І. В. Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 478 с.
СБГ	Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
СДрЯ	Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10 т. / гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Русский язык, 1989. – Т. II : (възалкати–добродѣтельникъ). – 496 с. ; 1990. – Т. III : (добродѣтельно–изжечисѧ). – 510 с.; 2000. – Т. VI. – 602 с.
СКр	Словник місцевих слів Карпатського регіону: пояснення та походження слів / уклад. Д. П. Савчук. – К.–Косів : Писаний Камінь, 2013. – 188 с.
СлУМ	Словник української мови / кер. В. В. Німчук та ін. ; відп. ред. В. В. Жайворонок. – К. : ВЦ “Просвіта”, 2012. – 1320 с.
СлУМ XVI – п. п. XVII	Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича ; ред. Д. Гринчишин, Л. Полюга. – Львів, 1994. – Вип. 2 : Б–Богуславецъ. – 152 с. ; 1996. – Вип. 3 : Б–В. – 252 с. ; 1999. – Вип. 6 : В–Г. – 256 с. ; 2000. – Вип. 7 : Г–Д. – 256 с. ; 2005. – Вип. 12 : З. – 244 с.

Срезн.	Срезневський И. И. Словарь древнерусского языка : в 3 т. – Репринтное изд. / И. И. Срезневський. – М. : Книга, 1989. – Т. I. – Ч. 1. : А–Д. – 808 стб. ; 1989. – Т. II. – Ч. 1. : Л–О. – 852 стб. ; 1989. – Т. III. – Ч. 1. : Р–С. – 910 стб., [6] с.
СРЯ	Словарь русского языка XI–XVII вв. / гл. ред. Г. А. Богатова. – М. : Наука, 1989. – Вып. 15 : Перстъ–Подмышка. – 288 с. ; 1995. – Вып. 21 : Прочный–Раскидати. – 280 с. ; 2000. – Вып. 24 : Се–Скорый. – 254 с.
ССУМ XIV–XV	Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : в 2 т. / ред. кол.: Л. Л. Гумецька (гол. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. I : А–М. – 630 с. ; 1978. – Т. II : Н – ѳ. – 592 с.
Стоян.	Стоянов І. А. Болгарско-український словник : близько 43 000 слів / І. А. Стоянов, О. Р. Чмир. – К. : Наукова думка, 1988. – 780 с.
СУМ	Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. I : А–В. – 799 с. ; 1971. – Т. II : Г–Ж. – 550 с. ; 1972. – Т. III : З–ЗЯЯТИ. – 744 с. ; 1974. – Т. V : Н–О. – 840 с. ; 1975. – Т. VI : П–ПОЇТИ. – 832 с. ; 1976. – Т. VII : ПОЇХАТИ–ПРИРОБЛЯТИ. – 723 с. ; 1977. – Т. VIII : ПРИРОДА–РЯХТДИВИЙ. – 927 с. ; 1978. – Т. IX : С. – 916 с. ; 1980. – Т. XI : Х–Б. – 699 с.
СУМБі	Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / П. П. Білецький-Носенко ; підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1966. – 422 с. – (Пам’ятки української мови / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні).
СУМГр.	Словарь української мови : у 4 т. / упоряд. Б. Грінченко. – К. : Лексікон, 1996. – Т. IV : Р–Я. – 566 с.
ТСБЛМ	Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў / уклад. : І. Л. Капылоў [і інш.] ; пад рэд. І. Л. Капылова. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2016. – 968 с.

Фасм. Фасмер М. Этимологический словарь русского язика : в 4 т. / М. Фасмер ; под ред. и с предисл. проф. Б. А. Ларина. – М. : Прогресс, 1986. – Т. I : А–Д. – 576 с. ; 1987. – Т. III : Муза–Сят. – 832 с.

Цыг. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка : более 50 000 слов / Г. П. Цыганенко. – 2-е изд., перераб., и доп. – К. : Рад. школа, 1989. – 511 с.

Чабанен. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : Комунар, 1992. – Т. III : О–П. – 304 с.

Черн. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : 13 560 слов / П. Я. Черных. – 3-е изд., стереотип. – М. : Русский язык, 1999. – Т. I : А–Пантомима. – 622 с. ; 1999. – Т. II : Панцирь–Ящур. – 560 с.

ЧРС Чешско-русский словарь : в 2 т. / под ред. Л. Копецкого, Й. Филипца, О. Лешки. – М. : Русский язык ; Прага : Гос. пед. изд-во, 1976. – Т. I : А– О.– 580 с. ; 1976. – Т. II : Р–Ž. – 862 с.

Шанс. Шанский Н. М. Краткий этимологический словарь русского языка / В. В. Иванов, Н. М. Шанский, Т. В. Шанская. – М. : Просвещение, 1971. – 542 с.

ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд / ред. О. Н. Трубачев. – М. : Наука, 1978. – Вып. 5 : **dělo–*dьrzъlь*. – 232 с. ; 1979. – Вып. 6 : **e–*golva*. – 222 с. ; 1980. – Вып. 7 : **golvačь–*gyžati*. – 224 с. ; 1988. – Вып. 15 : **letina–*lokacь*. – 264 с. ; под ред. О. Н. Трубачева и А. Ф. Журавлева. – 2005. – Вып. 32 : **obžьnъ–*orzbotati*. – 264 с.

Hessen Hessen D. Wielki słownik polsko-rosyjski / D. Hessen, R. Stypuła. – Warszava : Wiedza powszechna, 2001. – T. I : A– Ó. – 656 s. ; 2001. – T. II : P–Ż. – 844 s.

Pokorny — Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. – Bern ; München. – 1959. – Режим доступу : http://www.proto-indo-european.ru/dic-pokorny/iew-a.htm. – (дата звернення 30.10.2019). – Назва з екрана.

3. Мови

ав. – авестійська
англ. – англійська
болг. – болгарська
бр. – білоруська
гот. – готська
гр. – грецька
дангл. – давньоанглійська
двн. – давньоверхньонімецька
дінд. – давньоіндійська
дірл. – давньоірландська
дісл. – давньоісландська
др. – давньоруська
ієв. – індоєвропейська
ірл. – ірландська
сл. – слов’янські
слн. – словенська
стсл. – старослов’янська
схв. – сербохорватська
кімр. – кімрська
лат. – латинська
лит. – литовська
лтс. – латиська
м. – македонська
н. – німецька
нвн. – нововерхньонімецька
ос. – осетинська
п. – польська
перс. – перська
прус. – прусська
псл. – праслов’янська
р. – російська
свн. – середньоверхньонімецька
тох. – тохарська
укр. – українська
цсл. – церковнослов’янська
ч. – чеська

4. Ремарки

дет. – детальніше
ЛСВ – лексико-семантичний варіант
ЛСГ – лексико-семантична група
ЛСП – лексико-семантичне поле
пор. – порівняйте
ркп! – так у рукописі
сп. – список
суч. – сучасний
тс. – те саме
ред. – редакція

ВСТУП

Історико-лінгвістичні дослідження лексичного складу української мови XIV–XVI ст. дозволяють виявити закономірності формування й функціонування різноманітних у семантичному відношенні класів слів. Відокремлене існування української мови, з одного боку, і тривале контактування лінгвоносіїв, що проживали на теренах українських і білоруських земель у складі Великого князівства Литовського, – з другого, позначилися на розширенні тематичного діапазону тогочасного словника. Лексична система XIV–XVI ст. відбиває високий рівень розвитку наукового знання, про що свідчить наявність великих лексико-семантичних і тематичних угруповань адміністративно-територіальних, юридично-правових, податкових термінів, назв посадових осіб, ремісників, одягу, кольору, продуктів харчування тощо. Зміни в жанровій системі української мови XIV–XVI ст., зокрема поява творів світського призначення, активна мовотворча діяльність провідних постатей того часу (І. Вишенського, Г. Смотрицького, Х. Філалета та ін.), переклад культових релігійних книг живою народною мовою істотно збагатили словниковий фонд української мови XIV–XVI ст. абстрактною лексикою. Лінгвістичні дослідження засвідчують, що на цей час абстрактна лексика вже була розмаїтою в семантичному плані, містила лексичні одиниці, які вказують на стан, почуття, процес, якість, риси характеру, різні вияви інтелектуального рівня людини, взаємини між особами, народами, поняття етикету. Предметом наукового інтересу слугували загальні тенденції формування етимологічної, семантичної, словотвірної, стилістичної парадигм абстрактної лексики XIV – п. пол. XVII ст. [Полюга 1991], функціонування абстрактної лексики у творах Петра Могили [Тома 2014], лексеми на позначення форм психічної діяльності та емоційних станів людини в контексті вивчення еволюції української мови XVI–XVII ст. [Гриценко 2018].

Невід’ємною складовою масштабного корпусу абстрактних слів є емоційна лексика, яка неодноразово слугувала об’єктом дослідження

мовознавців. У лінгвокультурологічному плані вивчалися старослов'янські мовні одиниці на позначення емоцій та емоційних станів людини [Вендина 2002]; в аспекті експлікації мовної картини світу часів Київської Русі проаналізовано лексеми, які містили соціально-етичну оцінку людини та водночас характеризували її емоційний стан [Межжеріна 2006]; описано словотвірну структуру найменувань XI–XIII ст. [Сіроштан 2017]; репрезентовано етимологічні витоки заявленої групи слів [Варбот 2012; Мартынов 1962; Межжеріна 2006; Откупщиков 2001; 2005; Петлева 1984; Покровский 1959; Топоров 1988; Черниш 2003].

Водночас системного аналізу лексем XIV–XVI ст. на позначення емоцій та емоційних станів людини проведено не було. Частково це пояснюється розпорошеністю мовного матеріалу, оскільки література XIV–XV ст. представлена здебільшого юридичними пам'ятками (актами, грамотами, скаргами, заповітами тощо), у яких такі слова траплялися спорадично. Передусім нас цікавить здатність абстрактної лексики виражати стан людини, її почуття, емоційний процес, якість і пов'язані з цим риси характеру. **Актуальність** дослідження визначена необхідністю аналізу емоційної лексики як цілісного лексико-семантичного поля з акцентом на реконструкції семантики його конституентів. Лексеми на позначення емоцій та емоційних станів людини, виражені іменниками (*боязнь*, *васнь*, *жестосердіє*, *попудливость*, *радость*), прикметниками (*гнѣвоярostный*, *окрутный*, *свирѣпий*) та дієсловами (*вєсєлитисѧ*, *возбѣситися*, *страждати*, *трепетати*, *фрасовати*), вирізняються високою функціональною активністю, розгалуженою семантичною структурою, словотвірною продуктивністю й виразною валентністю порівняно з прислівниками. У своїй сукупності такі мовні одиниці утворюють цілісне лексико-семантичне поле в лексичному фонді української мови XIV–XVI ст., а тому заслуговують на висвітлення власної семантичної історії з особливою увагою до семантичної структури.

Зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрям дисертації пов'язаний із комплексною науковою проблемою

кафедри філологічних та природничих дисциплін Національного авіаційного університету “Функціонально-когнітивна і прагматична єдність інноваційних процесів у галузі філологічних та природничих наук” (протокол № 11 від 30 серпня 2018 р.). Тему кандидатської дисертації затверджено вченою радою Національного авіаційного університету (протокол № 2 від 22 лютого 2018 р.).

Мета дослідження – простежити семантичну еволюцію, реконструювати семантичну структуру, виявити функціонально-стилістичні особливості лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини, засвідчених писемними пам’ятками XIV–XVI ст.

Досягнення поставленої мети вимагає розв’язання таких **завдань**:

1) виявити максимально повний склад іменників, прикметників, дієслів на позначення емоцій та емоційних станів людини в староукраїнських писемних пам’ятках XIV–XVI ст.;
2) уточнити першу фіксацію лексем у текстах XIV–XVI ст.;
3) реконструювати семантичну структуру лексем, простежити історію розвитку значень з урахуванням їхніх етимологічних витоків;
4) визначити жанрову диференціацію та функціонально-стилістичні особливості лексем, встановити загальну структуру й описати структурно-семантичні зв’язки всередині лексико-семантичного поля “емоції та емоційні стани людини”;
5) з’ясувати подальшу долю слів XIV–XVI ст. у сучасній українській мові.

Об’єкт дослідження – іменники, прикметники, дієслова на позначення емоцій та емоційних станів людини в староукраїнських писемних пам’ятках XIV–XVI ст.

Предмет наукового аналізу – семантичні й функціонально-стилістичні особливості лексем, які номінують емоції та емоційні стани людини в українській мові XIV–XVI ст.

Джерелом матеріалу слугують рукописні (Псалтир XIV ст., Лаврське Євангеліє XIV ст., Кам’янко-Струмилівське Євангеліє 1411 р., Четья Мінея 1489 р., Апостол XV ст., Новий Завіт у перекладі

В. Негалевського 1581 р. тощо) та друковані (“Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи”, “Архивъ Юго-Западной Россіи”, грамоти XIV–XVI ст., “Луцька замкова книга 1560–1561 рр.”, Пересопницьке Євангеліє 1556–1561, “Ключ царства небесного” Г. Смотрицького, “Книжка” І. Вишенського, “Апокрифи і леґенди з українських рукописів”, “Буквар” І. Федорова тощо) пам’ятки XIV–XVI ст. До аналізу залучено церковнослов’янські тексти української редакції. Поза розглядом залишаються твори, написані латиницею, як такі, що вимагають окремої уваги. Додаткове джерело матеріалу – історичні, етимологічні, тлумачні, діалектні словники. У 196 пам’ятках виявлено понад 8 тис. уживань лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини.

Теоретико-методологічну базу дослідження становлять наукові праці, присвячені історії української мови, її походженню та періодизації (Л. Л. Гумецька, В. В. Німчук, І. І. Огієнко, В. А. Передрієнко, Г. П. Півторак, В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко, І. П. Чепіга, Ю. В. Шевельов та ін.), праці зі структурної, зокрема польової, лінгвістики, у яких представлено основні засади структурної організації лексики (Ш. Баллі, О. В. Бондарко, Л. М. Васильєв, А. М. Кузнецов, Е. В. Кузнецова, В. В. Левицький, Ф. О. Нікітіна, М. М. Покровський, О. О. Потебня, А. А. Уфімцева, Ф. П. Філін, Г. С. Щур та ін.). Методологічною основою дослідження є досвід вітчизняних лінгвістів в осмисленні семантичних відношень між лексичними одиницями, які репрезентують різні періоди історії мови: праслов’янський (І. М. Нечитайло), давньоруський (Г. В. Межжеріна, В. В. Німчук, В. І. Невойт, О. В. Прискока, В. Ю. Франчук), власне український (Г. В. Войтів, Г. В. Воронич, Л. П. Гнатюк, В. Й. Горобець, Д. Г. Гринчишин, В. В. Денисюк, Г. М. Дидик-Меуш, Т. І. Крехно, Г. М. Наєнко, Е. І. Огар, І. Й. Ощипко, Т. Б. Пиц, Л. М. Полюга, О. О. Тараненко, М. Л. Худаш, П. П. Чучка, С. А. Яценко).

Методи дослідження. Специфіка об’єкта дослідження, мета й конкретні завдання дисертації зумовили застосування низки методів. Описовий метод реалізовано для реєстрації, систематизації, інтерпретації лексичного матеріалу,

порівняльно-історичний – для внутрішньої та зовнішньої реконструкції слів, структурний – для моделювання лексико-семантичних груп і побудови комплексного лексико-семантичного поля, зіставний – для порівняльної характеристики семантичного обсягу мовних одиниць. Використано елементи кількісно-статистичного аналізу для визначення ядерних і периферійних конституентів, компонентного аналізу для встановлення семантичної структури лексем, контекстуального аналізу для з'ясування екстра- й інтралінгвальних чинників формування лексичного складу, уточнення семантики слів.

Наукова новизна. Дисертація є першою спробою системного аналізу лексики на позначення емоцій та емоційних станів людини в староукраїнських пам'ятках XIV–XVI ст. Уперше встановлено максимально повний склад іменників, дієслів, прикметників лексичної системи української мови XIV–XVI ст.; уточнено нижню хронологічну межу фіксації лексичних одиниць у текстах XIV–XVI ст.; з'ясовано шляхи формування та розвиток семантики аналізованих лексем; реконструйовано семантичну структуру лексем; описано семантичні та функціонально-стилістичні характеристики лексичних одиниць; проаналізовано структурно-семантичні зв'язки всередині лексико-семантичного поля "емоції та емоційні стани людини"; простежено долю досліджуваних мовних одиниць у лексичній системі сучасної української мови.

Теоретичне значення дисертації полягає в поглибленні знань про основні принципи й підходи до вивчення мовних одиниць у діахронічному аспекті, зокрема іменників, дієслів, прикметників на позначення емоцій та емоційних станів людини. Встановлення повного складу емоційної лексики є внеском у реконструкцію лексичного корпусу українських писемних пам'яток XIV–XVI ст. Отримані результати сприятимуть розв'язанню теоретичних питань історичної лексикології української мови (характер структурно-семантичних зв'язків усередині лексико-семантичного поля, шляхи розвитку семантичної структури лексеми в давні періоди, функціонально-стилістичне співвідношення ядерних і периферійних лексем тощо).

.

Практичне значення праці полягає в тому, що матеріали дослідження можуть знайти застосування в подальшому вивченні історії української мови, у процесі читання теоретичних і практичних курсів з лексикології, семасіології, українознавства, історії української мови. Окремі висновки та спостереження мають значення для розробки класифікацій емоцій та емоційних станів людини в психології. Реконструкція семантичної структури лексем, уточнення нижньої хронологічної межі їх фіксації в текстах XIV–XVI ст. стануть у пригоді в лексикографічній практиці, насамперед під час укладання історичних словників української мови.

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що за характером виконання дисертація є самостійним дослідженням, її результати отримані безпосередньо автором. Усі статті з теми наукової роботи опубліковані у фахових виданнях без співавторства.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження оприлюднені протягом 2015–2019 рр. у доповідях на 11 наукових конференціях: X Міжнародній науковій конференції "Мова як світ світів: граматика і поетика текстових структур" (Київ, 5–6 листопада 2015 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю "Традиційна культура України XXI століття як складова культурної політики: сучасний стан, загрози, перспективи" (Київ, 21 жовтня 2016 р.); III Міжнародній науковій конференції "Українська мова і сфера сакрального" (Чернівці, 20–22 жовтня 2016 р.); VII Всеукраїнській науковій конференції "Сучасні орієнтири філологічної науки" (Херсон, 24–25 листопада 2016 р.); XI Міжнародній науково-практичній конференції "Мови і світ: дослідження та викладання" (Кропивницький, 23–24 березня 2017 р.); Міжнародній науково-теоретичній конференції "Граматичні читання – IX" (Вінниця, 25–26 квітня 2017 р.); Міжнародній конференції "XVIII Сковородинівські читання" (Переяслав-Хмельницький, 5–7 жовтня 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції "Лінгвістичний і лінгводидактичний дискурсний простір: здобутки і перспективи" (Київ, 12–13 жовтня 2017 р.), XI Міжнародній

науково-практичній конференції “Науково-методичні проблеми мовної підготовки іноземних громадян” (Київ, 24–25 квітня 2018 р.), XII Міжнародній науково-практичній конференції “Світові виміри освітніх тенденцій: науково-методичні проблеми мовної підготовки іноземних громадян” (Київ, 18 квітня 2019 р.); X International Scientific and Practical Conference “Topical Issues of the Development of Modern Science” (Sofia, 4–6 June 2020), а також VI Міжнародному науковому семінарі “Концептуальні проблеми функціонування мови в полікультурному просторі” (Мелітополь, 30 березня 2017 р.) та Міжнародному симпозіумі “Гуманітарний дискурс мультикультурного світу: наука, культура, комунікація” (Київ, 27 квітня 2018 р.).

Публікації. Теоретичні та практичні результати дисертації викладено в 11 одноосібних статтях, з-поміж яких 3 – у наукових фахових виданнях України, 3 – у наукових фахових виданнях України, які входять до наукометричних баз даних (Google Scholar, РИНЦ, DOAJ, Index Copernicus, SMM, WorldCat, BASE), 2 – у закордонних наукових виданнях, 3 – у матеріалах міжнародних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів та висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (196 писемних пам’яток XIV–XVI ст.), списку використаної літератури (280 позицій), реєстру слів (207 мовних одиниць). Загальний обсяг дисертації – 278 с., із них основного тексту – 189 с.

РОЗДІЛ 1
НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕКСИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙ ТА ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV–XVI СТ.

1.1. Лексеми на позначення емоцій та емоційних станів людини: історія дослідження та вибір терміна

Вивчення еволюційних процесів в українському лексиконі XIV–XVI ст., зокрема особливостей розвитку й функціонування мовних одиниць на позначення емоцій та емоційних станів людини, потребує ґрунтовного аналізу наукових здобутків попередників, що дозволить правильно визначити подальший вектор нашого дослідження. Водночас концептуального значення в контексті пропонованої історико-лінгвістичної розвідки набуває проблема вибору терміна на позначення виявлених мовних одиниць, які вживалися в староукраїнських писемних пам’ятках XIV–XVI ст. для номінації емоцій та емоційних станів людини.

1.1.1. Діахронічний аспект дослідження лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини

У фокус наукових інтересів істориків мови неодноразово потрапляють семантичні групи слів, представлені в давніх текстах, оскільки “зміни лексикону уможливлюють пізнання мовної картини світу в її динаміці, моделювання змін в економічному, культурному житті суспільства, з’ясування різновекторних зв’язків між народами в ретроспективі” [Гриценко 2018, с. 30].

За нашими спостереженнями, учені спрямовують свої зусилля на вивчення найбільш продуктивних етапів в історії української мови. Окрему увагу дослідників привертає період відокремленого існування української мови, активного становлення та розвитку її лексичної системи, розширення тематичного діапазону тогочасного вокабуляра. Так, наприклад, вивчаючи

словниковий склад українських грамот XIV–XV ст., Д. Г. Гринчишин представив свої спостереження за адміністративно-юридичною лексикою [Гринчишин 1962], І. Й. Ощипко проаналізувала побутові назви [Ощипко 1962], а Я. О. Спринчак здійснив порівняння з лексичним корпусом московських грамот цього ж періоду [Спринчак 1956]. На матеріалі актів купівлі-продажу XIV–XVI ст. В. В. Денисюк розглянув мовні одиниці, що вживалися для номінації посадових осіб [Денисюк 2017]. Лексика на позначення адміністративно-територіального розподілу, яка фігурувала в пам'ятках української мови XIV–XVII ст., стала об'єктом дослідження І. Г. Букарєвої [Букарєва 1959], тоді як юридично-правова термінологія української мови XIV–XVIII ст. зацікавила В. Й. Горобця [Горобець 1984]. Закономірності формування, структурної організації та розвитку ЛСГ "плати – податки – повинності" в українській мові XV–XVIII ст. науково осмислила Т. І. Крехно [Крехно 2005].

Л. Кобець здійснила спробу описати походження та лексико-семантичні особливості іменника *камка*, зафіксованого в писемних джерелах української мови XIV – п. пол. XVII ст. [Кобець 2013]. Застосовуючи історико-лінгвогеографічний метод, Т. Б. Пиц охарактеризував східнонімецькі найменування ремісників та їхнє поширення в польській, білоруській та українській мовах XIV–XVII ст. [Пиц 2008]. Лексико-семантичні процеси в тематичній групі слів XIV–XVII ст. на позначення продуктів харчування, страв і напоїв висвітлив С. А. Яценко [Яценко 2009]. У контексті різностильових і різножанрових писемних джерел XIV–XVIII ст. Г. В. Войтів розписала тематичну групу "одяг", розділивши її на підгрупи назв натільного, поясного й верхнього одягу [Войтів 1995], натомість М. І. Чікало – ЛСГ "колір", сегментувавши її на мікросистеми білого, сірого, чорного, коричневого, жовтого, зеленого, червоного кольорів тощо [Чікало 1997]. Мовні одиниці на позначення волової упряжі в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. репрезентувала Н. Л. Осташ [Осташ 2003].

Однак семантична історія слів на позначення емоцій та емоційних станів людини в українській мові XIV–XVI ст. представлена фрагментарно, переважно в аспекті інших мовознавчих проблем та часових проміжків. Окремі відомості про історію формування назв емоцій зафіксовані в академічному виданні "Історія української мови. Лексика і фразеологія", у якому лексичний матеріал різножанрових писемних пам'яток розглянуто впродовж тривалого часового зрізу [Історія 1983]. Наукові спостереження щодо ґенези псл. **straxъ* містяться в монографії Ж. Ж. Варбот "Исследования по русской и славянской этимологии" [Варбот 2012, с. 287–290]. І. П. Петльова виявила семантичні моделі слів зі значенням "боятися, лякатися" [Петлева 1984, с. 69–74]. Етимологічні витоки іменника *гнѣвъ* висвітлено в монографії Ю. В. Откупщикова "Очерки по этимологии" [Откупщиков 2001, с. 106–109]. Походження лексем із псл. **pek-* проаналізовано в дисертаційній роботі Т. О. Черниш "Компаративно-типологічне дослідження слов'янської лексики в контексті етимологічних гнізд із близькозначними коренями (псл. *pek-, *vir-/*vor-, *kyp-/*kvah-/*kop-)" [Черниш 2003]. С. М. Толстая здійснила етимолого-семантичний аналіз псл. **žaléti/žaliti* [Толстая 2012, с. 268–280]. Слов'янському **žaléti (*želéti)* приділила увагу також Г. А. Плотникова [Плотникова 2012, с. 281–295].

У лінгвокультурологічному плані Т. І. Вендіна "деконструювала" й охарактеризувала семантичний обсяг старослов'янських найменувань *зълъ*, *стоудъ*, *страхъ*, *чоудо* та ін. [Вендина 2002, с. 185–187, 251–252, 256–259, 272–273]. Досліджуючи походження й розвиток значного масиву давньоруської лексики, В. В. Німчук звернувся до етимологічних витоків слів *гроза*, *лютий*, а також словосполучення *люта звірина* [Німчук 1992, с. 160, 81, 83–87, 90, 99, 172]. У монографії "Людина в мовній картині світу часів Київської Русі" Г. В. Межжеріна зробила семантичну реконструкцію лексем *безстоудъ*, *безстоудьникъ*, *богобоиныи*, *богобоѩзнивыи*, *боѩзнивыи*, *гнѣвьливыи*, *гнѣвьныи*, *жестокыи*, *зълыи*, *лихыи*, *лютыи*, *ѩрыи*, *ѩрьливъ* тощо [Межжеріна 2006, с. 135–136, 108–109, 168, 170, 149–150, 163, 159–160; 1992; 2001; 2007; 2013].

Т. В. Сіроштан з’ясувала особливості формування словотвірної структури номінативів на позначення почуттів у давній русько-українській мові XI–XIII ст. [Сіроштан 2017]. У науковій праці “Лексичний фонд літературної мови Київського періоду X–XIV ст.” П. К. Ковалів репрезентував семантичний розвиток запозичених лінгвоодиниць [Ковалів 1964]. Окреслюючи історію формування, окремі аспекти словотворення й функціонування, лексико-семантичні та стилістичні характеристики української абстрактної лексики XIV–XVII ст., Л. М. Полюга залучив до аналізу мовні одиниці *боязнь*, *васнь*, *гнѣвъ*, *диво*, *жалость*, *звѣролютство*, *радость* тощо [Полюга 1991, с. 35, 153, 138, 139, 31, 41, 85, 106, 114, 119, 140, 33, 31, 36, 58, 94, 100, 105, 139, 156, 94, 100, 106, 118, 137, 163]. М. О. Демчук з’ясувала функціональні, сигніфікативні й структурні особливості генетично слов’янських автохтонних власних імен в українській антропонімії XIV–XVII ст. [Демчук 1988, с. 165]. Розглядаючи лексику українських ділових документів кін. XVI – поч. XVII ст., М. Л. Худаш дослідив назви психічних станів людини та пов’язаних із ними процесів і дій [Худаш 1961]. Н. М. Тома представила семантико-стилістичний потенціал абстрактів, зокрема слів *злоба*, *злость*, *лють*, *ярость*, *печаль*, *жаль*, *скорбь*, *страхъ*, *боязнь*, *ужасъ* та ін., у творчій спадщині Петра Могили [Тома 2014, с. 62–68]. Вивчаючи еволюцію української мови XVI–XVII ст., С. П. Гриценко проаналізувала семантику найменувань на позначення форм психічної діяльності та емоційних станів людини. Маємо на увазі слова *веселий*, *веселье*, *радость*, *забавленіє*, *лютый*, *суровый*, *ненависть*, *хула*, *соромъ*, *зазоръ*, *зелженє* тощо [Гриценко 2011]. В історико-лінгвістичному аспекті лексеми, які вживалися для номінації емоцій та емоційних станів людини, досліджували також Ю. І. Гамаюнова [Гамаюнова 2003] та В. В. Колесов [Колесов 1989; 2000; 2004; 2006].

Отже, у лінгвістичних розвідках розглянуто лише незначну кількість слів на позначення емоцій та емоційних станів людини. З огляду на те, що здійснено лише фрагментарний аналіз зазначених найменувань, актуальним є комплексне дослідження мовних одиниць, які моделюють ЛСП “емоції та емоційні стани

людини”. Вважаємо за необхідне систематизувати виявлені в писемних джерелах слова, простежити їх етимологічні витоки й реконструювати семантичний обсяг.

1.1.2. Основні підходи до наукового визначення та класифікації лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини

Вивчення староукраїнських писемних пам’яток XIV–XVI ст. дозволило виявити значний масив слів на позначення емоцій та емоційних станів людини. Інвентаризація лексико-семантичного поля “емоції та емоційні стани людини” здійснювалася з урахуванням особливостей тлумачення поняття “емоція” в літературі з психології та використання термінів на позначення емоцій у лінгвістичній літературі. За Словником психології, “емоції людини – результат суспільно-історичного розвитку. Вони належать до процесів внутрішнього регулювання поведінки. <…> Вищий продукт розвитку емоцій людини – стійкі почуття до предметів, які відповідають його вищим потребам. <…> Ставлення до відображуваних явищ як головна риса емоцій представлене в їхніх якісних характеристиках (до них належить знак – позитивний, негативний – і модальність – здивування, радість, відраза, обурення, тривога, печаль тощо), у динаміці перебігу самих емоцій – тривалість, інтенсивність тощо – та їхніх зовнішніх виявах (емоційній експресії) – у міміці, мовленні, пантоміміці. Емоції людини різняться ступенем усвідомленості” [Психол.Сл., с. 461–462]. Звернення до наукової літератури засвідчило певну термінологічну нестійкість щодо номінації слів на позначення емоцій. Очевидно, різнобій у термінології пов’язаний передусім із відмінностями в завданнях, які ставлять перед собою дослідники. Із-поміж великої кількості термінів – “емоційна лексика”, “емотивна лексика”, “системно-експресивні одиниці”, “експресивна лексика”, “емоційно-експресивні лексичні засоби”, “лексичні одиниці емотивного змісту”, “образна лексика”, “емоційно забарвлена лексика”, “характеризуюча лексика”, “емоційно-експресивно забарвлена лексика”, “експресивний шар (фонд) лексики”, “емоційно-оцінна лексика”, “стилістично забарвлена лексика”, “експресивно-

стилістична лексика" [Гриценко 2014; Бойко 2005] – насамперед привертають увагу такі, як "емоційна лексика", "емотивна лексика" й "експресивна лексика", оскільки вони найбільше пов'язані з абстрактними лексемами. До речі, їхнє наукове визначення ще досі залишається дискусійним.

Однією з перших, хто звернувся до наукового осмислення терміна "емоційна лексика", є Є. М. Галкіна-Федорук, яка витлумачує позначуваний ним клас слів як такий, що "виражає почуття та настрої людини" [Галкина 1958, с. 84; див. також Чабаненко 1984]. До цієї групи лексем лінгвіст зараховує мовні одиниці, які називають чиїсь почуття, та одиниці, які виражають позитивне чи негативне ставлення до явищ дійсності. Є. М. Галкіна-Федорук пропонує таку класифікаційну схему емоційної лексики: 1) слова, що називають почуття, які переживає той, хто говорить, чи інша особа; 2) слова-оцінки, які кваліфікують річ, предмет, явище або з позитивного, або з негативного боку всім своїм складом, лексично, без допомоги афіксальних засобів; 3) слова, у яких таке емоційне ставлення до позначуваного виражається не лексично, а словотвірно, тобто спеціальними суфіксами [Галкина 1958, с. 84–85]. Останню групу лексем дослідниця маркує як емоційно забарвлену лексику [Галкина 1958, с. 85]. Як бачимо, Є. М. Галкіна-Федорук використовує термін "емоційна лексика" в його широкому значенні.

Натомість деякі вчені категорично заперечують подібні судження. На думку дослідників, перша та друга групи цієї класифікації жодним чином не стосуються емоційної лексики. Лише словам третьої групи притаманна певна емоційна забарвленість [Тимофеев 1955, с. 131]. Відтак до розряду емоційної лексики вчені зараховують лише ті позначення, які маніфестують емоційне ставлення мовця до повідомлюваного, насамперед, за допомогою наявних у мові словотвірних засобів. У цьому аспекті суголосними видаються міркування В. М. Грідіна, який лексику, що має емоційний компонент у предметно-логічному значенні, кваліфікує як таку, що не має оцінної характеристики. Дослідник пише: "Це не означає, що слова *любов, гнів, ненависть* та ін. не можуть виражати оцінку, але використаного тут лексико-семантичного

параметра не вистачає для її виявлення” [Гридин 1979, с. 119; див. також Гридин 1983].

В. І. Шаховський пропонує термін “емотив” (“емотивна лексика”), за яким фіксує такий понятійний зміст: “мовна одиниця, у семантичній структурі якої є емоційна частка у формі семантичної ознаки, семи, семного конкретизатора, значення, завдяки чому ця одиниця адекватно вживається всіма носіями мови для вираження емоційного ставлення / стану того, хто говорить” [Шаховский 2008а, с. 24–25; див. також Шаховский 2008б]. На переконання вченого, “емоція – психологічна категорія, а емотивність – мовна, оскільки емоції можуть і породжуватися, і передаватися (виражатися) в мові й мовою” [Шаховский 2008а, с. 13].

Ураховуючи напрацювання своїх попередників, Н. І. Бойко сегментує лексику на позначення емоцій та почуттів на таку, яка їх називає, і таку, яка їх виражає: “Першу можна кваліфікувати як лексику емоцій, а другу – як емоційну (емотивну) лексику. Термін “емоційна лексика” означає, що сема ‘емоційність’ належить до конотативної частини семантичної структури слів цієї групи, а не денотативної. Оскільки компонент “емоційність” майже завжди поєднується з такими семами, як ‘оцінність’, ‘інтенсивність’ та ‘образність’, доцільніше вживати термін “ЕЛ (експресивна лексика. – *О. К.*)”, який є родовим, а тому поєднує такі видові поняття, як “емоційна лексика”, “оцінна лексика”, “лексика інтенсивно-параметричного змісту”, “образна лексика” та ін.” [Бойко 2005, с. 71]. Відтак Н. І. Бойко ототожнює поняття “емоційна лексика” й “емотивна лексика”, які виступають гіпонімами щодо гіперонiма “експресивна лексика”.

Л. Г. Бабенко вважає за доцільне інтегрувати в межах терміна “емотивна лексика” як слова, предметно-логічне значення яких складає поняття про емоції, так і емоційно забарвлені слова, які містять чуттєвий фон, ореол, димку [Бабенко 1989, с. 12]. Дослідниця переконана, що “штучне обмеження об’єкта дослідження тільки емоційною лексикою не виявляє справжньої картини лексичних засобів, що відображають емоції в повному обсязі <…> семантична категоризація емоцій має бути здійснена, насамперед, під час розгляду лексики,

що називає емоції, хоча б тому, що в ній емотивні смисли експліцитні, більш стійкі, стабільні. Ці слова – безпосередні знаки емоцій" [Бабенко 1989, с. 12].

Із огляду на висловлені міркування науковців досліджувану категорію слів, виявлену в староукраїнських писемних пам'ятках XIV–XVI ст., називаємо лексикою на позначення емоцій та емоційних станів людини. Під окресленою групою лінгвоодиниць розуміємо насамперед ті найменування, які передають поняття про емоції та емоційні стани людини. У таких словах емоційний компонент міститься внутрішньо, тобто є постійним і невід'ємним елементом семантичної структури, незалежно від ситуативно-контекстуальних умов.

Ще однією проблемою є класифікація виявлених мовних одиниць, яка вимагає залучення не лише лінгвістичних фактів, а й відомостей з інших галузей знань. Так, наприклад, привертають увагу актуальні у психології класифікації емоцій Ч. Дарвіна, Б. І. Додонова, П. Екмана, К. Ізарда, Є. П. Ільїна, Р. С. Немова, Р. Плутчика, Ж.-П. Сартра, П. В. Симонова, Е. Якобсона, П. М. Якобсона та ін. [Darwin 1897; Додонов 1978; Экман 2011; Изард 2008; Ильин 2007; Немов 1999; Plutchik 1962; Sartre 1948; Симонов 1978; Jacobson 1967; Якобсон 1958]. Проте досі триває пошук єдиної схеми, яка містила б увесь перелік емоцій. Як зазначає Є. П. Ільїн, "складність класифікації емоцій полягає й у тому, що, з одного боку, складно визначити, чи є емоція, яку виділяємо, дійсно самостійним видом або ж це означення однієї й тієї самої емоції різними словами (синонімами), а з другого боку, чи не є нове лексичне позначення емоції лише відображенням ступеня її вираження (наприклад: тривога – страх – жах)" [Ильин 2007, с. 70].

Варто зауважити, що більшість психологів поділяє емоції на позитивні й негативні. К. Ізард пише: "Подібна, дещо узагальнена класифікація емоцій, загалом, правильна й корисна, але все-таки поняття *"позитивне" й "негативне"* (виокремлено автором. – *О. К.*) щодо емоцій вимагає певного уточнення" [Изард 2008, с. 34]. На нашу думку, такий поділ видається дещо умовним, оскільки, як показують спостереження, іноді досліджуваним лексемам притаманний амбівалентний характер позначення.

За основу беремо класифікаційну схему К. Ізарда, згідно з якою слід виокремлювати десять фундаментальних емоцій: 1) інтерес – збудження; 2) задоволення – радість; 3) здивування (на думку К. Ізарда, не є емоцією у повному смислі цього слова, оскільки, на відміну від інших емоцій, здивування – завжди швидкоплинний стан); 4) горе – страждання; 5) гнів – розлюченість; 6) огида – відраза; 7) презирство – зневага; 8) жах – страх; 9) сором – сором'язливість; 10) провина – каяття [Изард 2008]. Як бачимо, виокремлено невелике коло основних емоцій, які є мотиваційним підґрунтям для творення нових похідних лінгвоодиниць. Ураховуючи окреслений хронологічний зріз та зібраний фактичний матеріал, саме ця класифікація видається нам найбільш практично придатною.

Отже, категорію слів, виявлену в староукраїнських писемних пам'ятках XIV–XVI ст., називаємо лексикою на позначення емоцій та емоційних станів людини. У таких мовних одиницях емоційний компонент міститься внутрішньо, є постійним і невід'ємним елементом семантичної структури, незалежно від ситуативно-контекстуальних умов. У процесі систематизації зафіксованих мовних одиниць спираємося на класифікацію фундаментальних емоцій, розроблему К. Ізардом, що, на нашу думку, дозволить уникнути неточностей під час дослідження.

1.2. Вплив інтра- та екстралінгвальних чинників на розвиток української мови XIV–XVI ст.

З'ясування достовірних передумов виникнення й розвитку мовних явищ вимагає комплексного вивчення внутрішніх і зовнішніх стимулів мовної динаміки. У процесі дослідження лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини окрему увагу приділяємо як термінологічному позначенню мови писемних пам'яток XIV–XVI ст., її нормативності й функціональному статусу, так і особливостям історико-культурного розвитку тогочасного суспільства та його лінгвополітичним орієнтаціям.

1.2.1. Проблеми вибору терміна на позначення мови писемних пам’яток XIV–XVI ст.

У процесі вивчення лексики на позначення емоцій та емоційних станів людини, зафіксованої в староукраїнських писемних джерелах XIV–XVI ст., перед дослідником постає низка складних і дискусійних питань, розв’язання яких потребує спеціального окреслення. Звернення до теоретичних розвідок у галузі історичного мовознавства засвідчує посилену увагу науковців до вибору терміна на позначення мови, якою були написані кириличні пам’ятки на українсько-білоруських землях у XIV–XVI ст.

У науковій літературі для називання мовно-писемної традиції XIV–XVI ст. паралельно співіснує низка термінів, зокрема “староукраїнська мова” [Гумецька 1958б, с. 334; Русанівський 2004б; Півторак 2001, с. 40; Передрієнко 2005, с. 72; Мойсієнко 2006, с. 86], “давньоукраїнська мова” [Шевельов 2009, с. 397], “західноруська мова” [Гумецька 1958б, с. 334; Русанівський 2004а, с. 197] тощо. Подібні термінологічні розбіжності, очевидно, спричинені суб’єктивною складовою, оскільки кожен учений намагається уточнити сформовану попередниками теоретико-методологічну платформу, зважаючи на власну світоглядну орієнтацію й наявний фактичний матеріал. Окрім того, проблеми пошуку терміна пов’язані з походженням назви “Україна” [Скляренко 2006].

Окремого коментаря передусім вимагає зміст терміна “староукраїнська мова”. За свідченням Г. П. Півторака, мову XIII–XVIII ст., що сформувалася на основі давньокиївських (давньоруських) літературних традицій і впливу живого народного мовлення та проіснувала до І. Котляревського й Т. Шевченка, слід кваліфікувати як староукраїнську писемну [Півторак 2001, с. 40].

Л. Л. Гумецька вкладає дещо інший зміст у витлумачення наукового терміна “староукраїнська мова”. Беручи до уваги той факт, що саме в період XV–XVII ст. виникають пам’ятки з суто українськими або суто білоруськими мовними рисами, вільними від специфічних рис іншої мови, дослідниця

пропонує мову таких пам’яток диференціювати відповідно на староукраїнську й старобілоруську [Гумецька 1958б, с. 334]. Причому поряд із термінами “староукраїнська” та “старобілоруська” Л. Л. Гумецька послідовно використовує ще й поняття “західноруська” мова, застерігаючи водночас, що відповідні термінологічні одиниці не є синонімічними [Гумецька 1958б, с. 333]. Мовознавець наполягає на розмежуванні цих номінацій, оскільки кожна з них має своє змістове наповнення, яке визначає її застосування. Так, скажімо, західноруською мовою XV–XVII ст. “треба вважати мову таких пам’яток, які не можна зарахувати ні до виключно білоруських, ні до виключно українських, мову, в якій відбиті риси, що мають основу і в білоруській, і в українській мові, або в якій поряд зі специфічними білоруськими наявні й специфічні українські риси” [Гумецька 1958б, с. 334].

Згідно з твердженням В. М. Русанівського, термін “західноруська писемна мова” на позначення староукраїнської й старобілоруської писемно-літературних мов був характерною ознакою історіографічних і філологічних розвідок XIX ст. [Русанівський 2004а, с. 197], а тому апеляція Л. Л. Гумецької до відповідної лінгвоодиниці видається цілком закономірною. Однак В. М. Мойсієнко заперечує доцільність і доводить умовність терміна “західноруська мова”. Зокрема, дослідник зауважує, що в науковому вжитку “логічно мали б бути кореляти-відповідники за сторонами горизонту: “південноруська”, “північноруська” тощо, чого насправді немає. Назва ж “південноруська мова” для номінації української – не прижилася. Терміни “північноруська” чи “східноруська” не могли виникнути в принципі, оскільки на час упровадження в обіг поняття “західноруська”, мова Московії називалася “великоруською”” [Мойсієнко 2006, с. 79–80].

У зв’язку з цим В. М. Мойсієнко пропонує послуговуватися термінологічним позначенням “староукраїнська мова”, кваліфікуючи нею мову текстів, окремі зразки яких задокументовано з XIV ст. На думку мовознавця, відповідні текстові реалізації постали переважно на українській території (хоч не виключено, що й на білоруській), у них істотно проявляються південно- та

північноукраїнські риси (зокрема й “українського комплексу” – “ікання”, сплутування і – ы, відображення диспалаталізації приголосних та ін.) [Мойсієнко 2006, с. 86].

У лінгвістичній літературі термін “староукраїнська мова” функціонує у двох значеннях: “його частіше розуміють як єдність мов слов’яноруської і “простої”, рідше – як літературну мову, що ґрунтується переважно на українській живомовній основі” [Передрієнко 2005, с. 72].

Інтеграція в межах староукраїнської мови двох мовних варіантів містить культурно-історичне й ідеологічне підґрунтя, оскільки в др. пол. XV–XVI ст. на зміну “візантійсько-християнській культурній добі з її ідеологією теоцентризму настає доба Відродження та ідеологія антропоцентризму. Процес гуманізації культури, мистецтва, літератури охопив і літературну мову, сприяючи її переходові на основу живого народного мовлення <…> У свідомості освічених людей відбувається виразне розрізнення двох мов, що мали назви слов’яноруської, а частіше просто слов’янської, та руської (офіційно – руської посполитої)” [Передрієнко 2005, с. 71–72]. На зламі XVI–XVII ст. процес впливу народного мовлення на мову богослужбових книг був досить відчутним. Аналізуючи роль “Граматики” М. Смотрицького в нормалізації церковнослов’янської мови за часів Великого князівства Литовського, Д. Д. Павловець зазначає, що М. Смотрицький “керувався бажанням підняти церковнослов’янську мову серед народу, надати їй повагу, розуміння, розширити застосування, тому що вона, будучи природною мовою нашої церкви, покинута й забута. Дійсно, у кінці XVI – початку XVII ст. церковнослов’янська мова у ВКЛ переживала занепад, ставала малозрозумілою, насичувалася білоруськими мовними елементами” [Паўлавец 2019, с.].

Першим варіантом тогочасної староукраїнської мови цілком закономірно залишалася церковнослов’янська мова, або точніше – старослов’янська, яка протягом багатьох віків зазнавала впливу українських редакторів [Чепіга 1995, с. 277; див. також Прискока 2007]. Для номінації відповідної мовно-літературної традиції в наукових розвідках паралельно співіснують терміни

“слов’янська” [Передрієнко 2005, с. 71–72], “слов’яноруська” [Передрієнко 2005, с. 71–72], “давньоукраїнська” [Шевельов 2009, с. 397], “книжня” [Грушевський 1991, с. 37] мови. За спостереженнями Ю. В. Шевельова, ця мова “була спадкоємцем трьох традицій – моравської, македонської, болгарської, але кістяком <…> її на Русі була ця остання. Безперечно, домішувалися до неї місцеві, східнослов’янські елементи, але не так програмово чи в намірі, як через брак тренування й освіти, хоч згодом деякі з них і були легалізовані” [Шевельов 2009, с. 397].

Другим варіантом реалізації староукраїнської мови окресленого історичного періоду була “руська” мова – офіційна ділова мова Великого князівства Литовського, для номінації якої в наукових студіях з історії мови поряд із дефініцією “руська” функціонують термінологічні позначення “руська посполита” [Передрієнко 2005, с. 71–72], “актова” [Огієнко 2004, с. 141], “канцелярійна” [Огієнко 2004, с. 141] тощо. Згідно з твердженням В. М. Мойсієнка, руська мова виникає “на основі тогочасної літературної давньоруської, до якої з часом все більше проникають українські та білоруські живомовні особливості, тобто “руська” мова онароднюється в білоруському та українському напрямку” [Мойсієнко 2006, с. 75]. Аналогічні міркування фіксуємо й у лінгвістичних розвідках австрійського славіста М. Мозера, який переконливо доводить, що окреслений варіант староукраїнської мови становить “переробку давньої ділової мови східних слов’ян в оперті на білоруську й українську народні мови та на моделі західної дипломатики” [Мозер 2011, с. 82]. Однак маємо враховувати й той факт, що тогочасні лінгвоносії “ні мовно, ні етнічно себе не протиставляли, називаючись народом “руським”, і послідовно відмежовувалися від поляків і москвинів. Мову свою вони також називали “руською”. Очевидно, ця дефініція стосувалася як тогочасної розмовної, так і писемно-літературної” [Мойсієнко 2013, с. 6]. Як зазначають О. В. Прискока та В. Ю. Франчук, “у XIV–XVI ст. із канцелярій ВКЛ вийшла велика кількість документів. Їх оформлювали як східні слов’яни, так і литовці, які володіли державною мовою. У Литовський статутах 1529 р., 1566 і 1588 рр.

спостерігається спадкоємність цієї мови. Оскільки перші канцелярії ВКЛ з'явилися на поліських землях, у мові документів, що вийшли з цих установ, довго утримувалися північноукраїнські риси, спільні з білоруськими" [Прискока 2013, с. 115]. Саме тому, імовірно, більшість дослідників пропонує не розділяти україномовний чи білоруськомовний компонент у структурі так званої "руської" мови. Синтез українських і білоруських компонентів у мові пам'яток, створених на терені Великого князівства Литовського, дав підстави Г. П. Півтораку називати цю мову українсько-білоруською писемно-літературною мовою [Півторак 2005, с. 80–84].

Прикметно, що старослов'янська й руська мови постійно конкурували між собою за сфери впливу: якщо перша обслуговувала здебільшого релігійні тексти, то друга знаходила реалізацію передусім в офіційно-ділових документах. Однак починаючи із сер. XVI ст., зазнавши глибшої демократизації, руська мова під назвою "простої мови" майже неподільно панує в діловому стилі (універсалах, актових книгах і документах, збірниках законів тощо), широко використовується в художній (віршах, піснях, драмах, діалогах, легендах), літописно-мемуарній, учительній ("учительних євангеліях"), полемічній літературі, церковних казаннях, наукових творах та ін. [Передрієнко 2005, с. 72; див. також Житецький 1987, с. 20–56, 118–125].

На думку В. Б. Задорожного, "прийняте дотепер в наукових посібниках визначення мови того часу за стилями – проста, канцелярсько-ділова ("язичіє"), або книжна – не дає повного уявлення про колишню мовну диференціацію за сферами вживання і, що найголовніше, недостатньо наближає до чіткого уявлення про живу народну мову того часу, що дійшла до нас лише в писемному вигляді" [Задорожний 1995, с. 5]. З огляду на подібні міркування вченого проблема вибору терміна на позначення мови писемних пам'яток XIV–XVI ст. вимагає подальшого дослідження. Саме тому терміном "староукраїнський" позначаємо не мову писемних пам'яток, а лише кириличні тексти, які були поширені та відомі на українських (частково білоруських) землях у XIV–XVI ст.

За походженням це – не лише староукраїнські, а й церковнослов'янські джерела, які зазнали української редакції. Щодо мови писемних пам'яток XIV–XVI ст., гадаємо, більш доцільно використовувати загальний і позбавлений додаткових відтінків термін "українська мова", яким, за нашими спостереженнями, послуговуються як укладачі лексикографічних джерел [ІСУЯ; Мат.Тимч.], так і визначні історики мови [Войтів 1995; Крехно 2005; Русанівський 2002; Свєнціцький 1958; Симонова 1989; Скаб 2001; Чікало 1997 та ін.].

В аспекті висловлених міркувань на окремий коментар заслуговує обґрунтування доцільності вживання терміна "літературна мова" щодо писемної традиції XIV–XVI ст. Мовознавці по-різному тлумачать зміст поняття "літературна мова". Проблема полягає насамперед у тому, що "не всі дослідники питання схильні вважати мову найдавніших пам'яток писемності літературною" [Гумецька 1968, с. 3]. Так, наприклад, В. М. Русанівський переконує, що літературна мова "існує відтоді, відколи існують твори, написані нею" [Русанівський 2002, с. 10]. Дещо з іншої позиції підходить до потрактування цього дискусійного питання Л. Л. Гумецька, яка відзначає: "Слов'янські писемні мови XIV–XV ст., початкового періоду їх розвитку, не будучи ще літературними мовами в сучасному розумінні цього терміна, містили вже в зародковому стані всі характерні ознаки сучасних літературних мов і насамперед виявляли вже до певної міри стандартизований характер" [Гумецька 1968, с. 4]. У зв'язку з цим дослідниця вважає більш влучним для найменування мови писемності стародавньої доби поширений в українській лінгвістиці термін "писемно-літературна" чи "літературно-писемна" мова, який водночас свідчить про літературний ранг писемної мови й підкреслює різницю "в змісті і обсязі" поняття "літературна мова" [Гумецька 1968, с. 4]. Услід за Л. Л. Гумецькою для номінації української писемної традиції XIV–XVI ст. використовуємо термін "літературно-писемна" мова.

Літературно-писемна мова XIV–XVI ст. – це один із перехідних етапів на шляху становлення й кодифікації сучасного літературного зразка, тому не варто ототожнювати її з тією мовою, яку щодня чуємо по радіо й

телебаченню [Півторак 2001, с. 39]. Л. П. Гнатюк застерігає: “До мовної свідомості попередніх епох не можна підходити з позицій носія сучасної української літературної мови, який орієнтується на сучасну мовну норму. Треба пам’ятати, що лексика староукраїнської літературної мови (особливо її слов’яноруського різновиду) містила чимало елементів, спільних зі староросійською літературною мовою <…> Те, що сьогодні може здаватися неукраїнським, насправді було українським для українця XIV–XVIII ст. Це той варіативний складник, якого мовна свідомість переважної більшості сучасних українців уже не містить” [Гнатюк 2015, с. 89].

Із терміном “літературна мова” нерозривно пов’язаний термін “мовна норма”, оскільки, як відомо, однією з диференційних ознак виробленості літературної мови вважається її нормативність. На сьогодні в мовознавчих студіях існують різні дефініції терміна “мовна норма”. Ураховуючи історико-лінгвістичний аспект нашого дослідження, обираємо формулювання С. Я. Єрмоленко: “Норма мовна – сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства” [Єрмоленко 2004, с. 420]. Ф. П. Філін пише: “Норма як об’єктивне явище невіддільна від мови на будь-якій стадії її розвитку, починаючи з найдавніших часів. Поза узвичаєністю в певному мовному колективі немислиме існування самої мови, оскільки її основною функцією є функція спілкування” [Філін 1976, с. 67].

Відзначимо, що звернення до текстових матеріалів засвідчило значну варіативність, яка є закономірним явищем для літературних мов на етапі їхнього формування й становлення. Із цього приводу Л. Л. Гумецька констатує: “Будучи відносно стандартизованою на кожному етапі свого розвитку, у всіх своїх чергових трансформаціях і зберігаючи через те наддіалектний характер, писемно-літературна мова стародавньої доби не була, проте, в усіх своїх виявах цілковито одноманітною, – явище, властиве тільки літературній мові нової доби” [Гумецька 1968, с. 10]. “Як правило, – продовжує міркування в цьому руслі М. М. Пилинський, – великою варіативністю, або широтою норми,

відзначаються літературні мови, що тільки формуються чи сформувалися порівняно недавно <…> Пізніше, у зв’язку з виробленням і стабілізацією єдиних літературних норм, спостерігається виразне зменшення допустимих у літературній мові варіантів” [Пилинський 1976, с. 14]. В. А. Чабаненко вважав, що “варіанти слова – це породження об’єктивних законів розвитку мовної системи, вияв динамічності цієї системи, своєрідна форма її еволюції” [Чабаненко 1981, с. 28].

Під варіантами слова Л. В. Струганець розуміє “видозміни того самого слова, що регулярно відтворюються і зберігають тотожність морфолого-словотвірної структури, лексичного і граматичного значення та розрізняються або з фонетичного боку (вимовою звуків, складом фонем, місцем наголосу чи комбінацією цих ознак), або формотворчими афіксами (суфіксами, флексіями)” [Струганець 2002, с. 21]. Досліджуючи теоретичні проблеми ареального варіювання української мови на лексичному рівні, П. Ю. Гриценко з’ясовує, що за кожною зміною “стоять неоднакові історія і часова глибина, неоднакові умови їх появи й перебігу, різна географія, дистрибутивні характеристики” [Гриценко 1990, с. 60]. Варіативність, за свідченням В. М. Мойсієнка, зумовлена різними чинниками, зокрема: 1) збереженням давніх елементів та категорій; 2) загальною тенденцією до впровадження в писемну мову живих розмовних рис, причому залежно від території створення пам’ятки мовний колорит відображено по-своєму – для текстів з поліських земель місцеве мовлення перемішувалося з південноукраїнською стихією, для, наприклад, галицьких – навпаки; 3) безсумнівним впливом польської мови [Мойсієнко 2010, с. 124; див. також Царалунга 2011, с. 688–689].

Насамперед привертають увагу фонетичні варіанти, які в межах нашого дослідження набувають першорядного значення, оскільки найповніше представлені в досліджуваних текстах. Виявлені звукові різновиди відрізняються однією-двома фонемами: *вазнь – вазнъ – васнъ – васнь*, *гнѣвъ – гневъ – гнивъ – гнівъ*, *тревога – трывога* тощо. К. С. Горбачевич наводить імовірні причини подібних змін: “поява голосних перед плавними, історичне чергування голосних,

спрощення в групах приголосних, ствердіння звуків, поява протетичних і неорганічних звуків, фонетична адаптація іноземної лексики та ін.” [Горбачевич 1978, с. 15]. Щодо семантичної цілісності слова, то такі варіанти, як бачимо, жодним чином її не порушують. Правда, функціональна активність у них різна: одні (*гнѣвъ*, *васнь*) фігурують часто, інші (*гневъ*, *вазнь*, *тревога*) – періодично, а решта (*гнивъ*, *вазнъ*, *васнъ*, *трывога*) – узагалі вкрай рідко. Треба сказати, що зафіксовані різновиди *веселиє – веселіє – веселъє – весельє – веселє*, *въꙁвєсєлитиса – воꙁвєсєлитиса* та под. також зараховуємо до фонетичних варіантів. На думку К. С. Горбачевича, подібні модифікації можуть бути результатом як редукції ненаголошеного голосного в самому слові, так і церковнослов’янського паралелізму префіксів та суфіксів [Горбачевич 1978, с. 16]. У староукраїнських текстах уживаються як повноголосні, так і неповноголосні форми. Це стосується також лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини: *соромота – срамота, соромъ – срамъ* тощо. Подібна тенденція продовжувалася й у наступних століттях. Так, Л. П. Гнатюк робить висновок про те, що “церковнослов’янські і східнослов’янські фонетичні варіанти багатьох лексем у мовній свідомості носіїв того часу не були розділені чіткою межею. Переважання в мовній практиці окремих авторів тих чи тих варіантів зумовлювалося суб’єктивними чинниками, власними мовними уподобаннями” [Гнатюк 2010, с. 255].

У групі слів на позначення емоцій та емоційних станів людини наявні морфологічні варіанти. До них відносимо стягнені й нестягнені прикметникові форми: *злый – золъ*, *радыи – радъ*, *гневный – гневень*, *лютый – лют* тощо. Сюди ж зараховуємо паралельні інфінітивні варіанти з суфіксами *-ти* і *-ть* та постфіксами *-са* і *-сь*: *пожаловати – пожаловать, посрамити – посрамить, каятиса – каятись* тощо. Лексеми *розгнѣвати – розгнѣватиса*, *оужасати – оужасатися*, *презирати – презрѣти* та под. кваліфікуємо як спільнокореневі слова, а не морфологічні чи словотвірні варіанти, оскільки вони відрізняються семантично, пор.: *оужасати* “викликати жах у кого-небудь; дуже лякати когось” – *оужасатися* “відчувати переляк, жах” тощо.

Окремо необхідно сказати про позиційне розташування афікса *-ся* в складі досліджуваних слів, яке, за спостереженнями В. М. Русанівського, свідчить про територіальну належність пам'ятки [Русанівський 1971, с. 32]. Водночас Г. В. Воронич переконана, що препозиційне вживання зворотної частки *сѧ* – характерна живомовна риса саме пам'яток української мови, яка збереглася навіть у сучасних західноукраїнських говорах [Воронич 2013, с. 134].

Отже, у процесі вивчення лексичного фонду текстів, написаних кирилицею на українсько-білоруських землях у XIV–XVI ст., концептуального значення набула проблема вибору терміна на позначення мови досліджуваних пам'яток. Звернення до наукових розвідок лінгвістів засвідчило доцільність використання щодо мови писемних джерел XIV–XVI ст. загального й позбавленого конотацій терміна "українська мова". Оригінальні, створені на українських (хоч не виключно, що й на білоруських) землях у XIV–XVI ст., твори та церковнослов'янські тексти, які зазнали української редакції, кваліфікуємо як староукраїнські пам'ятки. Формування й становлення мовної норми в українській літературно-писемній традиції XIV–XVI ст. було детерміновано конкретними мовно-історичними фактами, зокрема тривалим перебуванням українських земель у складі різних політичних утворень, яке спричинило розбалансованість мовних підсистем, невпорядкованість їх елементів і, як наслідок, значну варіативність. Наявність фонетичних і морфологічних варіантів є закономірним явищем для літературних мов на етапі формування й становлення.

1.2.2. Староукраїнські тексти як об'єкт лінгвістичних досліджень

Вивчення лексики на позначення емоцій та емоційних станів людини XIV–XVI ст. вимагає пошуку автентичних писемних пам'яток, які слугуватимуть надійною джерельною базою під час аналізу, а також з'ясування екстралінгвальних факторів, за яких вони з'явилися.

Культурно-історичний період, на який припадає становлення й розвиток української літературно-писемної традиції, був позначений драматичними для нашого народу подіями. У сер. XIV ст., як пише Я. П. Запаско, “українські землі, знесилені татаро-монгольською навалою, позбавлені політичної єдності, були розчленовані й загарбані польськими, литовськими, а ще раніше угорськими феодалами” [Запаско 1995, с. 53]. “Більша частина території України, а саме: Київщина з Переяславщиною, Чернігівщина, Волинь і північно-східне Поділля – входили до складу Великого князівства Литовського, Галичина й південно-західне Поділля були захоплені Польщею, частина подільських і галицьких земель (Буковина) відійшла до Молдавського князівства, Закарпаття було під владою угорських королів” [Русанівський 2002, с. 48]. Саме тому з XIV ст., за свідченнями І. І. Огієнка, “розвій української літературної мови пішов зовсім іншою дорогою. До цього часу всі східнослов’янські племена були міцно пов’язані спільністю віри (одна Київська митрополія), культури й літературної мови, тепер же, коли Україною заволоділа Литва, то вона, Україна, зовсім одірвалася від північних племен, і далі творила свою культуру, а в тому й літературну мову, в зовсім інших обставинах і самостійно, з помітно більшим західним впливом” [Огієнко 2004, с. 138]. “І все ж таки, – зазначає Я. П. Запаско, – пам’яток української писемності з досліджуваного часу буде мало, адже з середини XIV ст. і впродовж усього кількавікового періоду, поки на українських землях хазяйнували окупанти, а з ними католицька церква, твори писемної літератури місцевого населення нещадно винищувалися” [Запаско 1995, с. 53].

Упродовж XIV–XV ст., як повідомляє В. А. Передрієнко, “писемність реалізується переважно в пам’ятках конфесійних, ораторсько-проповідницьких, житійно-повістевих. Мовою, близькою до живої народної, пишуться офіційно-ділові грамоти” [Передрієнко 2001, с. 47]. “Їхня мова – це колишній “низький” стиль літератури Київської Русі. Проте ця мова, як губка, вбирала в себе місцеві українські і засвоєні іншомовні елементи, все далі відходячи від церковнослов’янської традиції” [Русанівський 2002, с. 49]. Водночас

Л. Л. Гумецька застерігає від помилкового ототожнення актової мови XIV–XV ст. із загальнонародною розмовною мовою того часу, оскільки "продовжуючи традиції староруських ділових зразків, вона не була вільна від елементів церковно-книжної мови, які виступали здебільшого в стандартних зворотах і формулах наших документів" [Гумецька 1958а, с. 3].

Аналізуючи мову творів руської писемності, Г. П. Півторак охарактеризував основні властивості ділових пам'яток: шаблонність побудови, одноманітність мови і синтаксичних конструкцій, насиченість юридичними термінами, побутовою лексикою і канцелярсько-адміністративними формулами, своєрідна стандартність фразеології. З огляду на це, як відзначає лінгвіст, поширилася тенденція не розглядати такі тексти як документальне джерело для вивчення історії літературної мови [Півторак 1993, с. 161]. В. М. Русанівський не заперечує того факту, що ділова мова "значно бідніша, ніж лексика літературних творів попереднього періоду, особливо високого стилю, на якому позначився візантійсько-болгарський вплив. Але в одному аспекті ця лексика все ж багатша – на власне українські і на запозичені із західних мов слова" [Русанівський 2002, с. 52]. У ділових документах, на думку М. Л. Худаша, відбиті ті мовні процеси, які передували складанню української національної мови [Худаш 1961, с. 7]. Іншими словами, юридично-ділові матеріали містять цінну інформацію для вивчення української писемної традиції окремих хронологічних зрізів, тому лінгвістам-історикам жодним чином не можна ігнорувати такі мовні факти в процесі своїх наукових розшуків. Знакову роль у нашому дослідженні відіграють "Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи", "Архивъ Юго-Западной Россіи", "Грамоти XIV ст.", "Українські грамоти", "Волинські грамоти XVI ст.", "Актова книга Житомирського міського уряду кін. XVI століття (1582–1588 рр.)", "Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р." тощо.

Вивчаючи історію руського літописання XI–XV ст., М. Д. Присьолков акцентує на тому, що на території Західної України та Білорусі "в умовах литовсько-польського панування місцеве літописання не могло існувати й

розвиватися як безперервна і послідовна справа" [Приселков 1996, с. 302]. М. С. Грушевський зазначає, що наприкінці XV–XVI ст. спостерігаємо "в Північній Україні і на Білоруси, в суміжних білорусько-українських сторонах літописання в різних осередках, а їхні записи об'єднуються в компілятивних літописних збірках" [Грушевський 1995, с. 207]. Дослідник припускає, що взірцями є старі літописи: "Єсть певний літературний обмін, потяг до історичного синтезу, хоч би в чисто механічних формах – аналогічно до старих українських і нових великоруських загальних літописних зводів" [Грушевський 1995, с. 207]. На думку Д. І. Чижевського, літописи, так звані західноруські, фактично виходять уже за межі літератури, оскільки "автори подають великою мірою сухий фактичний матеріал <…> Мова хитається від традиційної, забарвленої церковно-слов'янськими елементами мови старих літописів до майже чистої тодішньої канцелярської мови з домішками народної" [Чижевський 1994, с. 211]. Таке стильове варіювання було притаманне ще давньоруським літописним текстам, стиль яких формувався за участі як книжних, так і тогочасних розмовних елементів [Франчук 1986, с. 8–9]. М. Д. Присьолков пояснює: "У своїй історії мова літописної розповіді не раз зазнавала на собі спроб зближення з мовою інших родів літератури і навіть мовою розмовною, тому що сталість мови літописних текстів із плином часу починала загрожувати труднощами для читача в розумінні змісту викладу" [Приселков 1996, с. 135]. Літописну традицію досліджуваного нами періоду репрезентують Супрасльський, Волинський, Густинський літописи, які приветають увагу передусім в аспекті формування й становлення лексичної норми XIV–XVI ст.

У др. пол. XV–XVI ст. з'являються спроби перекладу релігійних книг живою народною мовою, напрямý пов'язані з ідеями Реформації, які в той час уже набули гучного резонансу в інших європейських країнах. Якщо кирило-мефодіївська перекладацька концепція вимагала максимального відтворення оригінального грецького тексту, який би мав буквально "просвічувати" крізь переклад, то нова доктрина перекладу, яку найкраще теоретично обґрунтував і втілив батько європейської Реформації, перекладач Біблії німецькою мовою

Мартін Лютер, не лише відкрила двері простим мовам у сферу сакральних текстів, а й наполягала на врахуванні при перекладі їхнього актуального стану – синхронії та узусу. Відтепер смисл потрібно було не лише максимально точно передати, а й зробити його доступним носіям мови перекладу [Пуряєва 2018, с. 297].

Переклади культових текстів українською мовою І. П. Чепіга пов'язує з тогочасним суспільно-політичним рухом в Україні, зокрема "з необхідністю ведення релігійної полеміки, в процесі якої слід було посилатися на авторитетні джерела, що були зрозумілі кожному" [Чепіга 2001, с. 15]. Далі дослідниця коментує: "Наступ книжної української мови на церковнослов'янську в конфесійному стилі відбувався поступово й дуже обережно: перекладачі побоювались конфесійно небезпечних перекручень у процесі перекладу" [Чепіга 2001, с. 15]. "Духовенство, – пише І. І. Огієнко, – як то було й по інших країнах, стало пильнувати чистоти тої мови, якою говорило в церкві й писало богословські книжки; на цьому дуже виграла українська мова: вона сильно зросла й літературно вигладилася за самий навіть XVI-й вік" [Огієнко 1930, с. 58].

Із церковнослов'янської мови перекладено Четью Мінею 1489 р., Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр., Крехівський Апостол 1560 р. та ін. М. С. Возняк пише, що мова більшості перекладів – це "конгломерат різних мовних елементів: церковно-слов'янських, українських, білоруських, польських, ще й інших. Звичайно одна низка елементів переважає, відбивається в більшім числі окремішностей звукових, формальних і лексичних, але має примішки й інших мов" [Возняк 1992, с. 300]. Поясненням можуть слугувати роздуми К. С. Симонової: "Звичайно, мова… пам'яток конфесійного жанру ще мало зазнавала впливу народнорозмовної стихії в порівнянні з мовою джерел ділового письменства. І все ж порушення деяких норм у фонетиці, граматиці і особливо у лексичному складі церковнослов'янської мови у напрямку їх зближення з народнорозмовними свідчить про те, що вони були викликані поступовим формуванням нової мовної системи – української мови з властивими їй

специфічними особливостями, які виділяли її з-поміж інших споріднених мовних систем – російської та білоруської" [Симонова 1989, с. 59].

На переконання В. В. Німчука, Четья Мінея 1489 р. "посідає особливе місце в історії вітчизняної культури, адже вона – один із найдавніших перекладених українською мовою конфесійних текстів, що зберігся до наших днів" [Німчук 2014, с. 12]. Мовознавець припускає, що "словниковий матеріал Четьї 1489 р. кількісно переважає лексику, зафіксовану в усіх знайдених грамотах XIV–XV ст., написаних староукраїнською мовою" [Німчук 2014, с. 13]. Дослідник пам'ятки Д. Г. Гринчишин зауважує, що "вона досить виразно відображає трансформацію церковнослов'янської мови в українську через насичення елементами української мови на різних рівнях – у фонетиці, морфології, лексиці, синтаксисі, дає можливість простежити взаємодію церковнослов'янської мови з живою народнорозмовною" [Гринчишин 1995, с. 254] і, як доповнює Г. В. Воронич, "в різних функціонально-часових й ареальних аспектах" [Воронич 2011, с. 78].

Чільне місце серед українських пам'яток писемності сер. XVI ст. посідає Пересопницьке Євангеліє, письмо якого, за результатами дослідження Л. А. Гнатенко, "виконане на найвищому рівні писарського мистецтва, в його орнаментованій графіці чітко простежуються традиції волинської книжкової школи" [Гнатенко 2001, с. 55]. "Це найраніший із відомих перекладів євангельського тексту українською мовою сер. XVI ст., який дійшов до нашого часу в оригіналі та списках" [Дубровіна 2001, с. 82]. П. П. Плющ називає пам'ятку живим монументальним втіленням "давньої української мови, письма, українського мистецтва і культури" [Плющ 1965, с. 27]. Також високо оцінив це джерело знавець художнього оформлення старої книги Я. П. Запаско, який твердить, що Пересопницьке Євангеліє – "вершинне досягнення українського книжкового мистецтва. В ньому акумульовані кращі набутки вітчизняної рукописної практики й творчо використані прогресивні риси культури доби Відродження" [Запаско 1995, с. 87].

Залучення до аналізу подібних за змістом джерел може, на перший погляд, видатися невиправданим і помилковим, але, услід за І. П. Чепігою, гадаємо, що перекладні релігійні тексти “дають матеріал такого значення, який не може бути почерпнутий з пам’яток оригінальних” [Чепіга 2001, с. 25], адже, як переконує дослідниця, вони перекладалися й переписувалися “різними людьми, що походили з різних територій, по-різному володіли літературною мовою, відбивали різні мовні тенденції й смаки й різні літературні манери, належали до різних писарських шкіл” [Чепіга 2001, с. 25]. “Переклади сакральних текстів, – пише В. В. Німчук, – сприяли формуванню загальноукраїнського писемно-літературного узусу, раціональному поєднанню традиційних книжно-церковнослов’янських і живомовних елементів. У цьому, безперечно, величезна заслуга християнства в староукраїнській мовній історії” [Німчук 2001, с. 16].

Окремо маємо сказати про Г. Смотрицького, Х. Філалета й І. Вишенського, індивідуальна стильова манера яких є знаковою в контексті української писемної традиції, зокрема XVI ст. Авторитетні письменники, як свідчать результати нашого спостереження, суттєво поповнили лексичний фонд досліджуваного періоду завдяки власним новотворам. Прикладом можуть слугувати виявлені нами слова *гнѣвоярostный*, *сетовати* та ін. Той факт, що ці лексеми не потрапили до історичних словників, може свідчити на користь їхнього оказіонального вживання у творах давніх авторів. У досліджуваний період такі слова не набули статусу загальновживаних.

Показовим є те, що у творах І. Вишенського, як зазначає В. М. Русанівський, часто фігурує церковнослов’янська лексика (*запустѣние*, *мудрование*, *высокомудрие*, *тщеславие*, *благочестие*, *пришествие*, *утѣшение*, *безвѣрствие*, *изчезновение* тощо) [Русанівський 2002, с. 81]. Проаналізувавши біографічні відомості українського письменника-полеміста кін. XVI – поч. XVII ст., літературознавець П. К. Яременко радить зважати на те, що “Іван Вишенський близько 40 років прожив на Афоні і був відірваний від живого мовного процесу, який відбувався на Україні. Це не могло не позначитись на мовній практиці полеміста. Маючи під рукою тільки книжки святого письма та

церковно-повчальні твори, написані переважно церковнослов'янською мовою, Іван Вишенський мимохіть писав хоч і "простою" мовою, але з великою домішкою церковнослов'янізмів" [Яременко 1982, с. 107]. В. О. Шевчук у передмові до видання "Іван Вишенський та його послання" зазначає: "Хоч апологізує старослов'янську мову, пише, однак, мовою книжною українською, наближаючи її, по можливості, до народної – хоче, щоб його розуміли в найширших колах" [Шевчук, с. 10]. Лінгвіст Ю. О. Карпенко так характеризує мову творів І. Вишенського: "Влучна, пристрасна і надзвичайно багата лексично, мова письменника широко відбиває в собі як традиційні, успадковані елементи, так і елементи тогочасної живої народної мови. Мова Вишенського в цьому відношенні не збочує з основного шляху розвитку української літературної мови, становлячи собою певний, досить важливий етап даного шляху" [Карпенко 1961, с. 34]. Маємо враховувати й той факт, що відомий полеміст не поділяв ідею читання культових релігійних книг українською мовою: "Євангелія и Апостола в церкви на литургии простым языком не выворочайте" [Виш. Кн., с. 23].

Зародження художньої літератури В. М. Русанівський пов'язує з останньою чвертю XVI ст. "Незважаючи на те, – пише В. М. Русанівський, – що автори віршів намагалися дотримуватися церковнослов'янської мови, вони не могли уникнути українізмів – лексичних, фонетичних і граматичних, – на поетів не могла не справляти впливу ділова староукраїнска мова" [Русанівський 2002, с. 73]. Незважаючи на обмежену кількість художніх тропів, у поетичних творах трапляються вже "ті ключові слова, що згодом визначатимуть особливості барокових творів" [Русанівський 2002, с. 71]. В. І. Крекотень так характеризує вірші кін. XVI ст.: "Образну матерію їхні автори черпають насамперед із біблійної (часом апокрифічної), патристичної, гімнографічної та церковно-історичної літературної традиції. Зокрема, в центрі уваги поетів перебуває євангельський цикл сюжетів, мотивів і образів, особливо мотиви, пов'язані з народженням і смертю Ісуса Христа" [Крекотень 1978, с. 7].

Залучення текстових матеріалів має свої переваги й недоліки. З одного боку, зіставлення лексикографічних даних із фактами, виявленими в

староукраїнських писемних пам’ятках, дозволило зробити низку уточнень щодо нижньої хронологічної межі фіксації й значеннєвого обсягу окремих мовних одиниць, а також кількісного наповнення досліджуваного корпусу слів. Із другого боку, залучення давніх текстів (це стосується переважно рукописів) ускладнило процес прочитання та реєстрації необхідних лексем. Так, наприклад, на окремих сторінках Апостола [80 рр. XV, Апост.] чорнило втратило свою яскравість, деякі джерела, зокрема Тріодь [тр. чв. XIV, Тр.] і “Збірник слів та повчань” [поч. XIV, Зб.], були частково пошкоджені, а в Новому Завіті, перекладеному В. Негалевським 1581 р., [1581, ЄН] почерк дописувача місцями складно зрозуміти. Проте не всі рукописи погано збереглися. Нині задовільний стан мають Лаврське Євангеліє, Четья Мінея 1489 р., Кам’янко-Струмилівське Євангеліє 1411 р. в списку XVI ст. та ін. [др. п. XIV, ЛЄ; 1489, Чет.; XV, сп. XVI, К. Стр.].

На нашу думку, необхідно зробити уточнення щодо хронологічних меж деяких писемних джерел, на матеріалі яких проводиться дослідження. Так, наприклад, Я. П. Запаско повідомляє, що до пам’яток XV ст. віднесено низку “лжедатованих” рукописів, які, однак, “потрапили в науковий обіг як пам’ятки автентичні” [Запаско 1995, с. 63]. Йдеться насамперед про Кам’янко-Струмилівське Євангеліє, яке датовано поч. XV ст. [Крыжановский 1886; 1889], але, як виявляється, є надбанням пізнішого часу – за припущенням дослідників, не раніше сер. XVI ст. [Запаско 1995; Лихачев 1899]. Крім того, проведений Л. А. Гнатенко аналіз правопису Четьї Мінеї 1489 р. засвідчив, що “часом здійснення перекладу текстів Торжественика мінейного та Златоуста п’ятдесятного з церковнослов’янської на українську мову не є 1489 р., як вважає більшість дослідників, а перекладалися тексти значно раніше, і створені вони були в одному скрипторії. Протографи, вірогідно, належали до кін. XIV – поч. XV ст., оскільки графіко-орфографічні особливості пам’ятки відповідають орфографічній системі, якою послуговувалися тогочасні українські скрипторії” [Гнатенко 2010, с. 102]. Саме тому з обережністю підходимо до тих мовних фактів, які виявлені в згаданих текстах, щоб уникнути формального й

механічного датування. Отримані дані зіставляємо з матеріалами лексикографічних та інших писемних джерел.

Не можемо не згадати й той факт, що Четья Мінея 1489 р. збереглася в білоруському списку, “віднайденому на Холмщині (надійшла до Археологічного музею при Київській духовній академії з Сідлецької губернії у 1880 р.)” [Воронич 2008а, с. 101], а це актуалізувало дискусію щодо її національної належності. В. М. Перетц, а згодом і Г. В. Воронич, Л. А. Гнатенко, Д. Г. Гринчишин, В. В. Німчук, К. С. Симонова та інші вчені, наводять переконливі мовні факти, які свідчать на користь її українськості [Перетц 1928; Воронич 2008а; 2008б; 2011; 2013; Гнатенко 2010; Гринчишин 1995; Німчук 2014; 2015; Симонова 1989]. Натомість А. І. Журавський, М. Карпинський та Е. Ф. Карський кваліфікують Четью Мінею 1489 р. як білоруську писемну пам’ятку [Карпинский 1889; Карский 1955; Жураўскі 1967]. Зі свого боку можемо лише сказати, що на сьогодні питання розмежування цього джерела залишається відкритим. Усе це пов’язано з тим, що “українсько-білоруські мовні впливи були особливо активними у XIV–XVII ст., що зумовлено подібним політичним вектором, тісними економічними зв’язками, спільною “українсько-білоруською” мовою в діловодстві, культурними впливами, зміцненням і закономірним змішуванням у писемності українських та білоруських мовних особливостей і т. д.” [Гриценко 2014, с. 327].

Отже, на сьогодні в розпорядженні дослідника історії української мови є як рукописні, так і друковані писемні пам’ятки. Жанрово-стильова спрямованість і територіальна представленість давніх текстів напряму́ пов’язані з тими історико-культурними та суспільно-політичними факторами, які засвідчено в окремий період. Що стосується кількісного показника, то найбільше збережено писемних джерел XVI ст., а найменше – XIV ст. Українська писемність XVI ст. представлена діловими, релігійними, історичними, полемічними, поетичними творами, тоді як література XIV ст. обмежена текстами переважно юридичного спрямування. Знаковою подією в історії української мови вважаємо ідею перекладу культових релігійних книг живою народною мовою, яка, без сумніву,

була своєрідним каталізатором подальшого розвитку й унормування тогочасної літературно-писемної традиції. Унікальний мовний досвід Г. Смотрицького, Х. Філалета, І. Вишенського та ін. дозволив значно розширити лексичний депозитарій української мови XIV–XVI ст.

1.2.3. Збагачення українського вокабуляра церковнослов'янською лексикою

Контакти української мови XIV–XVI ст. з іншими мовами збагатили й урізноманітнили її лексикон, розширили його тематичний спектр. Так, скажімо, церковнослов'янська й українська мови досліджуваного періоду були досить близькі між собою. Значне поширення церковнослов'янської мови на східнослов'янському мовному ґрунті є результатом тривалої взаємодії двох культурних традицій – південнослов'янської й східнослов'янської. Із "другим південнослов'янським впливом" (кін. XV – поч. XVI ст.) мовна ситуація дещо змінюється. Дослідники досі однозначно не з'ясували його передумови, однак у лінгвістиці превалює твердження, що "безпосереднім стимулом було прагнення книжників звільнити церковнослов'янську мову від тих розмовних елементів, які проникли до неї внаслідок пристосування книжної традиції до місцевих мов" [Шимко 2007, с. 28]. На думку Г. В. Межжеріної, "процес адаптації старослов'янізмів на східнослов'янському ґрунті – це процес не витіснення, а збагачення мови східних слов'ян" [Межжеріна 2006, с. 4–5]. Із функціонального погляду церковнослов'янізми є одним із лексичних способів стилізації в староукраїнських текстах. Вони, як правило, репрезентують високий стиль, якому притаманні урочистість, піднесене звучання за відповідного контекстуального оточення, емоційно-експресивне навантаження. За спостереженням В. М. Русанівського, зачинателі староукраїнської мови звертаються до церковнослов'янського літературного джерела, що "містить зразки метафоризації при творенні абстрактної лексики" [Русанівський 1997, с. 4].

Л. М. Полюга зазначає, що абстрактні церковнослов'янізми, наявні в писемних пам'ятках української мови XIV – п. пол. XVII ст., пройшли два основні етапи: перший стосувався давньоруської мови, звідки українська як одна зі спадкоємниць разом із корінною лексикою успадкувала й запозичені старослов'янізми, зокрема абстрактні слова; другий етап – період власне української мови, у якому старослов'янські впливи, залежно від умов і потреб, проявлялися з різною інтенсивністю [Полюга 1991, с. 58]. Аналіз текстових і лексикографічних матеріалів XIV–XVI ст. дозволив виявити такі церковнослов'янізми, як *злопомнѣнїє, поношєнїє, порѫганїє, сѣтованіє, презирати, срамъ, страждати* та ін. Водночас в українській мові з'явилися слова, сконструйовані за участю питомих основ і церковнослов'янських афіксальних елементів: *возбоятися, возяритися, възрадоватися, гнѣваньє* тощо. Особливу увагу привертає семантичний розвиток зазначених слів у східнослов'янському мовному просторі. Цікава, наприклад, історія прикметника *жестокий*, який, за спостереженнями Г. В. Межжеріної, давньоруська мова успадкувала зі старослов'янської не тільки з прямим і переносним значеннями "твердий" і "жорстокий, немилосердний", а й із ланцюжком проміжних значень "упертий, непокірний", "непокірний, поганий", "поганий, грішний, жорстокий" [Межжеріна 2001, с. 70]. У староукраїнських текстових матеріалах задокументовано вживання лексеми *жестокий* з основним значенням "жорстокий, безсердечний, безжалісний": "*жестоцы* же бяху истязатели тіи" [XIV, ЖВН, с. 521]. Проте якщо в семантичній структурі зафіксованого прикметника *жестокий* лексичне значення "жорстокий, безсердечний, безжалісний" сприймається як пряме номінативне, то "для давнього *жестокый* це значення не тільки не було основним, – його історія тільки починалася" [Межжеріна 2001, с. 70]. "З поступовим зростанням значення народної мови в українських писемних пам'ятках, – констатує Л. М. Полюга, – сила впливу церковнослов'янської мови втрачається на всіх мовних рівнях і лише частково залишається в лексичному" [Полюга 1991, с. 58–59]. Утім, подеколи наявність церковнослов'янізмів у староукраїнських текстах напряму́

залежала від мовних уподобань та стильової манери автора. Так, наприклад, І. Вишенський, як уже згадувалося раніше, не поривав свого зв'язку з церковнослов'янськими словами, незважаючи на тогочасну тенденцію перекладати релігійні книги живою народною мовою.

Отже, постійна взаємодія на східнослов'янському мовному ґрунті двох культурних традицій (південнослов'янської й східнослов'янської) спричинила проникнення в український лексикон XIV–XVI ст. значної кількості церковнослов'янізмів, які в староукраїнських пам'ятках виступали репрезентантами високого стилю.

1.2.4. Запозичення з польської, чеської, німецької мов

Упродовж XIV–XVI ст. лексичний склад української мови розширювався не лише завдяки питомим словам, а й шляхом запозичення іншомовних лінгвоодиниць. Загальноприйнято, що "запозичення іншомовних слів є закономірним процесом розвитку мови та існування народу, який спілкується з іншими народами" [Полюга 1991, с. 51]. Співіснування споріднених мов на одному культурному просторі, як зазначає Н. Г. Озерова, є причиною "стихійного, іноді спонтанного проникнення лінгвокультурем з однієї мови в іншу" [Озерова 2010, с. 41].

Щодо тематичної характеристики запозичень XIV–XVI ст. Л. В. Гонтарук пише: "Виокремлюємо в основному лексику суспільно-політичну, адміністративну, невелику кількість військових, математичних термінів, слів на окреслення родинних зв'язків, власних назв, назв на позначення процесу мислення, явищ природи, невелику кількість абстрактної і церковної лексики та деякі інші нечисленні групи" [Гонтарук 2004, с. 82]. У тих семантичних групах, які стосуються зазначених сфер, відсоток запозичених лексем значно вищий порівняно, наприклад, із лексичною групою на позначення емоцій та емоційних станів людини.

З історії розвитку східнослов'янських мов відомо, що "літературна мова української народності, будучи в основі своїй давньоруською, формувалася й розвивалася, з одного боку, під впливом живої розмовної стихії, що надавала їй специфічних українських рис у галузі фонетики, граматики, лексики й фразеології, а з другого – під вливом інших мов, у тому числі і західнослов'янських" [Андерш 1976, с. 59]. Упродовж XIV–XVI ст. українська мова взаємодіяла з польською та чеською мовами. В академічному виданні "Історія української мови. Лексика і фразеологія" знаходимо такі відомості: "У XVI ст. польсько-литовська держава посідає в культурно-літературному житті слов'янських народів своєрідне місце: вона служить передавачем культурних надбань із сходу на захід і навпаки" [Історія 1983, с. 703]. Серед лексичних запозичень зі слов'янських мов особливе місце належить полонізмам, які "простежуються вже в найдавніших писемних пам'ятках української мови" [Сучасна 1973, с. 134], що передусім пов'язано з тривалими українсько-польськими взаєминами. Дотримуємося традиційної дефініції терміна "полонізм", а саме: "різновид запозичення: слово, його окреме значення, вислів тощо, запозичені з польської мови або утворені за її зразком" [Ткаченко 2004, с. 503]. На думку Л. В. Гонтарук, "мінімальна кількість запозичень із польської мови лексики на позначення міжлюдських стосунків з аксіологічним наповненням в актовій українській мові зумовлена домінуючим становищем української мови в Литовсько-Польському князівстві XIV–XV ст. як мови державної, функціонально більш розвинутої, з давньою київоруською традицією. Зміна умов функціонування української мови в XVI–XVII ст. змінює й співвідношення польсько-українських впливів у царині мови на користь польської" [Гонтарук 2000, с. 167]. Як зауважує В. М. Титаренко, "завдяки посередництву польської мови староукраїнська мова розвивалася в контексті західноєвропейської мовної практики" [Титаренко 2006, с. 191]. Щоправда, "значна кількість питомих лексем витіснялася безпідставно полонізмами" [Титаренко 2006, с. 191]. У староукраїнських писемних пам'ятках XIV–XV ст. запозичень із польської мови на позначення емоцій та

емоційних станів людини не виявлено. Такі полонізми з'являються в різножанрованих текстах із XVI ст.: *небезпечьность*, *небезпеченство*, *обавятися*, *васнь*, *храпъ*, *попудливость*, *скруха*, *шидеръство*, *утрапенье* та ін. До полонізмів у своїх творах зверталися Г. Смотрицький і Х. Філалет: "и великаѧ *васнь* и нєнависть мєжи лю(д)ми с того поправлєнѧ всчаласѧ" [1587, КЦН, с. 33]; "за попираньемъ справы того зъедноченья *обавятися* потреба" [1597–1599, ХФ, с. 1752]. Зафіксовано парне використання запозичених слів та їхніх питомих відповідників: "съ *попудливости и гнѣву* не деяло" [1597–1599, ХФ, с. 1282]; "маючи, дє(и), на мєнє з да(в)ных часо(в) *гни(в) и васнь*" [*1583, АЖМУ, с. 45] тощо.

На сьогодні в лінгвістиці усталеною є думка про те, що польська мова – основний посередник у процесі запозичення європеїзмів, зокрема богемізмів. Під терміном "богемізм", або "чехізм", розуміємо "різновид запозичення; слово або вислів, запозичені з чеської мови або утворені за її зразком" [Андерш 2004, с. 52]. Упродовж XIV – п. пол. XVI ст. "культура чеського народу була зразком, на який намагалася рівнятися тодішня Польща" [Гумецька 1968, с. 6]. Говорячи про чеську мову пізнього середньовіччя, необхідно сказати, що вона "була добре розвинутою й унормованою літературною мовою. Вона користувалася популярністю в усьому слов'янському світі. Особливо міцними були її позиції в Польщі, де вона справила великий вплив на мову діловодства і загалом на мову вищих кіл польського суспільства. Володіння чеською мовою, з якої перекладаються релігійні твори, повісті, легенди, вважалося ознакою освіченості й культурності людини" [Андерш 1976, с. 60]. На окрему увагу заслуговує той факт, що, перебуваючи під сильним чеським впливом, польська мова "мала значне поширення в Литовсько-Руській державі і в українських землях, що входили до складу Польщі. Зрозуміло, що це сприяло проникненню в староукраїнську літературну мову чеського мовного елемента, засвоєного поляками" [Андерш 1976, с. 60].

Аналізуючи українсько-чеські мовні контакти, І. І. Огієнко вважає, що на початку чеський вплив був "безпосереднім, пізніше відбувався тільки за

польським посередництвом” [Огієнко 1930, с. 481]. “Щодо безпосередніх чесько-українських контактів, – пише Й. Ф. Андерш, – то вони, хоч і не були такими тісними, як польсько-українські зв’язки, все ж мали певний вплив на формування й стандартизацію староукраїнської літературної мови” [Андерш 1976, с. 61]. На думку Л. Л. Гумецької, чеські впливи могли проникати й унаслідок безпосередніх мовних контактів, так як “у празькому університеті навчалася значна кількість православної молоді з Литовсько-Руської держави, для якої королева Ядвига заснувала литовський колегіум, – бурсу для українських і білоруських студентів. Знання чеської мови поширилося особливо у зв’язку з гуситським рухом, який викликав жвавий відгомін на землях України й Білорусії” [Гумецька 1968, с. 8]. С. П. Гриценко резюмує, що “значний доробок українських лінгвістів у висвітленні проблеми чеських впливів на український лексикон досліджуваного періоду залишив у дискусійній площині питання “напряму” впливу богемізмів (безпосередньо чи опосередковано польською мовою) у пам’ятках офіційно-ділового стилю юридичного жанру та жанру урядового управління” [Гриценко 2014, с. 327]. У досліджуваній групі слів на позначення емоцій та емоційних станів людини до богемізмів, які властиві й польській мові, належать лінгвоодиниці: *окрутный, окрутность, ганьба* тощо. Так, наприклад, прикметник *окрутный* переконливо свідчить про польське посередництво в процесі запозичення, пор.: п. *okrutny* “жорстокий, лютий” і ч. *ukrutný* “жорстокий, немилосердний” [ЕСУМ, IV, с. 174]. В українській мові прикметник *окрутний* вийшов з ужитку й зберігається в діалектах. Незаперечним є той факт, що вивчення “шляху запозичення завжди залишає місце для дискусій і уточнень, оскільки вияв нових джерел може змінити оцінки щодо наявності й характеру посередництва при перейманні конкретної мовної одиниці” [Гриценко 2015, с. 92].

До української через польську мову проникали не лише чехізми, а й германізми. У традиційному мовознавстві терміном “германізм” прийнято кваліфікувати “слово, його окреме значення, вислів тощо, запозичені з німецької мови (чи інших германських мов) або перекладені чи утворені за її

зразком” [Муромцева 2004, 95]. Передумою появи таких лінгвоодиниць в українському лексиконі XIV–XVI ст. було те, що з др. пол. XIV ст. “починається німецька колонізація Галичини й Буковини. Разом з німецькими колоністами на західноукраїнські землі проникає Магдебурзьке право. Великий вплив на поширення німецької лексики мали ремісничі цехові організації, що, як правило, складалися з представників німецького етносу” [Кочерган 1997, с. 19]. Запозичення з німецької мови були поодинокі й потрапляли в український лексичний фонд XIV–XVI ст. через польське посередництво. Це зумовлено тим, що “безпосередні контакти україномовних жителів з німецьким населенням, а також з писемними творами були обмежені” [Полюга 1991, с. 72]. Так, наприклад, іменник *фрасунокъ* потрапив із німецької (нім. *fressen* “їсти, пожирати”, перен. “томитися, мучитися”) в українську мову через польське посередництво (п. *fras* “турбота, клопіт, піклування”, ст. *frasunk*, *fresunk* “горе, сум, скорбота”) [ЕСУМ, VI, с. 128]. Треба врахувати той факт, що на позначення емоції досліджуваний номінатив починає вживатися саме в польській мові. В українській мові іменник *фрасунок* вийшов з ужитку й зберігається в діалектах.

Отже, відкритість української лексичної системи XIV–XVI ст. до іншомовних входжень є позитивним явищем, оскільки це сприяє поповненню й розвитку питомого словникового фонду. Активно збагачувалися саме ті семантичні групи, які стосувалися суспільно-політичних й адміністративно-правових галузей, тоді як відсоток запозичених лексем у групі слів на позначення емоцій та емоційних станів людини був невисокий. Із XVI ст. досліджуване угруповання розширюється за рахунок полонізмів, чехізмів, германізмів. Правда, чехізми та германізми потрапляли в український лексичний фонд аналізованого періоду за посередництва польської мови.

Висновки до першого розділу

Жанрово-стильова представленість писемних пам’яток XIV–XVI ст. зумовлена історико-культурними та суспільно-політичними факторами окресленого хронологічного зрізу. Якщо література XIV ст. обмежена текстами переважно юридичного змісту (грамотами, статутами, скаргами, актами, заповітами тощо), то українська писемність XVI ст. представлена найбільшою кількістю джерел різного жанрового спрямування, зокрема діловими, релігійними, історичними, полемічними, поетичними творами. Саме тому важливим джерелом дослідження є не лише оригінальні твори, а й церковнослов’янські тексти української редакції.

Знаковою віхою в історії української мови XIV–XVI ст. став переклад культових релігійних книг живою народною мовою, яка слугувала своєрідним каталізатором подальшого розвитку й унормування літературно-писемної традиції. Активна мовотворча діяльність провідних постатей того часу (Г. Смотрицького, Х. Філалета, І. Вишенського та ін.) істотно збагатила словниковий фонд лексичними новотворами.

На позначення мови досліджуваних пам’яток, написаних кирилицею на українських і частково білоруських землях XIV–XVI ст., використовуємо загальний, позбавлений додаткових відтінків термін “українська мова”. Оригінальні кириличні твори та церковнослов’янські тексти, які зазнали української редакції, кваліфікуємо як староукраїнські джерела.

Постійна взаємодія на східнослов’янському мовному ґрунті двох культурних традицій (південнослов’янської й східнослов’янської) спричинила проникнення в український лексикон XIV–XVI ст. значної кількості церковнослов’янізмів. Водночас тривале перебування українських земель у складі різних політичних утворень зумовило появу іншомовних лінгвоодиниць, які здебільшого репрезентували сферу конкретної лексики. Абстрактних слів, зокрема мовних одиниць на позначення емоцій та емоційних станів людини, процес запозичення торкнувся меншою мірою. Передусім це лінгвоодиниці

польського (*васнь*, *храпъ*, *попудливость*, *скруха*, *шидеръство*, *утрапенье* тощо), чеського (*окрутный*, *ганьба* тощо), німецького (*фрасунокъ* тощо) походження, яким в українській мові XIV–XVI ст. був притаманний статус рідковживаних.

Щодо виявлених в староукраїнських писемних пам'ятках XIV–XVI ст. питомих та запозичених мовних одиниць використовуємо термін "лексика на позначення емоцій та емоційних станів людини", який найбільш об'єктивно відображає зміст поняття. До окреслених слів належать насамперед ті мовні одиниці, денотативне значення яких передає уявлення про емоції та емоційні стани людини. У таких лексемах емоційний компонент міститься внутрішньо, тобто є постійним і невід'ємним елементом семантичної структури, незалежно від ситуативно-контекстуальних умов.

Основні публікації за змістом розділу: Ковалюк 2015; Kovaliuk 2019a; Ковалюк 2018a.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕКСИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙ ТА ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV–XVI СТ.

2.1. Методологічні аспекти історико-лінгвістичних досліджень

У мовознавстві існують три центральні терміни, що відбивають погляди на проблему методу: “метод”, “методика”, “методологія”. Орієнтуючись на тезу В. І. Постовалової, В. А. Глущенко пропонує інтерпретувати лінгвістичний метод як складну логічну одиницю, до якої входять “онтологічний, операційний і телеологічний компоненти <…> Запропонований підхід дозволяє об’єднати в цілісній концепції методу такі різнорідні, але взаємопов’язані феномени, як принципи / підходи, операції (прийоми, процедури) та мета дослідження” [Глущенко 2010, с. 44]. Услід за мовознавцем послуговуємося терміном “метод” у широкому значенні й розглядаємо його як гетерогенний феномен. Методику, за рекомендацією Ю. С. Степанова, сприймаємо як сукупність прийомів спостереження й експерименту, а методологію – як застосування принципів світобачення до процесу пізнання [Степанов 1975, с. 3]. Привертає увагу думка Ю. О. Карпенка, відповідно до якої “методологія окреслює лише загальний підхід, вказує правильний напрям дослідження, а конкретна інтерпретація мовних фактів здійснюється за допомогою методів дослідження” [Карпенко 2006, с. 15–16]. “Багато параметрів тексту, – як коментує К. Д. Паршак, – виражені лише імпліцитно – це підтекст, концептуально-змістова інформація тощо. Імпліцитні граматичні категорії інтерпретуються в світлі загальної теорії тексту, яка вбачає у великому об’ємі те, що є взаємодією частини цілого і може логічно інтерпретуватися” [Паршак 2014, с. 197].

Вивчення семантичних і функціональних особливостей лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини в староукраїнських писемних

пам’ятках XIV–XVI ст. потребує відповідних методів і форм аналізу. Специфіка об’єкта дослідження, мета й конкретні завдання дисертації зумовили застосування описового, порівняльно-історичного, зіставного та структурного методів.

Реєстрація, інтерпретація й систематизація лексичного матеріалу XIV–XVI ст. актуалізують залучення одного з найдавніших і найпоширеніших лінгвістичних методів – описового. Він передбачає “планомірну інвентаризацію одиниць мови і мовлення, пояснення особливостей їх будови та функціонування на певному етапі розвитку” [Зеленько 2008, с. 135]. У традиційному мовознавстві цей метод подають як послідовність таких етапів: 1) виділення одиниць аналізу; 2) членування виділених одиниць (вторинна сегментація); 3) класифікація й інтерпретація виділених одиниць [Кочерган 2010, с. 360]. Синхронність розглядаємо як один із визначальних методологічних принципів описового методу. Однак І. Й. Ощипко застерігає проти ототожнення поняття синхронії мови з поняттям статики: “У кожному синхронному зрізі спостерігаємо динаміку мовних фактів, яка виявляється також і у семантичній системі” [Ощипко 1966, с. 90]. Суголосними видаються міркування І. І. Ковалика, згідно з якими “елементи мовної системи постійно змінюються: одні з них відживають, а інші народжуються й поступово розвиваються. У цьому й виявляється діалектичний характер мовної структури навіть у синхронному аспекті її існування” [Ковалик 1966, с. 79].

Описовий метод передбачає застосування прийомів внутрішньої (класифікація досліджуваних одиниць за певною матрицею параметрів, аналіз парадигматичних і синтагматичних зв’язків тощо) й зовнішньої (референційне співвіднесення, формування тематичних груп тощо) інтерпретації [Селіванова 2008, с. 63]. За допомогою цього методу вдалося систематизувати картотеку прикладів, зафіксованих у староукраїнських рукописних пам’ятках і стародруках XIV–XVI ст. Залучені до аналізу 207 слів розподілено між дев’ятьма ЛСГ, а саме: “радість, задоволення”, “хвилювання, тривога, неспокій”, “нервове збудження, роздратування”, “смуток, туга”,

“збентеження, сором’язливість”, “зневага”, “здивування”, “каяття”, “відраза, огида”. Парадигматична методика доповнюється синтагматичною при дослідженні сполучуваності мовних одиниць, їхнього контекстуального оточення. Так, скажімо, прикметник *злый* сполучався з іменниками *сусѣдъ, чл҃къ, жєна, ѹмыслъ, афєктъ, оучинокъ, казни, вроды, взростъ, грошѣ, науки, дымъ и сквар҃*та ін., що дозволяє говорити про його складну семантичну структуру в давній період: “злий, недобрий”, “злий, поганий”, “злочинний”, “поганий, несумлінний, нечесний”, “неповновартісний, неповновагий”, “злющий, лютий, страшний”, “злий, лютий, хижий” тощо [СлУМ XVI – п. пол. XVII, 12, с. 37–41; див. також Межжеріна 1992]. Звернення до контекстуального аналізу дозволяє виділяти як окремі слова, так і словосполучення, характеристика яких сприяє більш повній реконструкції семантичного обсягу досліджуваних назв.

Для омислення взаємозв’язку мовної системи та емоційної сфери людини центральним є методологічний принцип антропоцентризму. Н. А. Цимбал пише: “Творець мови, зокрема слів, – людина. Ознака – центр образу, що покликана стати внутрішньою формою слова (протовербальне явище), актуалізується в корі головного мозку носія мови шляхом встановлення асоціативних відношень, далі спостерігаємо вербалізацію мисленнєвого образу” [Цимбал 2014, с. 91].

Історико-лінгвістичне дослідження семантики лексем передбачає залучення порівняльно-історичного методу, який вважається “найрезультативнішим засобом діахронічного дослідження мов” [Карпенко 2006, с. 23]. Він становить “сукупність прийомів і процедур історико-генетичного вивчення мовних сімей і груп мов для встановлення закономірностей їх розвитку” [Зеленько 2008, с. 135]. Т. О. Черниш зауважує: “Вивчення генезису й еволюції слів у складі гнізда як певної системної єдності в усій повноті їхніх взаємозв’язків дозволяє дати уявлення про фрагмент історії мови як реальної системи, а етимологізування в контексті генетичних гнізд допомагає здійснити реконструкцію повніше й достовірніше” [Черниш 2013, с. 15]. “Своєрідність та складність етимологічної моделі лексичного складу, – як зазначає І. М. Нечитайло, – полягає в тому, що вона є результатом наукової

абстракції не лише від синхронічних відношень між мовними одиницями, зазвичай притаманних іншим системним утворенням у мовознавстві, але й значною мірою від діахронічних і територіальних видозмін тотожних у минулому одиниць" [Нечитайло 2014, с. 198]. Зіставлення сучасних лексем (укр. *боятися*, рос. *бояться*, бр. *баяцца*, болг. *боя се*, схв. *бòjати се*, слн. *bojáti se, báti se*, лит. *bijótis*, лтс. *bijâtiês, bîtiês*, прус. *biātwei*), а також давніх, виявлених у писемних джерелах (дінд. *bháyatḗ*, ав. *bayente*, стсл. **боꙗти сѧ** – ЕСУМ, І, с. 242) виразно демонструють подібність звуків і морфологічної будови. Етимологічний аналіз зазначених мовних одиниць переконує в тому, що така подібність не є результатом випадкового збігу чи наслідком запозичення з іншої мови, а навпаки, вказує на спільність походження цих слів у різних мовах. Ураховуючи історичні зміни, яких зазнали досліджувані лексеми, учені зводять всі ці слова до незасвідченого писемністю ієв. кореня**bhei-/bhoi-/bhī-* [ЕСУМ, І, с. 242], який і виступає аргументом на користь спільного походження представлених вище мовних одиниць.

На окрему увагу заслуговує той факт, що "праслов'янська лексика відома нам лише з реконструкцій, необхідний для подальших студій ступінь правдоподібності останніх має забезпечуватися розробкою і вдосконаленням відповідних методів і методик, що складають дослідницький апарат порівняльно-історичної лінгвістики" [Черниш 2013, с. 8]. На думку О. С. Мельничука, у межах порівняльно-історичного методу пріоритетним є методологічний принцип історизму, який "передбачає розуміння мови як явища, що історично розвивається, починаючи з ранніх етапів її формування і кінчаючи останніми етапами (у випадках з мовами, які відійшли в минуле) або дальшими перспективами її розвитку, – як у плані її суспільного функціонування, так і в плані її структурної організації" [Мельничук 1986, с. 7]. М. М. Пещак наголошує на тому, що "вивчення історії мови неможливе без урахування історичних і культурно-історичних факторів, за допомогою яких можна пояснити цілий ряд мовних змін" [Пещак 1968, с. 173]. Завдання дослідника – повернути тексту його первинне значення, яке було втрачене часом або технікою [Said 1983, p. 138].

Щоправда, “протиставлення синхронії і діахронії в мовознавстві припустиме лише як умовний, штучний методичний прийом, за яким не повинен втрачатися з поля зору безперервний процес мовного розвитку” [Мельничук 1986, с. 7]. При цьому варто пам’ятати, що “застосування фактору часу у вирізненні власне хронологічних шарів природним чином передбачає також і встановлення послідовності, черговості відповідних періодів в еволюційному процесі” [Черниш 2008, с. 50]. “Вивчаючи семантику слова чи то синхронічно, чи то діахронічно, – зазначає І. Й. Ощипко, – ми досліджуємо мікросистеми, до яких належить дане слово; розглядати семантику слова відірвано від інших елементів цієї системи не можна” [Ощипко 1966, с. 92].

Головну роль, на думку В. А. Глущенка, відіграють також принципи причиновості, системності та загального зв’язку явищ [Глущенко 1998]. В. М. Русанівський звертає увагу на взаємозв’язок причиновості (каузативності) й загального зв’язку явищ та пояснює, що будь-яке наукове пізнання ґрунтується на: “1) виявленні взаємозв’язків досліджуванного об’єкта з іншими явищами матеріального чи духовного життя; 2) встановленні причин виникнення й розвитку досліджуваного об’єкта, його окремих сторін, якостей, властивостей і т. ін.” [Русанівський 1980, с. 3]. Маємо сказати й про системний характер мови. “Кожне нове явище в мові, – якщо тільки воно справді стало фактом мовної дійсності, – займає певне місце в мовній структурі. Щоб з’ясувати суть цього явища, потрібно вивчити системні зв’язки, у які воно вступило з тими явищами, що існували в мові раніше” [Русанівський 1966, с. 134].

У межах порівняльно-історичного методу О. О. Селіванова виділяє прийоми внутрішньої (відтворення історії розвитку певної мови) та зовнішньої (відновлення попереднього стану мови шляхом зіставлення генетично споріднених мов) реконструкцій [Селіванова 2008, с. 53], а В. А. Глущенко – прийоми та процедури генетичного ототожнення фактів, лінгвістичної реконструкції, хронологізації та локалізації мовних явищ [Глущенко 2016]. До речі, М. Ф. Алефіренко розглядає внутрішню реконструкцію як окремий метод – історико-порівняльний, який кваліфікує як систему дослідницьких прийомів, що

“використовуються для вивчення закономірностей історичного розвитку будь-якого мовного явища в межах однієї мови” [Алефиренко 2005, с. 348]. За допомогою порівняльно-історичного методу можливо з’ясувати інформацію про походження виявлених слів, особливості їхнього семантичного розвитку, джерела й шляхи запозичення іншомовних лінгвоодиниць. Зміни у відображенні реалій конкретного культурно-історичного середовища функціонування мови, станів свідомості людини впродовж різних епох дозволяють відстежити еволюцію мовного мислення, передусім його понятійну складову [Илиади 2005, с. 46].

Наукове осмислення семантичної історії лексем XIV–XVI ст. на позначення емоцій та емоційних станів людини передбачає їх зіставлення зі словами в споріднених мовах і діалектах. Для цього застосовуємо зіставний метод, який, відповідно до спостережень О. О. Селіванової, “спрямований на вияв спільних і специфічних рис зіставлюваних мов на всіх рівнях і в мовленні, тексті за принципом синхронії” [Селіванова 2008, с. 61; див. також Кочерган 2006а; 2006б]. Подібно до описового методу зіставний апелює до вивчення мовних фактів у певний момент їхнього розвитку, у певний хронологічний період. Так, за словами А. А. Лучик, застосовані М. М. Пещак підходи обстеження багатоаспектних явищ сучасної мовної системи “народили ідею про пізнання історичних текстів за допомогою формалізованих процедур” [Лучик 2013, с. 7]. Спираючись на власне мовні факти, М. М. Пещак показала, як можна проникати в глибинні проблеми пізнання сутності мовної організації. Після таких новаторських ідей для українських лінгвістів відкрилися інші шляхи синхронічного обстеження як сучасної мовної системи, так і окремих етапів її функціонування [Лучик 2013, с. 7].

Є. М. Мотузенко вважає, що в етимологічному аналізі слів найдавнішого шару лексики найбільш ефективним є метод зіставлення семантичних еволюцій неспоріднених утворень, оскільки дає надійні результати, вірогідність яких контролюється вже в процесі самого зіставлення [Мотузенко 2006, с. 48]. Зважаючи на той факт, що “лексичні й семантичні різновиди в будь-яку епоху є

розсіяними на території функціонування споріднених мов зовсім не довільно, але є відбитком минулого, умов і середовища, втіленого у носіях мови, слід виявити закономірності, які зумовили зміни у семантиці і словотворенні, відновити історію слів і їхніх значень на основі розподілу сучасних форм і типів. Ця обставина робить зрозумілою важливість вивчення давніх лексичних відмінностей близькоспоріднених мов, з одного боку, і їхніх "сепаратних" етимологічних зв'язків з лексикою більш віддалених мовних груп, з іншого" [Нечитайло 2017, с. 50]. Т. О. Черниш зазначає, що "значення лексичного матеріалу споріднених мов для історичного вивчення культури носіїв цих мов зростає ще більше, зокрема, у плані реконструкції форм матеріального і культурного життя" [Черниш 2009, с. 229]. Із огляду на це при зіставленні словникового складу української мови з лексичними одиницями в споріднених мовах з'ясовуємо збіги й розходження значень слів з однаковою предметною співвіднесеністю та встановлюємо їхні семантичні контури.

Реконструкція семантичного обсягу давніх лексем потребує залучення діалектних словників, які допомагають відновити нині втрачені лексичні значення та їхні семантичні відтінки, адже вони не зазнають регулювання з боку державної мовної політики. Оскільки діалектні матеріали залишаються найбільш консервативною частиною словникового складу, дослідження таких лінгвістичних фактів дає можливість відстежити лексичні значення, які свого часу вийшли за межі літературної мови. Методологічно важливою в цьому плані є думка О. І. Іліаді щодо потенційних можливостей архаїчної лексики українських діалектів в аспекті реконструкції праслов'янського словника: "…будь-яке дослідження в галузі мовної реконструкції залежить від кількості матеріалу, тому введення в обіг нових фактів часто доповнює, збагачує фактами картину мовної ситуації, яку раніше лише окреслювали, або вносить суттєві корективи в усталені погляди на різні проблеми" [Іліаді 2011, с. 66].

Для вивчення системної організації зафіксованого масиву слів на позначення емоцій та емоційних станів людини використовуємо структурний метод, який сприяє вивченню мови "як цілісної функціональної структури,

елементи й частини якої співвіднесені й пов’язані строгою системою лінгвальних відношень” [Кочерган 2010, с. 372]. Структуралістська наукова парадигма загалом спрямована на дослідження сучасного стану мови як системи із притаманними їй: 1) інваріантними елементами, що в мовленні співвідносяться з їхніми регламентованими конкретними реалізаціями; 2) відношеннями між елементами, упорядкованими в ієрархію мовних рівнів [Селіванова 2008, с. 28].

Пріоритетним принципом структурного методу є системність. Мова, як і будь-яка система, має “свій спосіб організації, або, іншими словами, свою структуру. Всі елементи структурно організовані. Це визначає їх взаємозв’язок: усі елементи мови зв’язані цілою системою відношень, і кожний елемент, тобто кожна одиниця певного мовного рівня, визначається не тільки сіткою відношень, що зв’язують одиниці даного рівня, але й відношеннями з одиницями нижчих рівнів” [Перебийніс 2001, с. 5]. Саме системний характер мови дозволяє структурувати словниковий склад староукраїнських текстів XIV–XVI ст., а це ще раз підтверджує, що він виступає не як “аморфне поєднання мовних одиниць, а складне аплікативне утворення самодостатніх відкритих лексичних полів” [Жайворонок 1999, с. 36]. На думку І. Й. Ощипко, “семантична системність виявляється як у внутрішній структурі слова (слово, крім основного, нерідко первинного, значення, має ряд додаткових), так і в об’єднанні слів у певні групи – тематичні, генетичні, синонімічні, антонімічні, омонімічні” [Ощипко 1966, с. 91]. Так, наприклад, ЛСП на позначення емоцій та емоційних станів людини в українській мові XIV–XVI ст. моделюється на основі близькості понять (найменування радості, хвилювання, нервового збудження, смутку, збентеження, зневаги, здивування, каяття, відрази); синонімічна група формується на основі спільності лексичних значень (*възрадоватисѧ*, *срадоватися*, *обрадоватися*, *порадоватися*, *вєсєлитисѧ*, *въꙁвєсєлитисѧ*), антонімічна – на основі діаметрально протилежних значень (*радоватися – печаловатися*, *вєсєлитисѧ – фрасоватися*, *порадоватися – пострадати*).

У межах структурного методу ефективного застосування набуває методика компонентного аналізу, “суть якої полягає в розщепленні значення слова на

складові компоненти, які називають семами, семантичними множниками і зрідка маркерами” [Кочерган 2010, с. 385]. Пошук у мовній одиниці складових елементів виконується через її порівняння з іншими одиницями, які мають з нею значеннєву спільність. Для компонентного аналізу, на думку М. П. Кочергана, важливим є “встановлення не тільки сем, а й їх структурної організації, тобто місця і ваги кожної семи в компонентній (семній) структурі значення, оскільки простий перелік сем не дає вичерпного уявлення про смисловий зміст значення слова, який залежить також від структурної організації сем, їх способу групування, тобто від місця кожної семи в структурі значення, від векторних відношень між ними тощо” [Кочерган 2010, с. 386]. Ієрархічна організація семантичних елементів – відносна, тому що інтегральні й диференційні семантичні ознаки, які виділяються дослідниками, є такими лише в межах окремих семем або ЛСГ. Поза ними ці ознаки будуть змінювати свій статус, тобто потенційні семи можуть стати диференційними, а диференційні – інтегральними [Цветков 1984, с. 67].

Особливого значення набувають методики кількісно-статистичного аналізу, оскільки “і будова мови, і її функціонування в мовленні, і співвідношення мови й мислення, мови й суспільства підкоряються дії статистичних законів” [Перебийніс 2001, с. 7]. У процесі статистичного обстеження лексем у діахронії доцільно отримати відомості про частоту вживаності в тексті досліджуваних слів. В. В. Левицький та О. Д. Огуй зазначають, що “частота вживаності слова є важливим показником його семантичного, парадигматичного і синтагматичного статусу в досліджуваний період” [Левицький 1992, с. 29–30].

Хрестоматійним видається твердження про те, що “і мова, і мовлення віддають перевагу невеликій кількості одиниць, які часто використовуються і становлять ядро будь-якої мовної чи мовленнєвої підсистеми, тоді як переважна кількість одиниць є низькочастотними” [Перебийніс 2001, с. 7]. У результаті наших спостережень із 207 зафіксованих лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини до ядерного набору ввійшли лише дієслова

радоватися, *боятися*, *презирати*, *дивитися* та іменники *радость*, *страхъ*, *боязнь*, *гнѣвъ*, *горе*, *соромота*, *покаяніє*. Решта ж слів сформувала периферійну зону.

Отже, вивчення лексики XIV–XVI ст. на позначення емоцій та емоційних станів людини вимагає залучення описового, порівняльно-історичного, зіставного й структурного методів для розв'язання поставлених завдань, зокрема інвентаризації, систематизації, класифікації зібраних мовних одиниць, з'ясування їхніх етимологічних витоків, реконструкції семантичного обсягу, визначення стилістичних особливостей та аналізу представленості в сучасних лексикографічних джерелах. У процесі моделювання окремих ЛСГ та комплексного ЛСП із загальним значенням "емоції та емоційні стани людини" актуальною є методика компонентного аналізу. Визначення ядерних і периферійних конституентів реалізується за допомогою кількісно-статистичного аналізу. Дослідження синтагматичних зв'язків і стилістичного маркування проводиться на основі контекстуального аналізу.

2.2. Системна організація лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини

Тривалий період вивчення системної організації лексичних одиниць залишається перспективним напрямом у сфері української семасіології – "розділу мовознавства, який вивчає значення (зміст, внутрішню сторону) мовних одиниць" [Русанівський 1988, с. 15]. Увага лінгвістів до польового моделювання мови визначається необхідністю репрезентувати взаємозв'язок мови й об'єктивної реальності, а також розглянути її співвіднесеність із позамовною дійсністю. На "плідність польової моделі мовної системи, яка репрезентує систему мови як безперервну сукупність полів, що проникають одне в одне своїми периферійними зонами й мають багаторівневий характер", указує Й. А. Стернін [Стернин 1985, с. 30]. За словами Ф. П. Філіна, "пошуки реально існуючих лексико-семантичних груп (або рядів, розрядів) слів необхідні,

оскільки без них неможливий системний опис словникового складу" [Филин 1982, с. 230].

Звернення до теоретичних розвідок із польової лінгвістики дозволило встановити, що ідейні засади структурної організації лексики було закладено ще у XVIII ст., "коли в ученні К. В. Гумбольдта про "внутрішню форму мови" проявився системно-цілісний погляд на мову, а Д. Дідро і Ж. Л. д'Аламбер при визначенні основних завдань лексикології відзначили системний характер організації слів у мові" [Межжеріна 2002, с. 115]. За спостереженнями Л. М. Васильєва, "міркування вчених XIX – п. пол. XX ст. про системний характер словника мали глибокий зміст і стимулювали в такий спосіб подальші дослідження в цій сфері, але вони не репрезентували цілісної теорії" [Васильев 1971, с. 106]. Основоположником теорії семантичного поля традиційно вважається німецький учений Й. Трір, який "у низці своїх праць розробив не лише нові принципи системного аналізу лексики, а й застосував їх під час вивчення широкого фактичного матеріалу" [Васильев 1971, с. 106].

Однак увагу лінгвістів привертає той факт, що Й. Трір "не визнає за окремим словом права на самостійне існування в системі мови, здатності узагальнювати, відображати явища матеріальної дійсності, фіксувати й зберігати відповідні про них поняття" [Уфимцева 1962, с. 37]. Ф. П. Філін підкреслює суперечливість подібних міркувань. Мовознавець пише: "Убачається замкнене коло: слово та його значення існують лише завдяки певному місцю, яке вони займають у семантичному полі, визначаються цим полем, водночас слово якимось чином змінюється саме по собі, вносячи зміни в структуру семантичного поля" [Филин 1982, с. 229]. Окрім того, за спостереженнями Г. В. Межжеріної, "слова у групи дослідник поєднує інтуїтивно, перебільшуючи асоціативні зв'язки" [Межжеріна 2002, с. 116].

Очевидно, з огляду на ці та інші положення, у наукових колах поширилася думка про те, що вчений "не лише не запропонував особливого структурного методу для аналізу смислової сторони мови за "понятійними полями", а навпаки, показав, що такого зробити неможливо, виходячи лише з логічного аналізу

понятійної сторони мови" [Уфимцева 1962, с. 37]. Проте Л. М. Васильєв переконує, що праці Й. Тріра є важливим етапом у розвитку структурної семантики, адже вони стали своєрідним каталізатором подальших досліджень лексико-семантичної системи [Васильев 1971, с. 108].

Зауважимо, що до наукового осмислення системних відношень між лексичними одиницями свого часу зверталися Ш. Баллі, О. В. Бондарко, Л. М. Васильєв, А. М. Кузнецов, Е. В. Кузнецова, В. В. Левицький, Г. В. Межжеріна, Ф. О. Нікітіна, Л. О. Новиков, М. М. Покровський, А. А. Уфімцева, Ф. П. Філін, Г. С. Щур та ін. [Балли 1955; Васильев 1971; 1990; Кузнецов 1980; Кузнецова 1969; Новиков 1982; Покровский 1959; Уфимцева 1962; Филин 1957; Щур 1974; Бондарко 1972; Левицкий 2006; Межжеріна 2002; Нікітіна 1981]. У результаті активних пошуків дослідників у мовознавчий обіг уведено терміни "мікрополе", "макрополе", "семантичне поле", "понятійне поле", "асоціативне поле", "парадигматичне поле", "синтагматичне поле", "комплексне поле", "функціонально-семантичне поле аспектуальності", "функціонально-семантичний клас слів" тощо [Щур 1974, с. 21; Васильев 1971; Бабенко 1989, с. 72].

Серед названих термінів для номінації семантичної організації лексичних одиниць на позначення емоцій та емоційних станів людини обираємо термін "лексико-семантичне поле". При цьому враховуємо, що "відбиваючи об'єктивну реальність, семантичне поле не є однозначною, точною лінгвістичною одиницею" [Нікітіна 1981, с. 13]. Через це, слідом за Г. С. Щур, розуміємо зміст поля як "групу елементів (фонем) із загальною лінгвістичною інтегральною ознакою й можливістю притягувати до себе нові елементи, яким притаманні такі ознаки" [Щур 1974, с. 219; див. також Кочерган 2004, с. 305]. Інтегральна семантична ознака, на переконання А. М. Кузнецова, повинна: 1) об'єднувати однорідні лексичні одиниці (тобто слова, що належать до одного лексико-граматичного класу й мають спільне значення); 2) задавати певну орієнтацію ЛСГ, яка утворилася на її основі; 3) мати обмежувальні властивості, зумовлюючи залучення до складу ЛСГ чітко визначеної кількості лексичних

одиниць [Кузнецов 1980, с. 72–73]. Поглиблене осмислення семантичної структури полів та їхніх конституентів забезпечується також комплексним підходом до досліджуваного матеріалу, який полягає у відображенні сучасного стану обраної лексичної підсистеми з його діахронічним витлумаченням шляхом широкого залучення історичних, діахронічних й етимологічних відомостей [Аскерова 2006, с. 6]. Саме завдяки історичному вивченню окремих лексичних компонентів "елементарних семантичних полів" можна "відстежити появу того чи того його значення, з'ясувати закономірності синтаксичної сполучуваності слів відповідної мови залежно від їхнього лексичного наповнення в окремий період історичного розвитку" [Уфимцева 1962, с. 48]. Суголосними видаються міркування С. Я. Єрмоленко: "Аналіз семантичних полів допомагає у вивченні загальної проблеми "культура і мова народу", що передбачає синхронічний і діахронічний аспекти дослідження мови, аналіз розвитку мови в плані її лексичного збагачення, виходу з ужитку певних категорій лексики і поповнення словникового складу мови новими лексемами" [Єрмоленко 1981, с. 19]. У нашій роботі всі виявлені лексеми інтегруємо в межах ЛСП "емоції та емоційні стани людини" з урахуванням спільної для них функції – позначати ставлення людини до світу, людей, які її оточують, самої себе й результатів власної діяльності.

Загальновідомо, що ЛСП моделюють менші парадигматичні об'єднання – ЛСГ або тематичні групи. Проте в сучасній семасіології досі немає єдиного підходу до диференціації відповідних термінів, а це спричиняє непослідовне їх уживання філологами-дослідниками. Теоретична платформа й основні підходи висвітлені в наукових працях М. Я. Брицина, Л. М. Васильєва, Н. Г. Михайловської, М. П. Кочергана, Л. А. Лисиченко, Г. В. Межжеріної, В. В. Німчука, О. М. Трубачова, Ф. П. Філіна, Д. М. Шмельова та ін. [Брицын 1965; Васильев 1971; Михайловская 1980; Кочерган 1976; 2007; Лисиченко 1976; 1997; Межжеріна 2002; 2006; Німчук 1992; Трубачев 1980; Филин 1982; Шмелев 1973].

Так, скажімо, Л. М. Васильєв пропонує визначати ЛСГ слів як “будь-який семантичний клас слів (лексем), об’єднаний хоча б однією спільною лексичною парадигматичною семою (або хоча б одним спільним семантичним множником)” [Васильев 1971, с. 110]. Схоже наповнення цей термін отримує в тлумаченні Ф. П. Філіна, яким мовознавець номінує “об’єднання двох, декількох або багатьох слів за їхніми лексичними значеннями” [Филин 1982, с. 230]. Натомість тематичній групі, згідно з міркуваннями згаданих учених, притаманний ширший обсяг: “більш дрібні, але тісно пов’язані між собою лексико-семантичні групи слів” [Филин 1982, с. 233]; “лише такі класи слів, які об’єднані однією типовою ситуацією або однією темою <…>, але загальна сема-ідентифікатор (ядерна) для них не обов’язкова” [Васильев 1971, с. 110]. За визначенням А. П. Критенка, “тематичні об’єднання слів можна назвати предметно-семантичними, оскільки вони відображають об’єднання дійсних предметів або явищ і зв’язки між ними” [Критенко 1965, с. 203]. “Зрозуміло, – пише Д. М. Шмельов, – що виділення тематичних груп слів ґрунтується на позамовних критеріях. Проте навряд чи було б доцільно завчасно відмовитися на цій підставі від лінгвістичного аналізу відповідних груп слів, від спроб знайти в них спільні семантичні елементи” [Шмелев 1973, с. 13]. Розмірковуючи в цьому аспекті, В. І. Невойт застерігає, що в процесі дослідження системних відношень у лексиці “тематичні та лексико-семантичні групи не мають протиставлятися як позамовні та мовні одиниці, оскільки виділення тематичних розрядів – це необхідний ступінь при вивченні внутрішньомовних зв’язків слів” [Невойт 1986, с. 167]. Д. М. Шмельов звертає увагу, що “багато тематичних груп слів при більш детальному аналізі виявляються також і лексико-семантичними групами” [Шмелев 1973, с. 103]. Очевидно, така ситуація зумовлена родо-видовими відношеннями, у яких перебувають ЛСГ і тематичні групи.

Окремого коментування вимагає категоріальний статус лексем, які наповнюють розглянуті парадигматичні об’єднання. До ЛСГ звичайно зараховують лише ті слова, “які належать до якої-небудь однієї частини мови” [Филин 1957, с. 537]; “об’єднання слів однієї частини мови на основі

спільної, доволі загальної семантичної ознаки, яка притаманна значенням цих слів" [Кузнецова 1969, с. 87]. На відміну від ЛСГ, до тематичних груп можуть входити "слова різних частин мови, об'єднані спільним відрізком дійсності" [Лисиченко 1976, с. 122]. Цікавим видається експеримент Л. Г. Бабенко, яка, досліджуючи лексичні засоби на позначення емоцій у російській мові, використовує запропонований О. В. Бондарком термін "функціонально-семантичний клас", позначаючи ним множину "різноманітних за граматичним оформленням слів, що збігаються за денотативною співвіднесеністю, об'єднані категоріально-лексичною семою, яка може бути онтологічно притаманною слову (вихідною) або відображеною в контексті (похідною), що виконують спільну семантико-синтаксичну функцію в мовленні" [Бабенко 1989, с. 72].

У нашому дослідженні, незважаючи на різну частиномовну представленість лексем XIV–XVI ст. на позначення емоцій та емоційних станів людини (іменники, дієслова, прикметники), послуговуємося терміном "лексико-семантична група", оскільки виявлений у староукраїнських текстах семантичний клас слів об'єднаний спільною семою 'емоції'. Різнокатегоріальне польове дослідження, як зазначає О. Д. Огуй, сприяє повному охопленню об'єкта, "дозволяючи побачити його в динамічній цілісності, забезпеченій синергійною взаємодією його складових модулів" [Огуй 2013, с. 23].

За своєю внутрішньою конфігурацією будь-які структурно-семантичні об'єднання характеризується ієрархічною організацією. У процесі членування мовознавці передусім виділяють ядро, до якого належать лексико-семантичні варіанти (далі – ЛСВ), що "найбільш повно виражають сутність поля" [Лисиченко 1997, с. 123], і периферію, де "містяться значення оказіональні, образні переосмислення, що можуть входити і в інші семантичні поля" [Лисиченко 1997, с. 123]. За оцінкою Й. А. Стерніна, "розмежування ядра й периферії значення – економний спосіб опису структури лексичного значення" [Стернин 1985, с. 62].

Під час виділення ядерної й периферійної зон, на нашу думку, доцільно враховувати критерії, запропоновані А. М. Кузнецовим: 1) слова, що належать до ядра, як правило, прості за своєю морфологічною структурою; 2) ядерні лексеми володіють більш широкою комбінаторністю, що доведено низкою статистичних досліджень; 3) ядерні лексеми є більш психологічно значущими; 4) слова-запозичення, зазвичай, зараховуються до периферії, а не центру; 5) семантика ядерних слів є, як правило, ширшою, ніж семантика периферійних лексем [Кузнецов 1980, с. 77]. У цьому ж аспекті розмірковує Й. А. Стернін: “До ядра буде зараховуватися денотативний макрокомпонент значення (обов’язковий, неминучий). Конотативні семантичні компоненти (емоція, оцінка) периферійні (хоча вони й обов’язкові), наявні в значенні кожного слова або у вигляді семи, або у вигляді автономної семантичної ознаки, але вони цілком можуть бути вилучені зі значення без порушення номінативної функції слова, додаткові щодо денотації <…> Це ж стосується функціонально-стилістичного компонента – він обов’язковий для семантики слова, наявний у будь-якій лексичній одиниці, але теоретично може бути усунений, доповнює інші макрокомпоненти значення. Емпіричний макрокомпонент значення не обов’язковий для слова, він наявний у значеннях не всіх слів мови, що свідчить про його периферійність” [Стернин 1985, с. 65–66]. Близьку думку висловлює Г. В. Межжеріна: “Розмежування ядерних і периферійних елементів залежить від здатності лексеми виражати основне значення ЛСГ, частоти її уживання, жанрово-стильової диференціації значень, валентності тощо” [Межжеріна 2002, с. 121].

Однак маємо визнати, що процес зонування є певною мірою умовним і суб’єктивним, оскільки інколи трапляються слова, які можна зарахувати як до ядерних, так і периферійних конституентів. Так, скажімо, є певні труднощі з класифікацією слів, які є спільнокореневими до ядерних елементів: *устрашеніе*, *страшити*, *страшитися*, *настрашити*, *насъстрахати*, *отстрашити*, *застрашити(ся)*, *оустрашитисѧ*, *страшливий*, *страшный*; *соромотити*, *зсоромотити*, *посоромотити*; *каяти(ся)*, *раскаятися*, *покаятися* тощо. З

одного боку, ці лексеми демонструють словотвірні можливості ядерних конституентів, що дозволяє, здавалося б, зарахувати їх до ядерної зони, а з другого – поодинока представленість у наявних текстах, жанрово-стильова зумовленість, обмежена валентність переконують у тому, що їх необхідно віднести до периферійної зони.

У процесі вивчення східнослов'янського лексичного фонду XI–XIII ст. увагу Г. В. Межжеріної привернули мовні одиниці, функціонування яких відзначається крайньою епізодичністю. На позначення таких слів дослідниця вводить у науковий обіг авторський термін "реверберація". Мовознавець коментує: "Рідкісна лексема, уживання якої зберігається, як правило, на сторінках однієї-двох писемних пам'яток, є *реверберованою*, а про саму лексему можна сказати, що вона *реверберується* в конкретному тексті. Лексема може вважатися реверберованою тільки на тлі певної системи, наприклад, у межах чітко визначеного хронологічного зрізу або конкретного поля (концептуального, лексико-семантичного тощо)" [Межжеріна 2006, с. 63]. "Спорадичність уживання, – переконує А. В. Сібрук, – не применшує значення цих слів в історії мови, оскільки такі лексеми значною мірою формують периферійний шар лексики" [Сібрук 2011, с. 29].

У результаті наших спостережень установлено, що до лексичного складу староукраїнських текстів XIV–XVI ст. входить значна кількість реверберованих мовних одиниць. Так, наприклад, у "Книжці" І. Вишенського виявлено прикметник *гнѣвояростный* та іменник *звѣролютство*; у тексті "Апокрисисъ" Х. Філалета збережено одне вживання слова *утрапенье*; у староукраїнській пам'ятці "Списаніе противъ люторовъ" зафіксовано рідкісне дієслово *сетовати* та ін. Показовим є те, що лексеми, які вкрай рідко трапляються в досліджуваних текстах, не завжди реєструються укладачами лексикографічних джерел. Проаналізувавши понад 600 лексем зі значенням соціально-етичної оцінки особи, Г. В. Межжеріна виявила, що серед них "на реверберовані лексеми припадає 45%" [Межжеріна 2006, с. 380].

Отже, звернення до наукових праць із польової лінгвістики дозволило з'ясувати ідейні засади структурної організації лексики, відповідно до яких засвідчені нами 207 найменувань – на основі позначення ставлення людини до світу, людей, які її оточують, самої себе й результатів власної діяльності – об'єднано в межах ЛСП "емоції та емоційні стани людини". Урахування частиномовного статусу зафіксованих слів і залучення лінгвальних і екстралінгвальних параметрів у процесі систематизації виявлених лексем дозволило сегментувати відібраний мовний матеріал на ЛСГ, у межах яких, спираючись на методику аналізу Й. А. Стерніна, А. М. Кузнецова, Г. В. Межжеріної та інших учених, виділяємо ядерні й периферійні конституенти. На позначення лексичних одиниць, функціонування яких у писемних пам'ятках досліджуваного періоду відзначається крайньою епізодичністю, послуговуємося запропонованим Г. В. Межжеріною терміном "реверберація".

2.3. Семантичні трансформації: розширення, звуження, переінтеграція

Звернення до текстових і лексикографічних джерел показує, що в досліджуваний період більшість слів набуває нових лексичних значень, інакше кажучи – розширюється їхній семантичних обсяг. Маємо враховувати й той факт, що "історія слова засвідчує значно більше значень, ніж ті, що воно їх має в кожний конкретний момент. Поки слово функціонує, воно потенційно може стати носієм найнесподіваніших значень" [Історія 1983, с. 665]. О. А. Стишов зазначає, що "постійне зростання загального обсягу знань як результат інтелектуалізації соціуму, інтенсивний розвиток суспільства безпосередньо позначаються на значеннєвих модифікаціях, на збільшенні загального обсягу семантичної структури мови" [Стишов 2012, с. 412].

У лінгвістичній літературі "наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох і більше значень, тобто віднесеність її до двох чи більше об'єктів позначення" прийнято вважати полісемією [Тараненко 2004г, с. 502]. На

переконання Л. А. Лисиченко, “полісемія забезпечує одну з важливих вимог до мови як до знакової системи – за допомогою мінімальної кількості знаків передати максимальну інформацію, тобто вимогу економності знакової системи” [Лисиченко 1976, с. 22]. Водночас дослідниця зауважує, що всі значення (ЛСВ) в багатозначному слові “перебувають у певних зв’язках і утворюють мікросистему з чіткою організацією складових частин” [Лисиченко 1976, с. 25]. Наприклад, такі значення слова *вина*, як “грошовий штраф”, “судова справа”, “оплата за суд”, “кара, покарання”, “борг”, “повинність”, “причина”, сприймаються через зіставлення з прямим номінативним – “вина, провина” [ССУМ XIV–XV, I, с. 173–174]. Семантика іменника *веселє* “(обряд одруження) весілля”, “задоволення, насолода” формується на основі прямого значення – “веселощі, втіха, радість” [СлУМ XVI – п. пол. XVII, 3, с. 243–244]. О. О. Тараненко вважає, що всі аспекти слова (як на рівні його форми, так і на рівні значення), відбиваючи в собі зовнішній вплив на нього, “можуть тією чи іншою мірою впливати позитивно або негативно на його смисловий розвиток, паралельний розвитку іншого члена системи. Однак, якщо зовнішній вплив на слово проходить через його формальну, семантичну чи синтактичну сторони, він стає безпосереднім стимулом до розвитку слова і вказує цьому розвитку певний шлях. Так, вплив на форму слова стимулює його смисловий розвиток у напрямі зближення із значенням фонетично подібного слова, що впливає (напр. явище народної етимології); вплив на семантику слова стимулює його розвиток до встановлення відповідної асоціації з реалією, що впливає, внаслідок чого слово утворює нове значення (напр. перенос найменувань за подібністю чи суміжністю реалій); вплив на синтактику слова стимулює його розвиток до зближення і з значенням слова, що впливає, яким виступає інший член цієї ж лексичної групи (напр. явище семантичної аналогії” [Тараненко 1980, с. 8].

У процесі вивчення діалектичного взаємозв’язку однозначності й багатозначності слова В. М. Русанівський звертає увагу на основні шляхи розвитку багатозначності слова: 1) нове значення виникає разом із відкриттям чи

розвитком нової функції предмета; 2) нове значення розвивається на основі зовнішньої схожості предметів, за спільністю їх функцій, за подібністю їх розташування і под.; 3) нове значення постає внаслідок образного зіставлення слів із різних семантичних сфер [Русанівський 1988, с. 65]. На думку дослідника, у першому випадку лексичні значення можуть як зберігати спільний семантичний зв'язок (полісемія), так і втрачати його (омонімія). О. Д. Огуй вважає, що між полісемією та омонімією спостерігається якась "гібридна" чи перехідна група, яка "з'являється тоді, коли дві семеми полісеманта вважаються полісемічними, а третя внаслідок диференціювання стає омонімічною" [Огуй 1998, с. 106]. Протилежної думки дотримується В. І. Абаєв, який переконує, що між цими явищами немає жодних перехідних видів. Їх змішування було можливим лише тоді, коли історико-лексикологічні й етимологічні знання перебували на такій початковій стадії, що часто укладачі словників не могли з'ясувати, де різні слова, а де різні значення одного слова [Абаев 1957, с. 33].

Виділені В. М. Русанівським другий і третій шляхи розвитку багатозначності слова пов'язані з метафоричними та метонімічними перенесеннями. У традиційній лінгвістиці метафора визначається як "семантичний процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної подібності між цими об'єктами при відображенні в свідомості мовця" [Тараненко 2004б, с. 334], а метонімія – як "семантичний процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної їх суміжності, дотичності (просторового, часового, атрибутивного, каузального та ін. характеру) при відображенні в свідомості мовця" [Тараненко 2004в, с. 339]. За спостереженнями О. А. Стишова, метафора – "когнітивний процес, спосіб світобачення певного етносу чи індивідуума" [Стишов 2015, с. 371]. "Без метафори й метонімії, – пише Ю. І. Гамаюнова, – не існувало б лексики "невидимого світу", оскільки психічні процеси і явища (позначення психічної

діяльності людини, етичних і моральних категорій, соціальних категорій) практично ніколи не виражаються прямо, а завжди уподібнюються до чогось" [Гамаюнова 2003, с. 27]. Іншими словами, метафоричні й метонімічні транспозиції сприяють позначенню явищ із високим рівнем абстрактності.

Лексеми на позначення емоцій та емоційних станів людини метонімічно виникають від "назв якихось "емоціогенних" предметів, явищ, життєвих ситуацій, подій, що не залишають людину байдужою, неодмінно викликають у неї ті чи інші переживання" [Селігей 2001а, с. 26]. Так, наприклад, внутрішня форма іменника *боязнь* "боязнь, страх" пов'язана з вихідним значенням "бити" [ЕСУМ, І, с. 242], лексеми *жаль* "жаль, шкода" – із семантикою "колоти, жалити, біль, тортури, смерть" [ЕСУМ, ІІ, с. 186], слова *соромъ* "почуття сильного збентеження, зніяковіння" – з лексичним значенням "турбота, досада, образа; мука, біль" [ЕСУМ, V, с. 357], мовної одиниці *страхъ* "стан хвилювання, тривоги, неспокою" – із семантикою "ціпеніти, твердіти; загрожувати" [ЕСУМ, V, с. 435] тощо. Як зазначають історики мови, "називання речей, явищ, дій за суміжністю з іншими речами, явищами, діями – це постійний мовний процес, який веде до появи нових значень, що зрештою можуть ставати основними в слові, зберігаючи з вихідними лише етимологічний зв'язок" [Історія 1983, с. 683]. "Метонімічні процеси, – зазначає О. О. Тараненко, – є більш закономірними з погляду мовної гносеології, відображаючи певні моделі пізнання світу, і тому більш регулярними" [Тараненко 1988, с. 30].

Поповнення слів на позначення емоцій та емоційних станів людини відбувається й за рахунок метафоричних перенесень. "Для первісної людини, – як пише Л. О. Андрієнко, – зовнішні спостереження ставали одночасно психічною подією. А оскільки найсильніший вплив чинила на людину навколишня природа, то й образи, що народжувалися, мали в своїй основі певний матеріальний компонент: вогонь, воду, повітря, землю" [Андрієнко 1996, с. 40]. Наприклад, внутрішня форма іменника *гн҃ѣвъ*, який у досліджуваний період позначає емоційний стан нервового збудження, роздратування, семантично пов'язана зі значенням "гнити, гній; розпалювати, вогонь" [ЕСУМ, І, с. 537],

лексеми *горе* “душевні переживання, печаль, смуток” – із семантикою “горіти” [ЕСУМ, І, с. 565], слова *печаль* “печаль, журба” – з давнім значенням “пекти” [ЕСУМ, IV, с. 363] тощо.

В аспекті лексичної полісемії вважаємо за доцільне згадати про потенційні можливості семантичної структури слова щодо розширення або звуження. За словами С. В. Семчинського, “семантичні границі слова не є безмежними, хоч вони й дуже еластичні. Значення слова не може перейти в будь-яке інше, бо на сторожі цього стоїть мовна структура, яка спрямовує семантичні процеси в певні форми. Нове значення слова обов’язково пов’язане з попереднім його значенням і таким чином семантична структура слова є певною ієрархією значень не лише з синхронічного погляду, але й діахронічного” [Семчинський 1974, с. 122]. Зіставивши матеріали етимологічних та історичних словників слов’янських мов, І. М. Нечитайло зазначає, що семантичні трансформації маркують шлях деривaційних процесів від дієслівної до іменної семантики, робить висновок про те, що “основною метою зміни семантичної структури дієслівних основ у бік створення імен була реалізація їх когнітивних і оцінних функцій, пов’язаних зі специфікою взаємодії засвоюваних суспільством абстрактних і конкретних понять, специфікою емотивного і духовного світу людини” [Нечитайло 2011, с. 38–39].

Розширення, або ускладнення, семантичної структури слова полягає в тому, що “в новому вживанні слово охоплює більше коло понять (уявлень), тобто може бути вжите як засіб називання ширше, ніж раніше” [Булаховський 1955, с. 58]. Так, іменник *гнѣвъ* в ділових документах функціонує зі значенням “гнів” [ССУМ XIV–XV, І, с. 245], а вже з розвитком жанрово-стильової диференціації текстів набуває ще одного лексичного значення – “покарання, кара (за гріхи)” [СлУМ XVI – п. пол. XVII, 6, с. 234–235]; іменник *боязнь* в українській актовій мові XIV–XV ст. фігурує лише зі значенням “боязнь” [ССУМ XIV–XV, І, с. 116], а вже з XVII ст. починає семантизувати “благоговіння, святобливість” [СлУМ XVI – п. пол. XVII, 3, с. 43]. Таким чином,

моносемічні слова *гнѣвъ* і *боязнь* перетворилися на двозначні, тобто відбулося розширення їхніх семантичних структур.

Розвиток семантичної структури багатозначного слова здійснюється також шляхом її звуження, або спрощення, унаслідок якого слово втрачає частину значень. У випадках звуження обсягу значень слово набуває більш вузького, ніж раніше, смислу, обмежується коло предметів, дій і под., які можуть бути ним названі [Булаховський 1955, с. 60]. Наприклад, за реєстровим словом *бѣда (беда, бида)* укладачі СлУМ XVI – п. пол. XVII закріплюють такі значення: “біда, лихо, нещастя, горе”, “турбота, клопіт”, “кривда, зло”, “труднощі, нестаток, злидні”, “(важкі, обтяжливі обов’язки) тягар”, “бідність, убогість”, “у знач. виг. (вживається для вираження душевних страждань, викликаних горем, лихом) біда, горе” [СлУМ XVI – п. пол. XVII, 3, с. 142–143]. На сьогодні ж активно функціонують у мові тільки два значення: “нещаслива пригода, подія, що завдає кому-небудь страждання; нещастя, лихо”, з приміткою *заст.* “провина, шкода” [СУМ, I, с. 176]. Спостерігаємо зміну семантичної структури із семикомпонентної на двокомпонентну.

У семантичній структурі слова з часом може відбутися переінтеграція значень. Так, складний значеннєвий розвиток пройшла семантична структура іменника *гроза*, який у текстах XI–XIII ст. фігурував зі значеннями “ужасъ”, “гроза” [Срезн., I (1), стб. 595]. Прямим номінативним значенням цієї лексеми було значення “ужасъ”. Відповідно до ІСУЯ, у XIV ст. досліджуваний субстантив функціонує вже зі значеннями “карність, суворість, дисципліна”, у XV ст. – “страх, тривога, перестрах” [ІСУЯ, I (2), с. 610]. Як бачимо, у процесі розвитку семантичної структури слова *гроза* відбулися такі зміни: втрачено лексичне значення “гроза” – засвідчуємо спрощення; пряме номінативне значення “ужасъ”, зазнавши певних змін (“страх, тривога, перестрах”), перетворилося на похідне – відбулася переінтеграція; водночас розвинулося нове значення “карність, суворість, дисципліна”, яке в результаті стало прямим номінативним, – спостерігаємо ускладнення структури. У СлУМ XVI – п. пол. XVII за реєстровим словом *гроза* зафіксовано значення “те саме, що

загроза (гроженѧ)”, “суворість; кара, мука” [СлУМ XVI – п. пол. XVII, 7, с. 89–90]. Наведене свідчить про переінтеграцію значень: семантичне наповнення “суворість; кара, мука” втрачає статус прямого номінативного значення, а нове значення “те саме, що загроза (гроженѧ)” функціонує як основне. Звертаємо увагу, що протягом наступних століть семантична структура лексеми *гроза* знову зазнала змін. На сучасному етапі розвитку української мови іменник *гроза* вживається зі значеннями: “грім і блискавка з дощем або градом, що перев. супроводяться великим вітром”, “бурхливі події, що відбуваються в суспільстві”, “лихо, небезпека, катастрофа і т. ін., що загрожує кому-небудь”, “те, що викликає, наводить страх, жах” [СУМ, II, с. 173]. Така “складність семантичної структури слова, – пояснює С. В. Семчинський, – не може бути його вадою у лексичній системі мови, бо різноманітні зв’язки роблять його більш стійким порівняно зі словами простої семантичної структури” [Семчинський 1974, с. 123].

Отже, одним із шляхів розвитку семантичної структури слова в українській мові XIV–XVI ст. було її розширення, ускладнення, за рахунок появи нових значень, відтінків, периферійних сем. Найчастіше семантичний розвиток слів на позначення емоцій та емоційних станів людини проходив шлях від конкретного значення до абстрактного. Лексичні значення з високим рівнем абстрактності виникали переважно завдяки метафоричним і метонімічним перенесенням. Розвиток і становлення семантичних структур деяких слів відбувався також шляхом спрощення й переінтеграції значень.

2.4. Лексична синонімія

Реконструкція словникового складу давніх текстів передбачає звернення до питань лексичної синонімії та варіативності. Аналіз наукових розвідок у галузі історичного мовознавства засвідчує посилену увагу славістів до вивчення синонімічних відношень на матеріалі писемних пам’яток різних періодів (Н. І. Білан, Г. В. Войтів, В. Й. Горобець, О. А. Крижко, Л. В. Мурашко,

Г. М. Наєнко, В. І. Невойт, В. В. Німчук, Е. І. Огар, С. І. Олексієнко, Ю. В. Осінчук, І. Й. Ощипко, Н. В. Пуряєва, Я. І. Рибалка, А. В. Сібрук, М. Л. Худаш, Д. Б. Якимович-Чапран та ін.) [Білан 2003; Войтів 1995; Горобець 1979; Крижко 1997; Мурашко 1997; Наєнко 1994; Невойт 1986; Німчук 1992; Огар 1996; Олексієнко 1974; Осінчук 2008; Ощипко 1960; Пуряєва 2001; Рибалка 1998; Сібрук 2011; Худаш 1961; 1966; Якимович-Чапран 2009].

Лексична синонімія, як відомо, передбачає синонімічність не самих мовних одиниць, а їхніх значень, або ЛСВ. Подібну взаємодію Ю. Д. Апресян ілюструє за допомогою символів: “якщо багатозначне слово *А* має значення *а, б, в, г* та ін., то в значенні *а* воно може входити в ряд синонімів *А, Б, В, Г* та ін.; в значенні *б* – у ряд *А, Л, М, Н* та ін.; у значенні *в* – у ряд *А, О, П, Р* та ін. При цьому слова *Б, В, Л, М, О, П* та ін. також можуть виявитися багатозначними. Так, у *Б* можуть бути, окрім *а*, ще значення *д, е, ж, з*, у яких воно ввійде в інші ряди, що містять нові полісемічні слова, та ін. Таким чином, у мові створюється безперервна мережа асоціативних слів, яка охоплює велику частину словника в його синхронному стані” [Апресян 1957, с. 85]. Наприклад, протягом XIV–XVI ст. іменник *попудливость* у значенні “запальність, роздратованість” вступає в синонімічні зв’язки з такими словами, як *гнѣвъ*, *злость*, *васнь*, *храпъ*, *ярость*, *ненависть*, *лютость*, *опала*, *окрутенство* тощо. У процесі дослідження виявлено окремі контексти, у яких це слово позначає хвилювання, тривогу, неспокій, завдяки чому вступає в значеннєві зв’язки з лексемами *страхъ*, *боязнь*, *гроза*, *оужасъ*, *опасъ*, *тревога* та ін.

У науковій літературі існує чимало визначень синонімів. Робочим обираємо формулювання М. А. Жовтобрюха: “Синоніми – це такі слова, які відрізняються одне від одного звуковим складом, але означають назву одного поняття з різними відтінками в його значенні або з різним стилістичним забарвленням” [Жовтобрюх 1972, с. 27]. Іменники XIV–XVI ст. із загальним значенням “стан нервового збудження” виражають різні смислові відтінки: 1) “роздратування, гнів”: *гнѣвъ*, *гнѣваньє*, *злость*, *васнь*, *храпъ*, *попудливость*;

2) “тривалий, затяжний гнів”: з*лопомнѣнїє*; 3) “дуже сильний гнів”: *ярость, ненависть, братоненавидѣніе, жестосердіє, люотость, звѣролютство, окрутенство, окрутность* тощо. Церковнослов’янізми *гнѣваньє*, з*лопомнѣнїє* тощо виявляють виразну стилістичну маркованість, уживаючись насамперед у текстах релігійного змісту. За нашими спостереженнями, лексеми із загальним значенням “емоції та емоційні стани людини” виступають у текстах досліджуваного періоду не тільки з основними, а й із контекстуальними значеннями. Наприклад, у XVI ст. іменник *васнь* функціонує переважно зі значенням “злість, ненависть”. Водночас зафіксовано його оказіональне вживання зі значенням “суперечка, сварка”. Л. М. Полюга вважає, що на складність семантичної структури абстрактних іменників “можуть впливати і умови контекстуального вживання слів, вживання відповідного слова в новому, незвичному сполученні” [Полюга 1991, с. 41].

Паралельні вживання слів пов’язані з виконанням різних семантичних і стилістичних функцій, які “прийнято називати синонімічними: 1) функція зміщення, зумовлена прагненням уникнути зайвих повторів в одному тексті; 2) функція уточнення, виділення різних відтінків у семантичній характеристиці предмета, явища тощо або в емоційно-оцінному ставленні мовця до предмета мови, що досягається варіюванням плану вираження як у змістовому, так і стилістичному аспектах; 3) функція посилення характеристики предмета, що досягається вживанням двох синонімів поруч” [Нечитайло 1987, с. 14].

Зміни в синонімічних рядах можуть бути пов’язані з усуненням або, навпаки, виникненням дублетів слів: “Усунення дублета скорочує синонімічний ряд, розвиток нового дублета може спричинити або виведення одного з них за межі синонімічного ряду, або розвиток у нього нових значень” [Історія 1983, с. 674]. Щоправда, не всі мовознавці визнають існування абсолютно тотожних за значенням слів. Так, скажімо, Б. В. Горнунг виділяє слова, яким притаманний повний збіг лексичних значень, але не кваліфікує їх як синоніми, оскільки, як пояснює лінгвіст, вони “не мають складної структури, притаманної справжнім синонімічним рядам” [Горнунг 1965, с. 98]. О. О. Тараненко переконаний, що

абсолютних синонімів як таких, по суті, немає, тому що за своїм фактичним становищем у стилістичній системі вони все-таки розрізняються, що не завжди помітно на перший погляд [Тараненко 2004ґ, с. 588]. Натомість Дж. Ліон вважає дискусійним твердження, відповідно до якого два елементи не можуть бути "абсолютними синонімами" в одному контексті, якщо вони не є синонімами в усіх контекстах [Lyons 1968, p. 427].

З огляду на те, що в досліджуваних текстах зафіксовано відносно невелику кількість рівнозначних і тотожних за вживанням слів, абсолютні синоніми розглядаємо як повноправну частину української лексичної системи. Точними синонімами, як їх називає Ю. Д. Апресян, можуть бути: 1) споконвічні різнокореневі слова в їх основних неекспресивних значеннях; 2) запозичені й питомі слова; 3) спільнокореневі слова; 4) слово та фразеологічна одиниця або дві фразеологічні одиниці; 5) слова в експресивних значеннях; 6) слова в переносних значеннях; 7) слова в так званих фразеологічно зв'язаних значеннях [Апресян 1969, с. 79–80]. Так, наприклад, у староукраїнських писемних пам'ятках трапляються абсолютні синоніми, представлені запозиченим і створеним на україномовному ґрунті номінативами.

Окремо треба сказати, що зафіксовані спільнокореневі слова (наприклад: *възрадоватисѧ – срадоватися, обрадоватися*; *встыд – встыдливость*; *зсоромотити – посоромотити*; *печаль – печалованіє* та ін.), які, на перший погляд, сприймаються як абсолютні синоніми, у процесі дослідження не виявилися такими. Проілюструємо це на прикладі дієслів *възрадоватисѧ, срадоватися*, *обрадоватися*. У досліджуваний період лексема *възрадоватисѧ* вживається зі значенням "відчути благоговійну радість": "оувидѣвшє ѳавлѣниє ч(с)тного кр(с)та. *възрадовалисѧ*" [1489, Чет., арк. 20 зв.], мовна одиниця *срадоватися* фігурує із семантикою "відчувати благоговійну радість разом із ким-небудь": "утѣшеніемъ апостольскимъ *срадовалася*" [*1501–1503, Ак. ЗР, І, с. 253], слово *обрадоватися* функціонує зі значенням "відчути радість, зрадіти": "мы то слышавъ *обрадовалися*" [*1502, Ак. ЗР, І, с. 344]. Як бачимо, лексичні значення дієслів *възрадоватисѧ* й *срадоватися* відрізняються

семантичними відтінками, а лексичні значення слів *възрадоватисѧ* й *обрадоватися* – стилістичними, що не дозволяє кваліфікувати їх як абсолютні синоніми. Тому до аналізу виявлених мовних одиниць підходимо з обережністю: звертаємо увагу як на самі лексичні значення найменувань, так і на жанрово-стильові особливості текстів, у яких вони функціонують.

Лексичні одиниці на позначення емоцій та емоційних станів людини моделюють не хаотичні, а структурно організовані лексичні угруповання, споріднені між собою певною смисловою єдністю. У синонімічній групі *страхъ*, *боязнь*, *опасъ*, *тревога*, *небезпечьность*, *гроза*, *оужасъ* домінантною одиницею є іменник *страхъ* “стан хвилювання, тривоги, неспокою”. Слова *боязнь* → *опасъ* → *тревога* → *небезпечьность* → *гроза* → *оужасъ* входять із ним до одного синонімічного ряду, у якому кожне наступне слово виявляє більший ступінь вираження ознаки: “без *боязни* ко мученію пребудѣте малѣ” [1599–1600, Виш. Кн., с. 81]; “отъѣхати изъ нашихъ земль, безъ всякого *опасу*” [*1501–1503, Ак. ЗР, І, с. 264]; “о *тревогѣ* нашой далъ былъ в. м. знать” [*1574, Ак. ЗР, ІІІ, с. 177]; “ижъ дей князь великій есть у великой *небезпечности* отъ Татаръ” [*1573–1574, Ак. ЗР, ІІІ, с. 169]; “нехай о том войтъ вѣдаєтъ, какъ маєтъ то въ *грозѣ* мѣти” [*1494, Ак. ЗР, І, с. 145]; “и бы *оужа(с)* на всѣхъ” [сп. XVI, К. Стр., арк. 112].

Із синонімікою пов’язана така стилістична фігура, як ампліфікація, яка в давніх текстах була особливо поширеною. За трактуванням О. О. Тараненка, ампліфікація – “фігура мови, що полягає у нагромадженні синонімів і взагалі слів з близьким значенням, однотипних висловів і синтаксичних конструкцій, однорідних членів речення і т. п. або у висхідному повторенні слова, вислову, конструкції для підсилення експресивності висловлювання” [Тараненко 2004а, с. 22]. Як пише Л. Л. Гумецька, “основним завданням нагромадження синонімів залишається інтенсифікація семантичного аспекту слова й висловлювання в цілому” [Гумецька 1976, с. 88]. Ампліфікація застосовувалася в текстах полемічного, наукового й конфесійного спрямування насамперед у випадках, коли необхідно було деталізувати якості кого- або чого-небудь, глибше розкрити

певні процеси, дати їх всебічну характеристику. Водночас такі накопичення свідчать “про високу начитаність авторів тексту, ерудицію. Вони ніби підкреслюють, особливо у творах полемічного спрямування, багатство мови, вказують на її здатність передавати найрізноманітніші нюанси людської думки” [Полюга 1991, с. 164]. Найчастіше нагромадження подібних за лексичним наповненням слів обмежується двома номінативами: “бѣжаша w̄ гроба имѧшє ѭ *трєпєтъ и оужасъ*” [др. п. XIV, ЛЄ, арк. 9]; “и съ *страхомъ и трєпєтомъ* своє спсєнїа съдєваитє” [80 рр. XV, Апост., арк. 120]; “со *страхомъ и боѭзнью* слоухай” [1489, Чет., арк. 361 зв]; “въ томъ бы собѣ *радости и потѣхи* не мѣли” [*1500, Ак. ЗР, I, с. 206]; “терпѣти *скорб и горест*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 67] та ін. Інколи ж трапляються поєднання трьох схожих за планом змісту лексем: “w̄ложѣм w̄ сєбє всѧкꙋ *ѕлобꙋ. гнѣвъ и ненависть*” [1489, Чет., арк. 19 зв.]; “от *зависти, гнѣва и вражды*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 90].

У досліджуваних текстах зафіксовано низку тавтологічних конструкцій, які, як показують спостереження, відповідають стилістичним канонам української писемності: “и оврaѕѣхъ твоихъ нєтаѭхъ свєршєною *нєнавистью вѕнєнавидѣ(х)*” [п.п. – сер. XIV, Псал., арк. 1 зв]; “и послушаѭ ієго. *радосьтью радуєтсѧ*” [др. п. XIV, ЛЄ, арк. 5]; “*оужасошасѧ оужастью* вєликою” [др. п. XIV, ЛЄ, арк. 62]; “и *оустрашѧѧсѧ стра(ш)нaго* сѫдиꙗ твоєго” [70–80 рр. XV, Мол., арк. 5]; “*радоуисѧ wбрадованаѭ* дв̃цє мрь̃ѭ” [1489, Чет., арк. 258 зв.]; “и *воѕрадовалсѧ радостию* вєлікою” [1489, Чет., арк. 203 зв.]; “*дивовалє сѧ подивлє(н)ємъ* вєликим” [1581, ЄН, арк. 256 зв] та ін.

Отже, характерним для досліджуваного періоду було співіснування значної кількості близьких синонімів, що з часом спричиняло поступове послаблення функціональної активності одних та закріплення семантичних і стилістичних відтінків за іншими. Поєднання в одному контексті синонімічних або спільнокореневих лексем відповідало стилістичним канонам тогочасної писемної традиції.

Висновки до другого розділу

Реконструкція семантики лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини в українській мові XIV–XVI ст. потребує залучення насамперед описового, порівняльно-історичного, зіставного та структурного методів. Оскільки аналіз мовного матеріалу передбачає осмислення взаємозв'язку мовної системи та емоційної сфери людини, пріоритетним є методологічний принцип антропоцентризму.

Описовий та структурний методи були використані для укладання та систематизації корпусу лексем, зафіксованих у рукописних пам'ятках і стародруках української мови XIV–XVI ст. У процесі інтерпретації лексичних значень давніх слів важливо враховувати мовно-культурний контекст епохи, що цілком закономірно спонукає до залучення порівняльно-історичного методу. Наукове осмислення семантичної історії лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини передбачає їх зіставлення зі словами в споріднених мовах і діалектах. Оскільки діалектні матеріали залишаються найбільш консервативною частиною словникового складу, дослідження таких лінгвістичних фактів дає можливість відстежити лексичні значення, які свого часу вийшли за межі літературної мови.

Для вивчення системних відношень між мовними одиницями ефективно застосовувати польовий підхід, методологічну платформу якого становлять наукові праці Л. М. Васильєва, М. П. Кочергана, А. М. Кузнецова, В. В. Левицького, Г. В. Межжеріної, Й. А. Стерніна, А. А. Уфімцевої, Ф. П. Філіна, Г. С. Щур та інших учених. Зібраний лексичний матеріал, а саме 209 мовних одиниць, з урахуванням спільної для них фунцкії – позначати ставлення людини до світу, людей, які її оточують, самої себе й результатів власної діяльності – об'єднано в межах комплексного ЛСП "емоції та емоційні стани людини". Кількісною перевагою відзначаються іменники та дієслова, значно рідше трапляються прикметники. Урахування частиномовного статусу зафіксованих слів і залучення лінгвальних та екстралінгвальних параметрів у

процесі систематизації виявлених лексем дозволило сегмантувати відібраний мовний матеріал на дев'ять ЛСГ, а саме: "радість, задоволення", "хвилювання, тривога, неспокій", "нервове збудження, роздратування", "смуток, туга", "збентеження, сором'язливість", "зневага", "здивування", "каяття", "відраза, огида", у межах яких виокремлюємо ядерні й периферійні конституенти.

У процесі зонування виявлено слова, які перебувають на межі ядра та периферії. Спільнокореневі до ядерних одиниць слова, які репрезентують високий словотвірний потенціал ядерних конституентів, зараховуємо до периферійної зони, оскільки вони характеризуються поодинокою представленістю в текстах, жанрово-стильовою зумовленістю, обмеженою валентністю тощо. На позначення слів, функціонування яких відзначається крайньою епізодичністю в староукраїнських текстах XIV–XVI ст., використовуємо запропонований Г. В. Межжеріною термін "реверберація".

Одним із шляхів розвитку семантичної структури слова в українській мові XIV–XVI ст. було її розширення (ускладнення) за рахунок появи нових значень, відтінків, периферійних сем. Найчастіше семантичний розвиток слів на позначення емоцій та емоційних станів людини проходив шлях від конкретного значення до абстрактного. Лексичні значення з високим рівнем абстрактності виникали переважно завдяки метафоричним та метонімічним перенесенням. Розвиток і становлення семантичних структур деяких слів відбувався також шляхом спрощення й переінтеграції значень.

Лексичні одиниці на позначення емоцій та емоційних станів людини моделюють не хаотичні, а структурно організовані лексичні угруповання, споріднені між собою певною смисловою єдністю. Характерним для досліджуваного періоду було співіснування близьких синонімів, що з часом спричиняло поступове послаблення функціональної активності одних слів та закріплення інших. У певні хронологічні періоди в семантичній структурі близьких синонімів могли з'являтися значеннєві й стилістичні відтінки, які зумовлювали різні сфери їхнього функціонування. Відповідно до стилістичних канонів тогочасної писемної традиції цілком закономірним виявлялося

поєднання в одному контексті синонімічних або спільнокореневих лексем (ампліфікація, тавтологічні конструкції). Ампліфікація застосовувалася в текстах полемічного, наукового й конфесійного спрямування насамперед у випадках, коли необхідно було деталізувати якості кого- або чого-небудь, глибше розкрити певні процеси, дати їх всебічну характеристику.

Основні публікації за змістом розділу: Ковалюк 2018б; Ковалюк 2019а; Ковалюк 2019б; Ковалюк 2020а; Ковалюк 2020б.

РОЗДІЛ 3
СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЯДЕРНИХ ЛЕКСЕМ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙ ТА ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ЛЮДИНИ

Дослідження ядерних лексем зі значенням “емоції та емоційні стани людини” в староукраїнських текстах XIV–XVI ст. здійснювалося шляхом аналізу писемних пам’яток цього періоду й спеціальних лексикографічних джерел (етимологічних, історичних, діалектних, тлумачних словників) з метою встановлення найбільш повного корпусу відповідних лексем та їхньої семантичної еволюції в діахронічній площині. Досягнення зазначеної мети нерозривно пов’язане з розкриттям ключових аспектів розуміння таких психологічних явищ, як емоції та емоційні стани людини.

Завдання третього розділу дисертаційної роботи полягає в тому, щоб охарактеризувати ядерні конституенти лексико-семантичного поля “емоції та емоційні стани людини”. Зібраний фактичний матеріал, що охоплює лексеми на позначення таких емоцій, як “радість, задоволення”, “хвилювання, тривога, неспокій”, “нервове збудження, роздратування”, “смуток, туга”, “збентеження, сором’язливість”, “зневага”, “здивування”, “каяття”, поділено на вісім лексико-семантичних груп. У процесі дослідження виокремлено дієслова *радоватися*, *боятися*, *презирати*, *дивитися*, іменники *радость*, *страхъ*, *боязнь*, *гнѣвъ*, *горе*, *соромота*, *покаяніє*, змістова ємність, функціональне навантаження й стилістична нейтральність яких дозволяють закріпити за ними статус семантичного ядра.

3.1. Вербальне вираження емоції та емоційного стану радості, задоволення

Лексеми з коренем *-рад-*, зокрема іменник *радость* і дієслово *радоватися*, часто вживаються в різножанрових писемних пам’ятках української мови XIV–XVI ст. і репрезентують ядерний пласт ЛСГ слів на позначення радості, задоволення. У результаті звернення до етимологічних розвідок виявлено зв’язок досліджуваних слів із псл. *radъ* “радий” (*raditi* : *roditi* “турбуватися”) [ЕСУМ, V,

с. 11], що, за спостереженнями лексикографів, очевидно, розвинулося з **ordъ* “бажання, прагнення”, у якому початкове *or-* змінилося на *ra-* [Цыг., с. 347]. Відповідно до запропонованого етимологічного витлумачення вимальовується така модель метонімічного перенесення: “піклування з боку інших людей” → “найменування емоції”.

Щоправда, на підставі наявності рефлексів в інших неслов’янських мовах, приміром: дангл. *rōt* “радісний, радий”, *røtu* “радість”, діслат. *røtask* “веселішати”, можливо, також лит. *rõds* “радий, охочий”, – лінгвісти вбачають спорідненість з ієвр. **rēd-* “підбадьорювати; радий” [ЕСУМ, V, с. 11]; пор. також ієвр. **u̯rōdo-*, ср. дсакс. *ā-rētan* “розвеселити”, ав. *urvād-* “стати знову веселим” [ЭССЯ, 32, с. 161]. Ієвр. **rēd-* має відповідники в германських (англійські континуанти розвинули значення “хвилювати”, “радісний”, німецькі – значення “підбадьорювати”, “радіти”) і балто-слов’янських мовах [Pokorny, p. 853].

Водночас не спростовується припущення про “зв’язок з псл. **ārd-* (пор. гр. *Ἀρδάγαστος* – ім’я одного з вождів слов’ян, що відповідає пізнішому слов’янському *Radogostъ*, гр. *Ἀρδαμέρι – *Radoměrъ* та ін.); у такому разі може бути зіставлене з гр. *ἔραμαι* “кохаю”, *ἔρως* “кохання” [ЕСУМ, V, с. 11]. Таким чином, подібна неоднозначність потрактувань зумовила відсутність єдиної загальноприйнятої ґенези.

У процесі аналізу староукраїнських пам’яток XIV–XVI ст. спостерігаємо вживання іменника *радость* у загальному значенні “почуття задоволення, втіха, приємність” з XIV ст.: “слышашеся глас *радости* и веселія духовнаго” [XIV, ЖВН, с. 522]; “к самым вратам небесным с *радостію* приближихомся” [XIV, ЖВН, с. 522]; “и вєсь свѣ(т) *радости* наполнивсѧ” [1489, Чет., арк. 123 зв.]. Дослідження представленого ілюстративного матеріалу, що має виразне релігійне спрямування, дозволяє припустити книжне походження іменника *радость* і говорити про наявність в аналізованої лексеми такого семантичного відтінку, як “сакральна радість”, тобто неземна, духовна, небесна. На користь такого міркування свідчать атрибутивні компоненти *вєликая, вѣчная, небесная, неизреченная*, які конкретизують лексичне значення іменника *радость* у

подібних реченнєвих фрагментах: “и стала *радость вєлика҃а* в городє томъ” [1489, Чет., арк. 267 зв.]; “Што бы то за кгречи, за трохи утѣхи марной хвалы и помпы того свѣта – продавати *вѣчную радость*” [1597–1599, ХФ, с. 1734, 1736]; “пренесени южъ до *небесныхъ радостей*” [1597–1599, ХФ, с. 1590]; “*радостий неизреченных* насладити сподобитеся” [1599–1600, Виш. Кн., с. 121]. Водночас привертає увагу вживання іменника *радость* у такому контексті: “они вышє(д)ши борз҃о изъ҆ гроба съ страхw(м) и *радостїю вєликою*. бѣгл҆и повєдати оучєникw(м) єго” [1556–1561, ПЄ, с. 196], де, на нашу думку, *радость вєликая* семантизує приємну, втішну звістку.

Зустрічаємо в аналізованих текстах низку дієслівних словосполучень, які значно повніше й ширше репрезентують семантичний потенціал досліджуваної лексеми: “великому королю Жикгимонту *радость вчинил*” [*1515, ВКЛ, с. 126], де *радость вчинити* означає “викликати радість, задоволення”; “кралевское величество . . . *радость* ихъ желаетъ . . . *имѣти*” [*1501, Ак. ЗР, І, с. 216], де *радость имѣти* – “відчувати радість, задоволення”. Подеколи іменник може входити до таких словосполучень у поєднанні з прийменником: “да *с радостію прииdо(v)* к ва(м) волѣю б҃жіею” [80 рр. XV, Апост., арк. 87 зв.], де *с радостію прииmи* – “з готовністю, задоволенням прийти”; “*со радостію въскликнѣм*, похваляюще учителя” [1591, Προσφ., с. 142], де *со радостію въскликнути* – “вигукнути, проявивши радість”.

На окремий коментар заслуговує синтаксична конструкція *внійти в радость*, у межах якої аналізований номінатив *радость* актуалізує семантику “прихильність”: “*вnиди в радость* г(с̃)а своєго” [др. п. XIV, ЛЄ, арк. 68 зв.]; “*вн҆иди в҆ радос҆ть* гос҆подина т҆воєго” [1556–1561, ПЄ, с. 187]; “прійдѣте, *внійдѣте въ радость* Господа вашего” [1597–1599, ХФ, с. 1672]. У діахронічній проекції сліди цього значення знаходимо також у семантичній структурі р. *радость*, пор.: “И вниде Адаръ к фараону, и дас(ть) ему цр̃ь урокъ яди, и обрѣте Адоръ *радость* пред очима фараонима зѣло” [СРЯ, XI–XVII, 21, с. 125]. У сучасних літературних східнослов’янських мовах таке вживання втрачено.

Функціонально-стилістичне навантаження досліджуваного іменника *радость* у писемних джерелах XIV–XVI ст. зреалізовано в тому числі за рахунок тавтологічних повторів і стилістичних прийомів ампліфікації. Об'єднання в межах однієї конструкції етимологічно тотожних слів покликане передати почуття задоволення інтенсивніше: "и послушаѣ іего. *радосьтью радуѥтсѧ*" [др. п. XIV, ЛЄ, арк. 5]; "*возрадова(с̃)тасѧ радостию* вєликою" [1489, Чет., арк. 246]; "*радостїю ра(д)уєтсѧ*" [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 166]. За нашими спостереженнями, у староукраїнських писемних пам'ятках XIV–XVI ст., зокрема конфесійного характеру, така стилістична фігура вживається досить часто.

Функцію ампліфікації виконують лексеми *радость*, *веселіє*, *потѣха*: "слышашеся глас *радости и веселія* духовнаго" [XIV, ЖВН, с. 522]; "только вижю мєжи ими. *вєсєлиє и радость* вєликꙋю" [1489, Чет., арк. 318 зв.]; "въ томъ бы собѣ *радости и потѣхи* не мѣли" [*1500, Ак. ЗР, I, с. 206; тс. *1501–1503, Ак. ЗР, I, с. 230]; "вмѣсто надѣи, *радости, и потѣхи*, жалостно нарєкаєть и много слє(з)но плачєть" [1587, КЦН, с. 14]. Зближення цих слів зумовлено намаганням увиразнити емоційну характеристику події.

Інколи в одному контексті поряд з іменником *радость* трапляється вживання лексеми *страхъ*: "трєпєчючи. с вєлики(м) *страхо(м).* и дꙋховноюю *радостью*" [1489, Чет., арк. 129]; "съ *страхо(м)* и съ *радостїю* вєлїєю" [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 64; тс. 1556–1561, ПЄ, с. 196]. На нашу думку, поєднання вказаних мовних одиниць у межах однієї синтагми було цілком закономірним для православно-християнського дискурсу, адже страх в уявленні тогочасних лінгвоносіїв передбачав покірність та покаяння й не сприймався як негативна емоція.

Лексема *радость* з певними фонетико-орфографічними змінами продовжує своє функціонування й на сучасному етапі. Залучення відомостей СУМ дозволяє говорити про розширення її семантичної структури, пор.: *радість* – "почуття задоволення, втіха, приємність", "особа, предмет, подія

і т. ін., що викликають радісні почуття, тішать”. У межах останнього лексичного значення лексикографи виділяють такі семантичні відтінки, як “приємна, втішна звістка”, “лагідне, ніжне звертання до кого-небудь” [СУМ, VIII, с. 436]. Щоправда, необхідно нагадати про втрату лексичного значення “прихильність”, з яким аналізований іменник фігурував упродовж XIV–XVI ст.

Регулярним відтворюванням відзначається також спільнокореневе дієслово *радоватися*, яке з XIV ст. фігурує в джерелах релігійного змісту в значенні “відчувати радість, задоволення”: “*радуитєсѧ* со мною ꙗко wбрѣтохъ овцю мою погыбшюю” [др. п. XIV, ЛЄ, арк. 94 зв.]; “видѣвше мя *радовахуся* о моем спасеніи” [XIV, ЖВН, с. 522]; “*р(д)уйтєсѧ* и вєсєлитєсѧ ꙗко мꙁда ваша мнwга на нб҃сє(х)” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 18; тс. 1556–1561, ПЄ, с. 163; 1580, СПЛ, с. 142–143; 1599–1600, Виш. Кн., с. 85]; “въ коупѣ *ра(д)уєтсѧ*” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 168]; “и *радовали сѧ* з нєю” [1581, ЄН, арк. 57 зв]. Дієслово *радоватися* спорадично реалізує семантику “пишатися”: “сими красотами *радѹєтсѧ* дш҃а <…> *радоуєтсѧ* тѣло” [1489, Чет., арк. 8 зв.–9].

Починаючи з XVI ст. дієслова *радоватися* зі значенням “відчувати радість, задоволення” активно вживається вже й у юридичних документах: “абы наши прыятели слышечи то *радовалися*, а непрыятели боялися” [*1500, Ак. ЗР, I, с. 212]; “абыхмо то видячи межи ихъ милости *радовалися*” [*1501–1503, Ак. ЗР, I, с. 231]; “о Господѣ *радоватися*” [*1563, АЮЗР, I, с. 153; тс. *1599, Ак. ЗР, IV, с. 201]; “Понеже церковь старого Рима новомыслными *радуется*” [*1583, Ак. ЗР, III, с. 278]; “О Господѣ много *радоватися* и здравствовати тѣлеснѣ” [*1592, Ак. ЗР, IV, с. 61].

Як правило, дієслово *радоватися* характеризується яскраво вираженою позитивною спрямованістю. Однак залежно від контексту вказана лексема здатна набувати негативно-оцінного забарвлення: “представляху, и истязоваху, и *радовахуся*, аки уже имуще мя в руках своих” [XIV, ЖВН, с. 519]; “а поганьство тому *радуется*” [*1501, Ак. ЗР, I, с. 217]; “и слышачи то непріятель нашъ тому *ся радуетъ*” [*1522, Ак. ЗР, II, с. 145]; “Птахъ, зовемыи еродие, тогда

радуется, внегда отлучится вселенныя” [1580, СПЛ, с. 155]. Саме в оточенні іменників *поганьство*, *непріятели*, *еродие* досліджуване слово демонструє семантичний відтінок “злорадіти, зловтішатися”.

На сьогодні дієслово *радуватися* – фонетико-орфографічний еквівалент аналізованого *радоватися* – зареєстровано новітніми лексикографічними джерелами, щоправда, з приміткою “те саме, що радіти”; за лексемою *радіти* зафіксовано значення “відчувати радість із приводу чого-небудь”, що має такі семантичні відтінки: “відчувати радість за кого-небудь, з приводу чиїхось успіхів, приємних, радісних подій і т. ін.”, “відчувати радість з якоїсь нагоди, з певного приводу”, “утішатися, тішитися ким-небудь” [СУМ, VIII, с. 436–438]. Усе це дозволяє говорити про часткове звуження семантичної структури досліджуваного вербатива через втрату значення “пишатися” та семантичного відтінку “злорадіти, зловтішатися”. Водночас спостерігається спеціалізація основного лексичного значення шляхом появи значної кількості семантичних відтінків.

3.2. Вербальне вираження емоції та емоційного стану хвилювання, тривоги

Ядро ЛСГ, до якої входять лексеми на позначення хвилювання, тривоги, неспокою, становлять іменники *страхъ*, *боязнь* і дієслово *боятися*, які привертають увагу частотою вживання в староукраїнських писемних джерелах XIV–XVI ст. Зауважимо, що іменник *страхъ* досі не має підтвердженого етимологічного пояснення, через що українські й зарубіжні лінгвісти не припиняють пошуків його ґенези. Етимологи наголошують на зв’язку цієї лексеми з ie. **ster-* “ціпеніти, твердіти”, а відтак спорідненість із лит. *strė̃gti* “заціпеніти, заклякнути, застигнути; перетворитися на лід”, лтс. *strēģele* “бурулька”, свн. *strac* “тугий”, снн. *strak* “тс., твердий, жорсткий, закляклий” [ЕСУМ, V, 435]. Ураховуючи наявні мовні паралелі, пропонуємо таку модель метонімічного перенесення: “втрата моторної активності” → “найменування емоції”. За спостереженнями П. О. Селігея, “хоч у реальності саме емоції викликають певні зміни в зовнішній поведінці людини, проте в мові

семантичний розвиток відбувається в протилежному напрямку: від назви зовнішнього вияву емоції (як більш очевидного для номінатора) до назви самої емоції" [Селігей 2001б, с. 147]. У цьому ж аспекті розмірковує Н. Д. Арутюнова, яка вважає, що "існує певний таємний механізм взаємодії між психічними станами людини й фізіологічними процесами, які протікають у її організмі. Останні можуть "виходити на поверхню", формуючи систему зовнішніх симптомів, помітних спостерігачу та ним інтерпретованих. Сукупність цих симптомів створює семіотичний образ людини, який складають постійні й змінні величини, що суттєво впливають на прагматику спілкування" [Арутюнова 1997, с. 59].

Водночас заслуговують на увагу також зіставлення з лтс. *struõstêt, struõstît* "загрожувати; суворо попереджати", припущення щодо зв'язку з псл. *trepetъ* "трепет", лат. *strāgēs* "падіння, убивство, смерть", гр. *τρέ́ω* "боюся, утікаю з переляку", дінд. *trásati* "боїться" або з псл. *strastь* "страсть" [ЕСУМ, V, 435]. Так, скажімо, Ю. С. Степанов, як і французький славіст А. Вайан, дотримуються того погляду, що р. *страх* має той самий корінь, що й *страдать, страсть*, а отже, демонструє в концептуальному плані за походженням поєднання двох понять – "страх" і "страждання" [Степанов 1997, с. 672].

Матеріали староукраїнських писемних пам'яток XIV–XVI ст. засвідчують функціональну активність іменника *страхъ* на позначення стану хвилювання, тривоги, неспокою з др. пол. XIV ст.: "собраNи *страха* ради июдѣиска" [др. п. XIV, ЛЄ, арк. 5]; "понеже и патриархъ от *страха* постриженся во схиму" [*1455, ГЛ, с. 136]; "въ то время от *страха* оставивъше предградие от моря" [*1455, ГЛ, с. 136]; "от *страха* бо не пред многими днями остави патриаршество и постриженся въ схиму" [*1455, ГЛ, с. 137]; "бєз оусєго *страхоу* и бєз оусєго оусъмнѧниа" [*1468, ССУМ XIV–XV, ІІ, с. 393]; "почали сѧ дїѧволы збирати по той войнѣ и *страхꙋ*" [XV, ОСол., с. 293]; "ци зостал хто по том *страхꙋ* в пєклѣ?" [XV, ОСол., с. 293]. Уживання іменника *страхъ* у значенні "стан хвилювання, тривоги, неспокою" часом супроводжується актуалізацією потенційної семи 'небезпека, загроза': "коли они государи ихъ то послышатъ, ижъ послы ихъ задержаны, *страхъ* того, абы нѣкако зъ непріятелемъ нашимъ

Московскимъ згодившися, маючи причину о тые свои послы, посполитою сказою болшоѣ шкоды не вчинили панствомъ нашимъ” [*1503, Ак. ЗР, I, с. 354]; “яко и самъ царъ, изъшедъ изъ града от *страха*” [*1509, ГЛ, с. 145; тс. 1556–1561, ПЄ, с. 166; XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 63 зв.]; “показало бы сѧ дивовъ и *страховъ* много” [1587, КЦН, с. 18].

На окремий коментар заслуговує той факт, що номінатив *страхъ*, потрапивши у відповідне контекстуальне оточення, миттєво реагує змінами в межах своєї семантичної структури й набуває нового семантичного відтінку: “страх, боязнь” → “благоговіння, побожність”: “со *страхо(м)* стоимо молѧиисѧ” [1489, Чет., арк. 337 зв.]; “и дєржѣмъ *страхъ* оу сєр(д)ци своє(м)” [1489, Чет., арк. 364 зв.]; “Пріймѣте наказаніє со *страхом*, яко сынове послушъныи” [1591, Προσφ., с. 144]. Безперечно, природа сакрального страху відрізняється від природи його земного еквівалента. “Це відчуття виявлялося у священному тремтінні перед силою та могутністю Всевишнього як Подателя життя, перед грізним оком якого людина залишалася один на один в цьому світі” [Вендина 2002, с. 257]. Уживання іменника *страхъ* зі значенням “благоговіння, побожність” трапляється з XV ст.: “и бы на всѣ(х) *стра(х)*” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 105 зв.]; “теперъ пакъ у новомъ треба болѝшаго *страху*” [1580, СПЛ, с. 119] тощо. Закономірно, що зі зміною світоглядних орієнтирів відбуваються подібні зміни в самому ставленні до феномену страху. Коли Бог – джерело істинного знання, то й сакральний страх, який випливає з істинного пізнання, має позитивний характер та гарантує спасіння.

Особливу увагу звертаємо на усталене словосполучення *страхъ Божий*, у якому іменник *страхъ* репрезентує домінантні семи ‘покірність’, ‘смирення’, ‘пошанування’. За спостереженнями Т. І. Вендіної, страх Божий – це “відчуття благоговійного страху, породженого усвідомленням людини своєї залежності від Бога, волею якого визначався весь земний та неземний шлях людини” [Вендина 2002, с. 257]. Зауважимо, що “релігійний страх неоднорідний і має певну динаміку: розвиток від нижчого рівня (на якому страх перед Богом розуміється буквально: як страх перед покаранням за гріховне життя або вже в

цьому житті, або ж у день Страшного Суду) і до вищого рівня (коли страх – це вже не крижаний страх із тремтінням у колінах і тривожним чеканням помсти за порушені Божі заповіді, а глибока любов до Бога)" [Мовчан 2012, с. 245].

У хронологічних межах XIV–XVI ст. найдавніші приклади вживання словосполучення *страхъ Божий* зі значенням "вірність, побожність" датовано XV ст.: "и ходѧщіє въ *страсѣ бжіи*" [80 рр. XV, Апост., арк. 19]; "въ *страсѣ бжий* живоущa" [1489, Чет., арк. 303]; "до покоры и до *страхꙋ Бжого*" [XV, БАіМ, с. 329]. Значно частіше воно фігурує в наступному столітті: "а *страхъ Божій* въ сердци держитъ" [*1507, Ак. ЗР, II, с. 15]; "якій при границахъ *страхъ Божій!*" [*1573–1574, Ак. ЗР, III, с. 174]; "бєрꙋчи за початокъ всѧкой мдрости *стра(х) бжій*" [1587, КЦН, с. 6]; "дѣти своя духовныя *страху Божому* и христіянскому обычаю научали" [*1591, Ак. ЗР, IV, с. 40]; "украсившеся *страхом божіим* суще послушници" [1591, Προσφ., с. 142]; "со *страхомъ Божіимъ* <…> справовати мають" [*1596, Ак. ЗР, IV, с. 143]; "необузданную сущу мыслию здравое вѣры и *страха божия*" [1599–1600, Виш. Кн., с. 101]; "въ *страсѣ бжїм*" [XVI, Бук. ІФ, с. 73]. Аналіз наведених та подібних прикладів показує: якщо позитивне й негативне забарвлення лексеми *страхъ* залежать від контекстуального оточення, то вживання сталої конструкції *страхъ Божий* можливе лише зі збереженням єдиного позитивного семантичного наповнення.

Здійснене дослідження дає підстави для висновку, що лексема *страхъ* характеризується широкою сполучуваністю. М. П. Кочерган пояснює: "Чим більша валентність слова, тим більшу кількість смислів дає його значення при взаємодії зі значеннями інших слів" [Кочерган 1980, с. 23]. Серед зафіксованих конструкцій виокремлюємо дієслівні словосполучення *страхом wдєрьжим*, *страхом уловлен*, *страхом побѣжден* зі спільним значенням "дуже переляканий, охоплений жахом", що свідчить про потужну силу емоційного стану страху, якому людина іноді не здатна протидіяти: "ѩко *страхомъ* вєликимъ *wдєрьжими* бѧху" [др. п. XIV, ЛЄ, арк. 87 зв.; т.с. XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 121–121 зв.]; "*стра́хом* и да́тком *уловле́н* не буди и доброть Христову во серци соблюди" [80–

90 рр. XVI, Скарга, с. 85]; “естли васъ *страхъ* якій зашолъ” [*1595, Ак. ЗР, IV, с. 117]; “*страхом побѣждени* суще и злѣ толкующе апостолское слово” [1599–1600, Виш. Кн., с. 80].

У текстових джерелах зі значенням “відчути страх; злякатися” фігурують усталені словосполуки *взяти страхъ*, *в страхъ прiити*: “*вземши* на себе *страхъ*” [*1564, Ак. ЗР, III, с. 135]; “уцѣломудритися и в чувство и *в страх прiити* не хочете и еще сопротивно на истинну лож махлярскую улѣпили есте” [1599–1600, Виш. Кн., с. 89]. Із наведених фрагментів випливає, що людина під дією реальної чи потенційної загрози здатна самостійно ввести себе в стан хвилювання, тривоги, неспокою. Крім того, раптовий страх може спричинити втрату самоконтролю, яка проявляється в зміні зовнішньої поведінки людини, що підтверджує аналітичне утворення *w̄ страха възопити* зі значенням “закричати від страху”: “и видѣвшє єго оучици по морѫ ходѧщa, си оутиɯасѧ глɯє, ѓако призракь єсть, и *w̄ страха възопишя*” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 37]. Загальновідомо, що під час стресу крик є захисною поведінковою реакцією.

Реверберовано словосполучення *страх отложити* зі значенням “опанувати страх”: “По морским хребтом, *страх отложивше*, плавають” [1591, Προσφ., с. 142], яке засвідчує здатність людини самостійно протистояти стану хвилювання, тривоги, неспокою. Не вирізняються функціональною активністю й поєднання слів *страхъ ражати* із семантикою “викликати страх” (“Смерть опятъ *страхъ ражаетъ*” [1598, Листъ ИП, с. 1017]) та *страхъ попущен* із семантикою “спричинити в кого-небудь почуття страху” (“И тот бо *страх* ляхов за безвѣрие ваше на вас *попущен*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 44]).

Показовим із погляду стилістики є поєднання синонімів *страхъ и трепетъ*, що вживається в писемних джерелах із XIV ст.: “тогда убогая душа моя бысть в *страсѣ и трепетѣ* велицѣм” [XIV, ЖВН, с. 518]; “и съ *страхомъ и трєпєтомъ* своє спсєѵїа съдєваитє” [80 рр. XV, Апост., арк. 120]; “В то время таков *страх и трепетъ* бѣ въ Лясѣхъ” [*1498, ГЛ, с. 141]; “Во *страсѣ и трепетѣ* предстой олтарю Господню” [*1562, Ак. ЗР, III, с. 117]; “нє

покланѧющи(х)сѧ ємѫ со *страхомꙋ и трєпєтомъ*” [1587, КЦН, с. 26]. Упродовж XV–XVI ст. поряд з лексемою *страхъ* фіксуємо вживання ще одного синоніма – *боязнь*: “*страхъ и боѩзнь* wбнѧла” [1489, Чет., арк. 326 зв.]; “со *страхомъ и боѩзнью* слоухай” [1489, Чет., арк. 361 зв.]; “*страх и боязнь*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 57] тощо.

В окремих випадках у межах однієї синтаксичної конструкції з іменником *страхъ* паралельно функціонують слова *стыдѣние, смѫщєніє*: “*стыдѣния и страха*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 87]; “і избáви на ѿ всѧкого *смѫщéнїѧ и страха*” [XVI, Бук. ІФ, с. 61]. Таке поєднання вважаємо природним для текстів релігійного змісту, оскільки сором, відповідно до тогочасних світоглядних переконань, був пов’язаний із зніяковінням і відповідальністю за свої негідні вчинки на Божому суді.

На сьогодні лексема *страх* – фонетико-орфографічний відповідник давнього *страхъ* – уживається з прямим номінативним значенням “стан хвилювання, тривоги, неспокою, викликаний чеканням чого-небудь неприємного, небажаного”, а також похідними значеннями “фантастична істота незвичайного, страшного вигляду”, “те саме, що страшно”, “виражає захоплення, здивування і т. ін. з приводу великої кількості кого-, чого-небудь або стосовно до когось чи чогось дуже великого, сильного тощо”, “надзвичайно, дуже” [СУМ, IX, с. 753–754]. Таким чином, у процесі свого історичного розвитку вказаний іменник розширює семантичну структуру за рахунок появи нових лексичних значень. Однак академічні словники не реєструють семантичного відтінку “благоговіння, побожність”, з яким досліджуваний іменник систематично вживався в давніх текстах. Очевидно, ліквідація семантичних відтінків, притаманних православно-християнському дискурсу, пов’язана зі зміною світоглядної парадигми сучасних лінгвоносіїв.

Дієслово *боятися* характеризується високою відтворюваністю в староукраїнських писемних джерелах XIV–XVI ст. Етимологи не сумніваються, що воно пов’язане з псл. **biti / bojati sę*, які, очевидно, зводяться до ie. **bhei-/bhoi-/bhī-* (“бити, ранити, убивати”. – *О. К.*) [ЕСУМ, I, с. 242; див. також Фасм.,

I, с. 203]. На позначення емоційного стану слово широко засвідчене в більшості індоєвропейських мов: лит. *baĩ̀us* “страшний”, *bájmė* “страх”, *báilė* “боязнь, страх”, *bijótis* “боятися”, лтс. *bijâtiês, bîtiês*, прус. *biātwei* “тс.”, дінд. *bháyatḗ* “боїться”, *bibhḗti* “тс.”, *bhayám* “страх, боязнь”, *bhītmá-* “страшний”, *bhītá* “боязливий, лякливий”, *bhītáḥ* “той, хто боїться”, ав. *bayente* “бояться; лякають”, дірл. *báigul* “небезпека” [ЕСУМ, I, с. 242]. Убачаємо таку модель метонімічного перенесення: “болісні фізичні відчуття” → “найменування емоції”. Пояснюючи такий семантичний розвиток, П. О. Селігей зазначає: “Коли якимось чином уражається організм живої істоти, вона відчуває фізичний біль, який відбивається на психічному рівні у вигляді неприємних болісних емоцій” [Селігей 2001б, с. 127–128].

Текстовий матеріал досліджуваного періоду дає підстави стверджувати, що дієслово *боятися* зі значенням “відчувати страх” використовується із сер. XIV ст.: “а они *боятся* того” [*1347, Ак. ЗР, I, с. 5]. Проте, за ССУМ XIV–XV, перша фіксація досліджуваного вербатива припадає на кін. XIV ст.: “и *боѧтим(с)ѧ* (!) єго какъ б҃а” [1386, ССУМ XIV–XV, I, с. 117]. Ця лексема зі значенням “відчувати страх” фігурує й упродовж наступних століть: “и *бояся* бояр(ы) черныя люди” [*1439, Суп. Л, с. 60]; “найпаче же *бояся* Стефана” [*1499, ГЛ, с. 141]; “а непрыятели *боялися*” [*1500, Ак. ЗР, I, с. 212]; “бо того *сѧ* оушитки дїѧволы *боѧт*” [XV, БАіМ, с. 329]; “бо вельми *ся боятъ* войска Литовского” [*1534, Ак. ЗР, II, с. 331, а також *1534, Ак. ЗР, II, с. 332]; “алє *боялꙗ сѧ* народа” [1556–1561, ПЄ, с. 166]; “*Боитсѧ* и б҃га *боитсѧ* и п҃на” [1587, КЦН, с. 33]; “его вси слухати и *боятися* мусятъ” [*1595, Ак. ЗР, IV, с. 81].

В окремому реченнєвому фрагменті дієслово *боятися* вживається зі значенням “побоюватися чогось, турбуватися”: “*боимося*, абы подъ заслоною того календара, на што иншого мѣры не брано” [1597–1599, ХФ, с. 1192].

Зрідка фіксуємо дієслово *боятися* із семантичним відтінком “остерігатися, уникати”: “што будетъ судья *боялся* слать до него закладъ брать” [*1347, Ак. ЗР, I, с. 6]; “и блуды (и злые справы) некоторыхъ *не боялисе* описовати” [1598–1599, Отв. ИП, с. 1105].

На окремий коментар заслуговує поєднання дієслова *боятися* з іменником *Бог*, що спричиняє трансформацію семантичного наповнення аналізованого вербатива: “відчувати страх” → “шанувати, поклонятися”: “Братие, *бога боитеся*, а князя чтите” [*1430, Суп. Л, с. 58]; “слушнѣй бы *ся Бога бояти* и людей встыдати мѣли” [1597–1599, ХФ, с. 1562]; “*Бога* единаго *боятися*, а от человѣк не страшитися” [1599–1600, Виш. Кн., с. 82]. Це цілком закономірна значеннєва модифікація, адже, за релігійними канонами, боятися Бога – це насамперед остерігатися порушення релігійно-моральних догм і настанов, тим самим виявляючи пошану до Нього.

На сьогодні досліджуване дієслово втратило частину лексико-семантичних і функціонально-стилістичних характеристик, притаманних йому в аналізований період. Так, наприклад, за сучасним укр. *боятися* закріплено лише два лексичні значення: “відчувати страх перед ким-, чим-небудь” і “побоюватися чогось; відчувати неспокій, турбуватися” [СУМ, І, с. 225].

Спільнокореневою до слова *боятися* виступає мовна одиниця *боязнь*, спродукована “від дієслова *bojati sę* (> боятися) за допомогою суф. *-znь*” [Шанс., с. 55]. Контитуанти праслов’янського кореня закріпилися на слов’янському мовному ґрунті, зокрема в білоруській, болгарській, польській і чеській мовах: бр. *боязь* [ТСБЛМ, с. 117], болг. *боязън* [Стоян., с. 64], п. *bojaźń* [Hessen, I, p. 77], ч. *bázeň* [ЧРС, І, с. 48].

ССУМ XIV–XV реєструє найдавніше вживання іменника *боязнь* зі значенням “побоювання, занепокоєння та передчуття можливої небезпеки” в XV ст. [ССУМ XIV–XV, І, с. 116], проте вивчення лексичного складу староукраїнських писемних джерел XIV–XVI ст. дозволило зафіксувати перше вживання цієї лексеми в такому значенні в сер. XIV ст.: “у жалобахъ . . . (ркп.!) гнѣвъ . . . , зазрость помсты, а ни тежъ *боязнь* о правду . . . судья . . . имѣти въ рущѣ” [*1347, Ак. ЗР, І, с. 16]. Аналіз ілюстративного матеріалу показує, що вживання слова *боязнь* із загальним значенням “почуття страху; побоювання, неспокій” супроводжується актуалізацією додаткових сем ‘передбачливість, завбачливість’, ‘обережність’, можливо, навіть ‘нерішучість, невпевненість’.

Якщо порівнювати семантику лексем *страхъ* і *боязнь*, то різниця полягає в ступені інтенсивності позначення емоції, що підтверджує зафіксований реченнєвий фрагмент: “если же были у ветхомъ стыдливости и *боязни*, теперъ пакъ у новомъ треба *болѣшаго страху*” [1580, СПЛ, с. 119]. Атрибутивний конкретизатор, який знаходиться поруч з іменником *страхъ*, підсилює номінацію емоційного стану хвилювання, тривоги, неспокою.

Лексема *боязнь*, яка своєю інтенсивністю поступається номінативу *страхъ*, не відстає від нього за кількістю вживань: “служаше с великою *боязнию* славному господарю” [*1430, Суп. Л, с. 59]; “безпечялно ѣхалъ и безъ всякоѣ *боязни*” [*1501–1503, Ак. ЗР, I, с. 313]; “нехай же нам *боязнь* не панує” [1591, Προσφ., с. 140]; “времена самъ онъ былъ безъ *боязни* выворочаючи и отмѣняючи” [1597–1599, ХФ, с. 1696]; “без *боязни* ко мучению пребудѣте малѣ” [1599–1600, Виш. Кн., с. 81].

Водночас привертає увагу вживання іменника *боязнь* у такому контексті: “нє далъ намъ дѫха *боѧзни*” [1581, ЄН, арк. 231]. Тут досліджувана лексема семантизує благоговіння, святобливість. Показовим є той факт, що з XVi ст. у лексикографічних джерелах, зокрема СлУМ XVI – п. пол. XVII, за реєстровим словом *боязнь* закріплено окреме значення “благоговіння, святобливість” [СлУМ XVI – п. пол. XVII, 3, с. 43].

Поєднання іменника *боязнь* із прикметником *Божая (Бозская)* за своїм семантичним наповненням тотожне словосполученню *страхъ Божий*. Зі значенням “страх Божий; вірність, побожність” воно засвідчене писемними джерелами кін. XVI ст.: “абы летъ въ *боязни* его *Бозской* доростали” [1577, Арх. ЮЗР, I, с. 69]; “пропомневши *боязни Божое*” [*1590, Арх. ЮЗР, I, с. 266]; “кромъ всякое *боязни Божое*” [*1590, Арх. ЮЗР, I, с. 277]; “прєпомнєвши *боя(з)нь божую*” [*1583, АЖМУ, с. 58; тс. *1583, АЖМУ, с. 68]; “а (з) *боѧзню бжєю* присмотри(м)сѧ пи(л)но” [1587, КЦН, с. 22]. Із дослідження словосполучення *боязнь Божая (Бозская)* випливає, що воно вживалося насамперед у текстах ділового спрямування.

У межах однієї реченнєвої конструкції, зокрема в текстах лише XVI ст., поряд з іменником *боязнь* зафіксовано вживання лексем *любовь*, *стыдливлость*, *встыд*, *учтивост*: “*любовь* и *боязнь* имѣй къ нему” [*1562, Ак. ЗР, III, с. 118]; “если же были у ветхомъ *стыдливости* и *боязни*, теперъ пакъ у новомъ треба болѝшаго страху” [1580, СПЛ, с. 119]; “*учтивост*, *боязнь* и *встыд* заховати” [1599–1600, Виш. Кн., с. 32]. Поєднання такого характеру є органічними для текстів зазначеного періоду, оскільки *любовь* і *боязнь* передають покірність та смирення, а *стыдливость (встыд)* і *боязнь* – почуття моральної відповідальності за свої вчинки.

У сучасній українській літературній мові іменник *боязнь* функціонує як моносемічне утворення й зберігає своє основне номінативне значення “почуття страху; побоювання, неспокій, викликані ким-, чим-небудь” [СУМ, I, с. 224]. Це дозволяє говорити про звуження семантичної структури досліджуваної номінативної одиниці шляхом втрати лексичного значення “благоговіння, святобливість”.

3.3. Вербальне вираження емоції та емоційного стану нервового збудження, роздратування

ЛСГ слів на позначення нервового збудження, роздратування репрезентує ядерний конституент *гнѣвъ*. Із дослідження староукраїнських пам’яток XIV–XVI ст. випливає, що це слово належить до розряду часто вживаних мовних одиниць, однак серед науковців досі немає одностайності щодо етимології досліджуваного номінатива. Так, одні дослідники пов’язують лексему *гнѣвъ* зі значенням “гни́ти (гній)”: псл. **gniti* < **gneitei*, **gnojь* < **gnoi̯os*; семантичний розвиток такий: “гниль, гній, отрута, отруєна кров > гнів” [ЕСУМ, I, с. 537; див. також Черн., I, с. 194]. На думку П. О. Селігея, раніше вважали, що причиною роздратування може бути отруєна якимось гниттям кров; “мотивацію можна пояснити й так, що людина відчуває незадоволення через те, що її кров гниє внаслідок отруєння від фізичного ушкодження шкіри” [Селігей 2001б, с. 136].

Інші допускають зв’язок з псл. **ogn̥ь* “вогонь”, а також із псл. **gnětiti*

“розпалювати” [ЕСУМ, І, с. 537]. Перенесення найменування могло відбутися за зовнішньою схожістю до процесу горіння, оскільки, коли людина гнівається, розширюються судини, що призводить до почервоніння обличчя та підвищення артеріального тиску, у зв’язку з чим кров буквально “кипить”. Наведемо для підтвердження фразеологізм *дышати огнем*, зафіксований у “Житії Василія Нового” [XIV, ЖВН, с. 521], у якому нервове збудження, роздратування актуалізується безпосередньо через стихію вогню: “от ярости *дышай огнем* немилосердія”. Звернувшись до реконструкції дієслова *гнити*, Ю. В. Откупщиков пов’язав його з більш давнім значенням “горіти”, а тому семантичний розвиток “горіти” → “тліти” → “гнити” є цілком закономірним [Откупщиков 2001, с. 108]. На підставі розглянутих етимологічних тлумачень ми сформулювали таку модель метафоричного перенесення: “фізико-хімічний процес” → “найменування емоції”.

Наші спостереження засвідчують функціонування лексеми *гнѣвъ* у значенні “обурення, гнів” із сер. XIV ст.: “зъ *гнѣву,* а любо зъ зависти того-то пана габають кмети” [*1347, Ак. ЗР, І, с. 4]; “у жалобахъ . . . (ркп.!) *гнѣвъ* . . . , зазрость помсты” [*1347, Ак. ЗР, І, с. 16]. Водночас, за матеріалами ССУМ XIV–XV, найдавніші приклади вживання лексеми *гнѣвъ* датовано XV ст. [ССУМ XIV–XV, І, с. 245]. Зазначену семантику досліджувана номінативна одиниця репрезентує до кін. XVI ст.: “ни злобою ани которымъ *гнѣвмъ*” [*1387, Гр. Пещ., с. 75]; “и въ(з)рѣ на ни(х) съ *гнѣвом(м)*” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 71 зв.]; “выслалъ свой листъ зъ *гнѣвомъ* на Сергѣя игумена Пустыньского” [*1516, 1517, Ак. ЗР, ІІ, с. 122]; “и стояща отынудъ предъ лицемъ моимъ во время *гнѣва* моего <…> возліяхъ на ня ярость мою во время *гнѣва* моего” [*1592, Ак. ЗР, IV, с. 46]; “ледве жив от *гнѣва*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 23].

Окремо маємо сказати, що субстантив *гнѣвъ* під дією контексту може виявляти здатність до актуалізації оказіонального значення “суперечка, сварка”: “штобы слнцє. въ *гнєвѣ* члвѣка нє ꙁашло” [1489, Чет., арк. 19 зв.]; “видячи *гнѣвъ*

и нежитіе промежку тебя государя и отца моего” [*1501–1503, Ак. ЗР, I, с. 270]; “слонце (ркп.!) да не зайдетъ во *гнѣвѣ* вашомъ” [*1598, АЮЗР, I, с. 286; т. с. 1598, Листъ ИП, с. 1015]. Зв’язок значень “обурення, гнів” та “суперечка, сварка” підтверджують західнослов’янські мови – чеська, словацька й польська, пор.: ч. *hněv* “гнів”, “суперечка”, слц. *hnev* “гнів, прикрість”, “суперечка”, п. *gniew* “гнів”, мн. “суперечки, незгоди” [ЭССЯ, 6, с. 169].

Орієнтовно в XV ст. семантична структура лінгвоодиниці *гнѣвъ* зазнала значеннєвої модифікації: “обурення, гнів” → “покарання, кара (за гріхи)”. Із такою семантикою досліджуване слово вживається в писемних пам’ятках цього та наступного століть: “боудє(т) бо бѣда вєлїа на земли, и *гнѣв* на людє(и) си(х)” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 149]; “єсть *гнѣвъ* мои на грішники” [XVI, Бук. ІФ, с. 45]; “и нє стєрпимъ *гнѣвъ*, єжє на грѣшники прєщє нїѧ твоєго” [XVI, Бук. ІФ, с. 64]; “и кто ва(м) оуказаль бѣжати ѡ(т) боу(д)щаго *гнѣва*” [1556–1561, ПЄ, с. 144; тс. XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 16]. Зазначимо, що лексичне значення “покарання, кара (за гріхи)” актуалізується в слові *гнѣвъ* у текстах передусім релігійного змісту. Варто наголосити, що в давньоруський період значення “покарання, кара” було лише відтінком у семантичній структурі іменника *гнѣвъ* [СДрЯ, II, с. 339], а СлУМ XVI – п. пол. XVII подає його як окреме лексичне значення цього номінатива [СлУМ XVI – п. пол. XVII, 6, с. 235].

Для визначення найістотніших конотацій досліджуваної лексичної одиниці необхідно проаналізувати факти її сполучуваності. Так, уживання прикметника *Божий* поряд з іменником *гнѣвъ* сприяє конкретизації значення цього словосполучення до “Божа кара”: “но *гнѣв бжїй* прєбываєть на нє(м)” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 166]; “Постъ Ниневгитскаго рода отъ *гнѣва Божія* премени” [1580, СПЛ, с. 161]; “блажащих злобу *гнѣв божій* побієт” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 83]; “же увесь *гнѣвъ Божій* на люди вылился” [*1596, Ак. ЗР, IV, с. 134; тс. *1596, Арх. ЮЗР, I, с. 502]; “для упрошенья *гнѣву Божого*” [1597–1599, ХФ, с. 1236]; “Изали радшей срокгимъ *гневомъ Божиимъ*

слушней ся то назвати можетъ” [1598–1599, Отв. ИП, с. 1099]; “Уготован бо сосуд *гнѣва божия* на вашу землю пролитися” [1599–1600, Виш. Кн., с. 7].

У “Книжці” І. Вишенського стале словосполучення *гнѣвъ божий* розширено за рахунок іменника *судъ:* “избѣжиши *гнѣва и суда божиа* за тое твое ругание и смѣяне” [1599–1600, Виш. Кн., с. 25]. Зауважимо, що наприкінці XVI ст. паралельно із цим висловом зрідка фіксуємо його синонімічний варіант *гнѣвъ господній*: “кубок *господнєго гнѣва*” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 75]. Проте за хронологією СлУМ XVI – п. пол. XVII стале словосполучення *гнѣвъ господній* актуалізовується в п. пол. XVII ст. [СлУМ XVI – п. пол. XVII, 6, с. 235].

Поєднання іменника *гнѣвъ* із прикметниковим поширювачем *вѣчный* модифікує значення першого як “гнів вищих, наприродних сил”, що підтверджує текстовий матеріал: “яростію *гнѣва вѣчного* сътрется” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 71]. Припускаємо, що така сакральна природа емоційного стану роздратування зумовлена потрактуванням гніву як правосуддя.

Упродовж XIV–XVI ст. у староукраїнських текстах активно функціонують численні дієслівні словосполучення, які не менш повно виражають стан нервового збудження, роздратування. Синтаксична конструкція *оу гнѣвъ оупадати*, за ССУМ XIV–XV, маркує семантику “викликати гнів (чий)”, що засвідчено прикладом із писемного джерела XV ст.: “Прїгожаєтсѧ частокро(т), и(ж) из наших зємлѧ(н) нєо(т)бываю(т) своєи чти чинѧтсѧ разбоинїци и своєю доброю волєю, а у на(ш) *у* вєлїкы *гнѣвъ оупадаю(т)*” [ССУМ XIV–XV, І, с. 245]. Аналогічний приклад знаходимо в Акті “о злодѣехъ” під *1347 р.: “Пригожается частокроть, ижь . . . (ркп.!) изъ нашихъ землянъ не отбывають своей чти, . . . чиняться розбойницы . . . , и своею доброю волею . . . . , а *у* насъ у великый *гнѣвъ упадаютъ*; а потомъ . . . того, черезъ пріятелей нашу ласку находять . . .” [*1347, Ак. ЗР, І, с. 13]. На нашу думку, закріплення за словосполученням *оу гнѣвъ оупадати* лексичного значення “викликати гнів (чий)” є необґрунтованим, адже наведений контекст демонструє інше значення –

“починати гніватися, сердитися”. Із XVI ст. синтаксична конструкція *оу гнѣвъ оупадати* не зустрічається ані в писемних пам’ятках, ані в лексикографічних джерелах, що дозволяє припускати припинення її функціонування у вказаний період.

Валентність слова *гнѣвъ* не обмежується кількома прикладами. Починаючи з п. пол. XV ст. уживається словосполучення *гнѣвъ отпустити* зі значенням “припинити гніватися”: “а *гнѣвъ* имъ имаєть *w̄пустить*” [*1434, Роз. Гр., I, с. 130]; “абы тежъ князь великій Московскій *гнѣвъ* свой имъ *отпустилъ*” [*1493, Ак. ЗР, I, с. 136]; “я тобє *гнєв* свои хочу *wтпустити*” [1560–1561, ЛЗК, с. 219]; “єє млст пн̃и мнѣ *гнєв* свои *wтпустила*” [1560–1561, ЛЗК, с. 219].

Досліджувані нами пам’ятки фіксують словосполучення *гнѣвъ сложити, отложити гнѣвъ* як синонімічні відповідники для номінації зникнення (опанування) нервового збудження, роздратування: “отпиши жъ ты до своего господаря до святого митрополита его милости, абы тотъ *гнѣвъ* свой съ игумена *сложилъ*” [*1516, 1517, Ак. ЗР, II, с. 122]; *“отложивши* на сторону *гнѣвъ* свой” [*1595, Ак. ЗР, IV, с. 98].

До аналітичних утворень, спродукованих у XV ст., належить і словосполучення *гнѣвъ въздвизати*, яке, за матеріалами староукраїнських писемних джерел, фігурує в значенні “викликати (провокувати) гнів”: “а жєстоко слово *гнѣвъ въздвизаєть*” [XV, ОСол, с. 280]. У писемних джерелах XVI ст. виявлено синтаксичні конструкції *гнѣвъ вскладати, къ гнѣвови побужати*, які виступають синонімічними корелятами до словесного комплексу *гнѣвъ въздвизати*: “абыхъ мы за то *гнѣву* нашого господарского на васъ не *вскладали*” [*1580, Ак. ЗР, III, с. 260]; “Ни што такъ Пана Бога ку *гневови* не *побужаетъ*, яко розоръванье церковное” [1598–1599, Отв. ИП, с. 1041; див. також 1599–1600, Виш. Кн., с. 100].

Спорадичним уживанням відзначається поєднання слів *гнѣвъ вмножити*, яке зі значенням “підсилювати, розпалювати емоційний стан роздратування”

задокументовано на поч. XVI ст.: “и по собѣ наслѣдкомъ нашимъ болшого невпокою быхмо не вчинили и *гнѣву* имъ не *вмножили*” [*1504–1505, Ак. ЗР, I, с. 329].

Зауважимо також, що в процесі дослідження ми виявили словосполучення *гнѣвъ держати*, яке зі значенням “гніватися тривалий час” функціонувало вже в сер. XVI ст.: “и государь нашъ на Казанскихъ людей *гнѣвъ* свой *держалъ”* [*1533–1538, Ак. ЗР, II, с. 320]. Однак за картотекою СлУМ XVI – п. пол. XVII воно ввійшло до вжитку на поч. XVII ст. [СлУМ XVI – п. пол. XVII, 6, с. 234].

Синонімічними еквівалентами до словосполучення *гнѣвъ держати* є *гнѣвъ мѣти (мати, имати), съкрушатися гнѣвом, обрушатися гнѣвомъ* і *в гнѣвъ заходити* – “гніватися”: “абы на мєнє и тую дѣвку *гнѣву* своєго нє *мєла*” [1560–1561, ЛЗК, с. 219]; “*маючи гнѣвъ* на православны(х) и нєнависть” [1509–1633, СлУМ XVI – п. пол. XVII, 6, с. 235]; “мы нє противилисѧ злоу. и нє *мѣли гнѣвоу* ни на кого” [1585, СлУМ XVI – п. пол. XVII, 6, с. 235]; “спамѧтай єсли нє *имає(ш)* якого *гнѣвоу* с ки(м)” [XVI, СлУМ XVI – п. пол. XVII, 6, с. 235]; “Да не *съкрушитеся гнѣвом*, яко сосуды скуделняи” [1591, Προσφω, с. 144]; “не *обрушайся гнѣвомъ*, але съ спокойнымъ и умиленнымъ умысломъ прочитай тые артыкулы” [*1595, Ак. ЗР, IV, с. 99]; “бра(т) и(з) братомь тєды *в гнѣвь заходѧть*” [к. XVI, СлУМ XVI – п. пол. XVII, 6, с. 234].

Зі значенням “розгніватися, розсердитися” виявлено словосполучення *уложити гнѣвъ, исполнитисѧ гнѣвомъ, прївѣсти гнѣвъ*: “за никоторыми причинами *ѹложили* были єсмо *гнѣвъ* и нєласкѹ нашѹ господарскѹю на пана Ивана… Сопѣгѹ” [1544, СлУМ XVI – п. пол. XVII, 6, с. 235]; “кгды царъ *исполнилсѧ* тѧжкимъ *гнѣвомъ*, и з҃окроутными бєстїами… вышолъ…(ркп!)” [1598, СлУМ XVI – п. пол. XVII, 6, с. 235]; “*прївѣль* на ни(х) [промыслнїковъ] *гнѣ(в)* срогости своєи” [к. XVI, СлУМ XVI – п. пол. XVII, 6, с. 235].

До спорадично вживаних словосполучень належить також синтаксична одиниця *пролити гнѣвъ*, яка зі значенням “проявити гнів” зустрічається в

пам’ятці кін. XVI ст.: “*Пролѣй гнѣв* твой на языки, хулящая тя” [1599–1600, Виш. Кн., с. 89].

Принагідно зауважимо, що аналізовані контексти інколи засвідчують уживання поряд зі словом *гнѣвъ* його синонімів *васнь, попудливость, ярость,* що сприяє підсиленню семантичної та емоційної виразності твору: “глаголемаго *гнѣва и ярости*” [XIV, ЖВН, с. 520]; “исполняются *гнѣва и ярости*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 80]; “*ярости и гнѣва* не держаще” [1580, СПЛ, с. 178]; “маючи, дє(и), на мєнє з да(в)ных часо(в) *гни(в) и васнь*” [*1583, АЖМУ, с. 45]; “съ *попудливости гнѣву* моего” [*1592, Ак. ЗР, IV, с. 55]; “съ *попудливости и гнѣву* не дѣяло” [1597–1599, ХФ, с. 1282]. Поєднання лексем *гнѣвъ* та *ярость* відзначається найбільшою частотою вживання. На думку Г. І. Лисої, “такі сполучення у книжно-писемних пам’ятках уживалися як готові, відтворювані формули, які співіснували в однотипних текстах – творах, подібних за мотивацією, функціями і змістом <…> переходячи з тексту до тексту за традицією” [Лиса 2013, с. 221]. Окрім того, парне словосполучення могло розширюватися за рахунок інших іменних компонентів, не завжди синонімічних, що свідчить про активну участь давніх авторів у творчому процесі: “w̃ложѣм w̃ сєбє всѧкꙋ *злобꙋ. гнѣвъ и ненависть*” [1489, Чет., арк. 19 зв.]; “от *зависти, гнѣва и вражды*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 90]. Накопичення абстрактних слів, яке в староукраїнських писемних пам’ятках XIV–XVI ст. є особливо розповсюдженою стилістичною фігурою, підсилювало емоційність, а також свідчило про високу обізнаність дописувачів.

Сьогодні, за матеріалами СУМ, укр. *гнів* фігурує вже як моносемічне утворення зі значенням “почуття сильного обурення; стан нервового збудження, роздратування” [СУМ, II, с. 94], що свідчить про ущільнення семантичної структури аналізованого номінатива в процесі його унормування.

3.4. Вербальне вираження емоції та емоційного стану смутку, туги

До ЛСГ слів на позначення смутку, туги зараховуємо ядерну лексему *горе*, яка, як і розглянуті лінгвоодиниці, також вирізняється високою продуктивністю вживання. Більшість етимологів сходиться на думці, що псл. **gorje* утворено "за допомогою суфікса *-j-* від тієї ж основи, що й *горѣти*; **gorje > горе, rj > p*" [Шанс., с. 109]. Учені вбачають зв'язок дієслівних станів на *-ěti* з ie. **gᵘher- / *gᵘhor-*, для порівняння наводять "дінд. *háras* "жар", *ghṛṇóti* "палати, світити", *gharmá-* "жар", гр. *θέρομαι* "ставати гарячим", *θέρος* "літня спека", "урожай", арм. *jer* "тепло", лат. *formus* "теплий", сірл. *gorim, guirim* "зігрівати", "розпалювати", лит. *garėti* "горіти". Останнє слово особливо близьке до сл. **gorěti*, що, з одного боку, наводить на роздуми про контактний характер близькості, а з другого – може бути використано для розкриття ґенези форми на *-ěti*: очевидно, очікувалося б сл. **žerěti*, лит. **gerėti* < ie. **gᵘher-ē-*, а кореневий вокалізм *-o-* (балт. *-a-*) має вторинний – іменний характер, пор. лит. *gãras* "пара", а також сл. **gor'e, *gorьkъ, *gorьjь*" [ЭССЯ, 7, с. 42]. Для демонстрації семантичного розвитку цього слова укладачі ЕСУМ пропонують порівняти його з псл. *pečalь* "печаль": *pekǫ* "печу", дінд. *śṓkaḥ* "полум'я, жар; мука, смуток, горе" [ЕСУМ, І, с. 565]. На нашу думку, запропонована етимологія передбачає таку узагальнену модель розвитку семантичної структури цієї лінгвоодиниці: "позначення високотемпературних процесів" → "найменування емоції".

Упродовж XIV–XVI ст. іменник *горе* реалізує лексичне значення "душевні переживання, горе, біда", яке супроводжується актуалізацією додаткової семи 'покарання, кара': "*горє* вамъ книжници лицємѣри фарисѣи" [др. п. XIV, ЛЄ, арк. 135 зв.]; "*горе* нам, вопіюще, погубихом труд наш, погибе наша надежда" [XIV, ЖВН, с. 519]; "*горє* ва(м) кни(ж)ници и фирисєє слѣпїй лицємѣры" [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 52 зв.; тс. 1556–1561, ПЄ, с. 182]; "*горε* ва(м) вожєвє слѣпїи" [1556–1561, ПЄ, с. 183]; "*горе* вамъ насыщеннымъ" [1580, СПЛ, с. 160]; "*Горе* оным, иже церков изражають" [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 73].

Для вираження сильних душевних страждань, викликаних бідою, лихом, слово *горе* вживається як вигук: “о *горе*!” [XIV, ЖАУ, с. 524]; “о *горе*, о *горе*, и сами згивають” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 76]; “О *горе*, о *горе* души оцищаємой” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 83]; “о, *горе* моцным и преложоным в Лядской земли!” [1599–1600, Виш. Кн., с. 48].

На сучасному етапі розвитку української літературної мови слово *горе* є загальновідомим і вживається зі значеннями: “душевні переживання, печаль, смуток”, “обставини, події, що викликають страждання; біда, лихо, нещастя”. У межах останнього значення лексикографами виділяються такі відтінки, як “погано, біда кому-, чому-небудь; з кимось, чимось” та “уживається для вираження душевних страждань, викликаних бідою, лихом і т. ін.” [СУМ, ІІ, с. 128].

3.5. Вербальне вираження емоції та емоційного стану збентеження, сором’язливості

Лексема *соромота* поступається частотою вживання попередньо представленим лінгвоодиницям, однак виявлені семантичні й функціонально-стилістичні можливості дозволяють зарахувати її до ядерних конституентів ЛСГ на позначення збентеження, сором’язливості.

Іменник *соромота* – один із найуживаніших дериватів слова *соромъ* (<псл. **sormъ* “сором”), який, як допускають етимологи, споріднений із ав. *fšarəma-*, согд. *šβ’r(m)*, перс. *šarm* “тс.”, діслов. *harmr* “турбота, досада, образа”, двн. *har(a)m*, днн. *harm*, дфриз. *herm*, дангл. *hearm* “тс.”, лтс. *sērmelis* “жах, страх” і далі, можливо, з лит. *šarmà* “іній” та зводиться до ієв. **k̂ormo-* “мука, біль” [ЕСУМ, V, с. 357].

Б. О. Ларін переконує в тому, що вихідним значенням слова *срамъ (сором)* було “холод” і в подальшому – на балтійській основі – “паморозь, іній”, у лит. *šarmà* й лтс. *sarma* [Ларин 1977б, с. 70]. І. Ю. Гамаюнова репрезентує семантичний розвиток слів із коренем *срам- / сором-* у вигляді такої схеми: **ker-*

/ **k'ormo-* "відчуття низької температури (холоду, морозу)" > ієв. **ker- / *k'ormo-* "сором". Уважне вивчення лексичних паралелей, відомих ще в індоєвропейських мовах, дало змогу дослідниці дійти висновку про появу метафоричного значення "сором" уже в індоєвропейський період [Гамаюнова 2003, с. 72–73]. У цьому ж аспекті розмірковує Н. Д. Арутюнова, яка припускає, що першопочатково поняття сорому асоціювалося із ставленням (оцінкою) Іншого (інших людей, соціуму) до того, хто порушив поведінкові норми. Соромлячи порушника, Інший відштовхує його від себе. Він відчуває до нього холод [Арутюнова 1997, с. 65]. Таким чином, внутрішня форма іменника *соромота* мотивована назвою температурного відчуття.

Н. Д. Арутюнова наголошує на тому, що поняття сорому містить у собі певну систему оцінок – нормативних, етичних, естетичних та ін., яка є рухомою й історично зумовленою [Арутюнова 1997, с. 61]. Мовознавець Т. І. Вендіна, з'ясовуючи причину сорому в контексті середньовічної ментальності, дійшла висновку, що це – ганьба й неслава перед оточенням [Вендина 2002, с. 251], що не суперечить вище представленим міркуванням. Водночас, за спостереженнями дослідниці, поняття сорому було органічно пов'язане з головним регулятивним принципом Середньовіччя – Богом [Вендина 2002, с. 252].

Звернення до матеріалів староукраїнських пам'яток XIV–XVI ст. дозволило виявити найперші фіксації іменника *соромота* із семантикою "недобра слава, безчестя; ганьба" в ділових паперах сер. XIV ст.: "А у тотъ годъ имѣетъ завсе искать ласкы нашее; а не найдетъ ли тоѣ ласкы въ насъ, и учинитъ нѣкоторую щкоду земли нашой, а любо земляномъ нашимъ: того для (ркп!) не есть ему въ <u>*соромоту*</u>" [*1347, Ак. ЗР, І, с. 19]. Тоді як укладачі ССУМ XIV–XV реєструє слово *соромота* датують XV ст. [ССУМ XIV–XV, ІІ, с. 369]. Із аналогічним значенням ця лексема зустрічається й протягом XV–XVI ст.: "нижєли <u>*соромотоу*</u> w̄ враговъ приимєть" [1489, Чет., арк. 253 зв.]; "и тягиню всю пометавши зъ земли нашое съ <u>*соромотою*</u> втекли" [*1508, Ак. ЗР, ІІ, с. 48]; "ихъ оттоль съ <u>*соромотою*</u> отпустили" [*1539, Ак. ЗР, ІІ, с. 357].

Природним є те, що неповноголосна форма *срамота* із семантикою “недобра слава, безчестя; ганьба” з’являється саме в релігійному контексті: “не безъ *срамоты* // нѣкоея, въ томъ прошеніи святомъ найяснѣйшіе государи, мой милостивѣйшій Угорскій и Полскій короли отговариваются” [*1501–1503, Ак. ЗР, І, с. 255–256]; “но твоя *срамота* тебе не омине” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 78]. Актуалізація вказаного іменника в таких реченнєвих фрагментах невипадкова, адже навіть фонетична будова слова свідчить про його церковнослов’янське походження.

Упродовж досліджуваного періоду в текстах ділового спрямування фігурує синтаксична конструкція *быти у соромотѣ*, яка репрезентує лексичне значення “бути позбавленим честі”: “длятого (ркп!) не *будетъ у соромотѣ*, але шкодникови, кому зашкодѣлъ, имѣетъ досыть учинить” [*1347, Ак. ЗР, І, с. 18]; “*въ* такой *соромотѣ* и въ убыткѣхъ *не были*” [*1533–1538, Ак. ЗР, ІІ, с. 318].

Із п. пол. XVI ст. зафіксовано словосполучення *соромоту дѣлати*, *соромоту чинити* зі спільною семантикою “вкривати соромом”: “и *соромоту* и нечесть великую имъ *дѣлали*” [*1539, Ак. ЗР, ІІ, с. 357]; “и нечесть и *соромоту* имъ *чинили*” [*1539, Ак. ЗР, ІІ, с. 357]. Привертає увагу той факт, що поряд з іменником *соромота* вживається номінатив *нечесть*, який, на нашу думку, покликаний підсилити значеннєвий аспект як досліджуваного слова, так і висловлювання загалом. Із проілюстрованих контекстів стає зрозуміло, що словосполучення *быти у соромотѣ*, *соромоту дѣлати*, *соромоту чинити* не виходять за межі офіційних документів.

У збірці українського полеміста І. Вишенського поряд з іменником *соромота* фігурує прикметник-конкретизатор *вѣчная*: “покрыти свою ганбу и *соромоту вѣчную* хотячи” [1599–1600, Виш. Кн., с. 62]; “иж тые маленкие правилца руские *соромоту вѣчную* и нынѣ и в будущом вѣцѣ вам зеднали” [1599–1600, Виш. Кн., с. 90]. Цілком закономірно, що словосполучення *соромота вѣчная* обмежується винятково релігійним контекстом, адже йому, як і вже розглянутому *радость вѣчная*, притаманна виразна стилістична маркованість.

Вивчення лексичного складу староукраїнських писемних джерел XIV – XVI ст. дозволяє констатувати той факт, що основним лексичним значенням слова *соромота* було “недобра слава, безчестя; ганьба”, яке, очевидно, витіснило давнє значення “холод”. На сьогодні лексикографи кваліфікують іменник *соромота* як розмовний, подаючи пояснення відповідного реєстрового слова за допомогою ототожнювальних формул “те саме, що сором”, “те саме, що соромно” [СУМ, IX, с. 466].

3.6. Вербальне вираження емоції та емоційного стану зневаги

Особливе зацікавлення викликає церковнослов’янізм *презирати* (<цсл. *прѣзирати*), який є ядерним конституентом ЛСГ слів на позначення зневаги. Етимологами встановлено, що досліджуване слово утворено за допомогою префікса *прѣ-* “пере-” від “дієслівної форми -*зирати*, пов’язаної із *зьрѣти* “дивитися, бачити”, спорідненим з укр. *зрі́ти* “бачити”; первісно означало “дивитися поверх когось, недобачати, не звертати уваги” (букв. “перезирати”)” [ЕСУМ, IV, с. 562]. На позначення презирства, зневаги ця лексема вживається і в інших слов’янських мовах: р. *презира́нье* “зневажання”, *презре́ние* “зневага”, *презира́ть* “зневажати”, ч. *přezírati* “зневажати”, *přezíravý* “презирливий”, *přezíravost* “презирство, зневага”, слц. *prezierať* “зневажати, виявляти презиство”, болг. *прези́рам* “зневажаю”, м. *презир* “презирство, зневага”, *презира* “зневажає”, схв. *пре́зир* “презирство, зневага”, *прѐзирати* “зневажати, ставитися з презирством”, слн. *prezír* “презирство”, *prezírati* “зневажати” [ЕСУМ, IV, с. 562]. Припускаємо, що цілком виправданим є семантичний розвиток досліджуваної лексеми за рахунок такого метонімічного перенесення: “дистантні відчуття” → “найменування емоції”.

У процесі студіювання лексичного складу староукраїнських писемних пам’яток XIV–XVI ст. зафіксовано дієслово *презирати*, функціонування якого в значенні “ставитися з крайньою неповагою” прослідковується впродовж XV–XVI ст.: “Блюдѣтє да нє *прє(з)рѣтє* єдїна(г) w̃ мялы(х) си(х)” [XV, сп. XVI,

К. Стр., арк. 43]; “работающаго *прѣзираєть*” [1587, КЦН, с. 27]; “будутъ и паствину свою словесныхъ овецъ *презирати* и о нихъ попеченія не имѣти” [*1598, Ак. ЗР, IV, с. 189].

У досліджуваних джерелах виявлено приклади, у межах яких лексема *презирати* актуалізує семантику “залишити без уваги, допомоги”: “ѡ *прѣзри* мѣнѣ каѧщѣгосѧ” [70–80 рр. XV, Молит., арк. 18]; “Бог же милостивый моления вашего *не презрит*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 24].

У XVI ст. дієслово *презирати* фігурує зі значенням “ставитися байдуже”: “а воздержаніе и безстрастное житие хвалятъ, и брака *презираютъ* и женскую похоть” [1580, СПЛ, с. 177]; “где вам позволяно заповѣдь *презрѣти*” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 81]; “и вѣчнои жизни для неи *презрели*” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 80].

Із проілюстрованих контекстів стає зрозуміло, що впродовж досліджуваного періоду в межах семантичної структури дієслова *презирати* органічно співіснували як первинне, так і похідні лексичні значення. З огляду на це особливий інтерес викликає той факт, що на сьогодні вказана мовна одиниця знаходиться поза реєстровою частиною вітчизняних словників. Лексикографами зафіксовано лише такі спільнокореневі утворення, як *презирливий*, *презирливість*, *презирство*, *презирливо* [СУМ, VII, с. 533].

3.7. Вербальне вираження емоції та емоційного стану здивування

ЛСГ лексем на позначення емоційного стану здивування репрезентує ядерна мовна одиниця *дивитися*. Українські етимологи вбачають її спорідненість із псл. *diviti sę* “дивитися з інтересом, подивом”, яке, імовірно, походить від псл. *divo* “диво” [ЕСУМ, ІІ, с. 66]. Окремі вчені пов’язують псл. **divo* з дінд. *dhī-* “споглядати, спостерігати, помічати” (пор. від **divo* укр. *дивитися* “дивитися”, “видивлятися”). Звідси *диво* – першопочатково “видіння, те, що здалося” > “диво” (пор. стсл. ***дивъ*** “знак, знамення, диво”) [Цыг., с. 108]. Псл. **divo (divъ)* сягає ієвр. кореня, представленого у

варіантах **dei-1*, **deiə̯-*, **dī-*, **diā̯-* [Pokorny, p. 183]. Англійські континуанти ie. кореня розвинули значення “сяяти”, “день”, “сонце”, “Бог”, німецькі – значення “який яскраво світиться, мерехтить, сяє” [Pokorny, p. 183–187]. А відтак виразно прослідковується вторинність лексичного значення “глядіти”, яке розвинулося з давнішого “дивитися з подивом” [ЕСУМ, ІІ, с. 66]. Звідси випливає така модель метонімічного перенесення: “незвичайне, несподіване явище” → “найменування емоції”.

У цьому аспекті варто згадати припущення зарубіжних дослідників (Ю. Покорного, Е. Френкеля, В. Махека, П. Я. Черниха), які заперечують етимологічний зв’язок дієслова *дивитися* з укр. *дивитися.* Зокрема, П. Я. Черних зіставляє **divъ* із лит. *diẽvas* – “бог”; лтс. *dievs* – “тс.”; дпрус. *deiws* – “тс.”. Мовознавець доводить, що в слов’ян у значенні “бог”, “божество” це позначення було (ще на ранньому етапі розвитку мови) витіснено словом **bogъ*, яке пов’язувало слов’ян із народами іранського походження [Черн., І, с. 252]. Укладачі ж ЭССЯ спростовують подібні міркування [ЭССЯ, 5, с. 35].

У результаті звернення до матеріалів староукраїнських пам’яток XIV–XVI ст. з’ясовано, що дієслово *дивитися* зі значенням “виявляти подив, здивування” вживається з XIV ст.: “*дивлѧхусѧ* народи wоуѵньи єго” [др. п. XIV, ЛЄ, арк. 34]; “И *дивуемъ ся* тому, ижь ты, мимо тыи дѣла, прыймуешъ нашихъ слугъ” [*1493, Ак. ЗР, І, с. 127; тс. *1493, Ак. ЗР, І, с. 128]; “фарисєй жє видѣвь *дивисѧ*” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 129 зв.]; “*нє дивѣтєсѧ* сємоу” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 170]. Натомість укладачі ССУМ XIV–XV не реєструють аналізованого слова.

Дієслово *дивитися* із семантикою “виявляти подив, здивування” не втрачає своєї функціональної активності й упродовж XVI ст.: “и мы тому *дивимся*” [*1533–1538, Ак. ЗР, ІІ, с. 288]; “*дивимся* вашему разуму” [*1533–1538, Ак. ЗР, ІІ, с. 291]; “Чому жъ *ся* не треба *дивити*, ижь тыи новины переказу твоей милости въ послузѣ нашой вчинили” [*1534, Ак. ЗР, ІІ, с. 334]; “и *дивуюсе* тому не по малу, ижъ люди бачные и побожные не могутъ того до нихъ бачити” [1598, Листъ ИП, с. 1025].

На синтагматичному рівні фіксуємо поєднання дієслова *дивитися* з прислівником *велико*, який підсилює позначення емоційного стану здивування – передає його інтенсивніше: “Нижьли тому *ся* велико *дивуемъ*” [*1508, Ак. ЗР, II, с. 44, а також *1508, Ак. ЗР, II, с. 50; *1526, Ак. ЗР, II, с. 175; *1544, Ак. ЗР, II, с. 397].

У результаті залучення даних сучасних лексикографічних джерел з’ясовано, що лексема *дивитися*, яка в досліджуваний період функціонувала як моносемічне утворення на позначення емоційного стану здивування, не втратила цього статусу й дотепер, лише зазнала певних фонетико-графічних модифікацій (пор.: укр. *дивуватися*) [СУМ, II, с. 273].

3.8. Вербальне вираження емоції та емоційного стану каяття

Висока продуктивність іменника *покаяніє* дозволяє зарахувати його до ядерного пласту ЛСГ слів на позначення каяття. Це слово зводиться до псл. **kajati* “гудити, дорікати, картати; карати; відплачувати”, яке за допомогою суфікса *-a-ti* утворено від того ж індоєвропейського кореня, що й слово *сѣна* (пор. **koina*) “ціна”, при чергуванні *к//ц* [Цыг., с. 172–173]. Про зв’язок з ієв. **kᵘōi-* “відплачувати” свідчить низка індоєвропейських лексичних паралелей: дінд. *cáyatē* “мстить, карає”, ав. *kāy-* “відплатити; каятися”, *čikayaṯ* “хай розкається, покарає, помститься”, *каϑа-* “відплата” [ЕСУМ, II, с. 413]. А відтак *каятися* – це першопочатково “карати, мучити себе”, “угризатися”. Пропонуємо таку модель метонімічного перенесення: “моральні страждання” → “найменування емоції”.

Аналіз реєстрової частини ССУМ XIV–XV не підтвердив уживання лексеми *покаяніє* в окреслений період, однак вивчення лексичного складу староукраїнських писемних пам’яток XIV–XVI ст. дозволило зафіксувати іменник *покаяніє* зі значенням “добровільне визнання своєї провини” як у релігійних, так і юридичних текстових фрагментах XIV–XV ст.: “трєтии дн҃ь проповѣдати во имѧ єго *покаѧниє*” [др. п. XIV, ЛЄ, арк. 21]; “себо приходить

врѣмѧ *покаꙗниꙗ*” [1489, Чет., арк. 288]; “розвестися имуть и жити во *покаяніи*” [*1499, Ак. ЗР, I, с. 191]. Зафіксована мовна одиниця вирізняється промовистим церковно-релігійним навантаженням, а тому активно використовується у творах конфесійного змісту: “оудѣлайтє пло(д) до(ст)йныи *покаанїю*” [1556–1561, ПЄ, с. 144]; “Воспитавшаго *покаанію* проповѣдніка понавайте” [1591, Προσφ., с. 144]; “черезъ *покаанiе* взглядомъ прошлыхъ усправедливился” [1597–1599, ХФ, с. 1042]; “*покаяние* пестроты не потребует” [1599–1600, Виш. Кн., с. 28].

У досліджуваний період іменник *покаяніє* фігурує також зі значенням “сповідь”: “призвать но грѣшьныхъ на *покаꙗниѥ*” [др. п. XIV, ЛЄ, арк. 39]; “*покаꙗниє* приимѣмъ” [1489, Чет., арк. 111 зв.]; “будучи стражъ день и нощь, съ *покаяніемъ* и со причастіемъ , (ркп.!) и твори достойное правило съ любовію , тихо , не борзяся” [*1562, Ак. ЗР, III, с. 117].

Потрібно зазначити, що лексему *покаяєніє* інколи фіксуємо в складі сталих дієслівних словосполучень. Так, поєднання *учинити покаяніє* репрезентує семантику “зізнатися у своїх гріхах”: “яко *покаанїє оучинили*” [1556–1561, ПЄ, с. 162]; “попєлѣ *покаанїє чинили*” [1556–1561, ПЄ, с. 159]; “*покаание* за зле пожитое время *учинѣте*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 43]. До синонімічних корелятів аналізованого словосполучення зараховуємо *востати покаянієм, покаяніє подати, покаанiемъ възвратитися, покаяніє учинити* – “визнавати помилковість якого-небудь свого вчинку; шкодувати”: “Поклоны въ насъ розумѣются: еже пался въ грѣхъ, то *востани покаяніемъ*” [1580, СПЛ, с. 87]; “О божом цареств҃ѣ и му́ках поведал и *покаяніє* преже смерьти *подал*” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 82]; “Превышнему съ *покаанiемъ възвратятся*, узриши ли яко неповинни явятся” [1597–1599, ХФ, с. 1006]; “да *ся возвратите на покаяние* и во пръвый чин благочестия устроите” [1599–1600, Виш. Кн., с. 33]; “смѣху и хулы не останеши и *покаяниа* за то не *учиниши*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 37].

Із часом аналізована мовна одиниця частково розширює свою семантичну структуру шляхом спеціалізації ядерного значення. Так, наприклад, сучасне

укр. *покаяння* притаманні лексичні значення “добровільне визнання своєї провини; каяття з якогось приводу”, “визнання віруючим своїх гріхів перед священиком; сповідь” та “у дореволюційній Росії – церковне покарання, яке полягало в примусовій і підконтрольній молитві” [СУМ, VII, с. 18].

Висновки до третього розділу

Ядерну зону репрезентують одинадцять лексем (іменники *радость*, *страхъ*, *боязнь*, *гнѣвъ*, *горе*, *соромота*, *покаяніє* та дієслова *радоватися*, *боятися*, *презирати*, *дивитися*) на позначення емоцій та емоційних станів людини, які утворюють розвинену, історично сформовану сукупність слів і характеризуються високою частотою вживання та широким діапазоном функціонування в різних за жанрами й стилями текстах (ділових, конфесійних, ораторсько-проповідницьких, житійно-повістевих, художніх тощо). Змістова ємність, функціональне навантаження та стилістична нейтральність виявлених мовних одиниць дозволяють закріпити за ними статус ядерних конституентів лексико-семантичного поля “емоції та емоційні стани людини”. Лексем на позначення зацікавлення не зафіксовано, також немає ядерного елемента серед групи слів на позначення відрази, огиди.

Дослідження лексикографічних розвідок дає підстави стверджувати, що ядерні конституенти (лінгвоодиниці *радость*, *страхъ*, *боязнь*, *горе*, *соромота* тощо) на позначення емоцій та емоційних станів людини зводяться переважно до індоєвропейських коренів. Як праслов’янське утворення кваліфікуємо іменник *гнѣвъ*. Дієслово *презирати* є церковнослов’янізмом.

Установлено, що спостереження за зовнішнім світом відіграло важливу роль у процесі номінації явищ, пов’язаних із внутрішнім світом людини, її емоційною сферою. Семантика майже всіх найменувань на позначення емоцій та емоційних станів людини була сформована шляхом метонімічного перенесення за узагальненою схемою: “предмет або ситуація” → “емоційне переживання, яке він / вона викликає”.

У деяких випадках ядерні лексеми на позначення емоцій та емоційних станів людини не задокументовані (або зафіксовані як пізніші утворення) реєстровою частиною ССУМ XIV–XV. Так, у ССУМ XIV–XV не зафіксовані слова *дивитися* й *покаяніє*, однак аналіз пам’яток зазначеного часового відтинку вказує на те, що ці лексеми вживаються з XIV ст., а в текстах ділового

спрямування – з XV ст. Крім того, за ССУМ XIV–XV, перша фіксація лексем *боязнь*, *гнѣвъ*, *соромота* належить до XV ст., хоча, як показує дослідження староукраїнських писемних джерел, вони функціонували ще в XIV ст.

Частота вживання лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини в різні хронологічні періоди відрізняється. Найбільше таких слів міститься в пам'ятках XVI ст. Найменшу кількість досліджуваних мовних одиниць виявлено в текстах XIV–XV ст., що, за нашими спостереженнями, зумовлено переважно юридичним характером наявних текстів, який не сприяв широкому застосуванню в них зазначених номінацій.

У процесі встановлення семантичного обсягу ядерних лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини виявлено випадки семантичного зсуву. З'ясовано, що значеннєві модифікації відбуваються переважно тоді, коли мовна одиниця потрапляє в текст нового стильового спрямування, передусім конфесійного характеру. Досліджувані слова характеризуються широкою лексичною сполучуваністю, що дозволяє передати відповідні емоції та емоційні стани більш виразно й інформативно. Найчастотнішими виявилися поєднання аналізованих іменників з прикметниками (зокрема, ад'єктивним конкретизатором *Божий*, *Господній*) та дієсловами.

Досліджувані мовні одиниці, окрім дієслова *презирати*, із певними фонетико-орфографічними й семантичними модифікаціями збереглися в сучасній українській мові. В окремих випадках простежується звуження лексичних значень або втрата семантичних відтінків, притаманних православно-християнському дискурсу, що, очевидно, пов'язано зі зміною світоглядної парадигми сучасних лінгвоносіїв.

Основні публікації за змістом розділу: Ковалюк 2017а; 2017б; 2017в.

РОЗДІЛ 4
СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРИФЕРІЙНИХ ЛЕКСЕМ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙ ТА ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ЛЮДИНИ

Четвертий розділ дисертаційної роботи присвячений дослідженню периферійних конституентів, об'єднаних у відповідні лексико-семантичні групи, на позначення таких емоцій та емоційних станів людини, як "радість, задоволення", "хвилювання, тривога, неспокій", "нервове збудження, роздратування", "смуток, туга", "збентеження, сором'язливість", "зневага", "здивування", "каяття", "відраза, огида".

4.1. Вербальне вираження емоції та емоційного стану радості, задоволення

У староукраїнських писемних пам'ятках XIV–XVI ст. зафіксовано шістнадцять периферійних лексем на позначення радості, задоволення: *радъ, радостный, възрадоватисѧ, срадоватися, обрадоватися, порадовати(ся), веселіє, вєсєлѧ, вєсєлитисѧ, възвєсєлитисѧ, увеселити, утѣха, утѣшеніе, потѣха, утѣшати, забавливати*. Пов'язані спільним значенням, ці слова відрізняються за конотативним, емоційно-оцінним і стилістичним навантаженнями.

Слово *радъ* функціонує з XIV ст. зі значенням "сповнений радості, задоволення": "мы хочємъ *ради* то учинити вамъ" [*1341, Роз. Гр., I, с. 2]; "мы *рады* то слышимъ отъ ихъ милости" [*1492, Ак. ЗР, I, с. 118]; "штожъ онъ не *радъ* бы былъ тому" [*1498–1499, Ак. ЗР, I, с. 184]; "*радъ* быхъ всегда бывалъ" [*1540, Ак. ЗР, II, с. 371]; "были есмо тому *рады*" [*1542, Ак. ЗР, II, с. 383]; "и хтожъ бы тому не *радъ*" [1598, Листъ ИП, с. 1017]; "а мы *ради* быхмо покоеви" [1598–1599, Отв. ИП, с. 1065]; "што и любит и *рад* видит" [1599–1600, Виш. Кн., с. 60]. Емоція радості тісно пов'язана з бажанням викликати або продовжити приємну подію. Принагідно зауважимо, що тексти аналізованого періоду майже не містять повної форми прикметника *радыи.* За

свідченнями І. І. Срезневського, досліджувана лінгвоодиниця ще в давньоруський період траплялася переважно в короткій формі *радъ* [Срезн., III (1), стб. 14]. М. І. Толстой у праці "Значення коротких і повних форм прикметників у старослов'янській мові (на матеріалі євангельських кодексів)" зазначає, що прикметник у складі присудка завжди виступав у короткій формі. Таку детермінованість дослідник убачає в тому, що "основним значенням повної форми в старослов'янській мові було значення визначеності, яке стосувалося не прикметника ("визначеність властивості"), а означуваного іменника ("визначеність предмета") <…> Визначеність предмета не може бути виражена у сфері предикативній, якщо не брати до уваги суто лексичних можливостей" [Толстой 1957, с. 100, 101]. Дослідження фактичного матеріалу дає підставити стверджувати, що прикметник *радъ*, як правило, виконує в реченні функцію предикатива, чим і зумовлено його вживання переважно в короткій формі.

У староукраїнських пам'ятках XIV–XVI ст. прикметник *радостный* зі значенням "який відчуває радість із приводу чого-небудь" фігурує як у повній, так і скороченій формі: "аз же видѣвши их *радостна* бых сердцем" [XIV, ЖВН, с. 518]; "Съ чого мы *радостны* будучи… выѣхали до Новгородка" [*1596, Ак. ЗР, IV, с. 127]. Прикметно, що в XVI ст. у складі присудка трапляється повна прикметникова форма *радостный*: "воевода Кіевскій… былъ *радостный*" [*1597, Ак. ЗР, IV, с. 160]. Подібне вживання М. І. Толстой пояснює так: "Лише коли стара система кореляції в атрибутивній функції була порушена, коли в атрибуті почали майже нероздільно панувати повні форми й значення визначеності й невизначеності для повних та коротких форм стерлося, у предикат стала активно проникати повна форма. Це відбулося досить пізно, не раніше XVI ст. (перші поодинокі випадки вживання повних форм належать до XV ст.) <…> У предикаті відношення змінилися: зв'язок з дієсловом виставив у ролі основних значення постійності й тимчасовості ознаки" [Толстой 1957, с. 101, 102].

Аналіз текстів досліджуваного періоду показує, що лексема *радостный*

могла вступати в антонімічні відношення, наприклад: “И тако сія, *радостная* же и *скорбная*, твоему святителству возвѣщаемъ” [*1592, Ак. ЗР, IV, с. 44]. Комбінація зазначених лінгвоодиниць у межах однієї синтагми, імовірно, була зумовлена спеціальною стилістичною настановою – увиразнити образність та експресію конкретної реченнєвої конструкції.

У староукраїнських творах зустрічаємо спільнокореневі дієслова *възрадоватисѧ, срадоватися, обрадоватися* й *порадовати(ся)*. Лексема *възрадоватисѧ* вживається зі значенням “відчути благоговійну радість”: “и *возрадуитєсѧ* вотъ дн̃ь” [др. п. XIV, ЛЄ, арк. 76; тс. XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 115 зв.]; “оувидѣвшє ꙗвлѣниє ч(с)тного кр(с)та. *възрадовалисѧ*” [1489, Чет., арк. 20 зв.]; “вы жє нє хотѣстє *въ(з)радоватисѧ*” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 170 зв.]. Як зауважує В. М. Русанівський, дієсловам із префіксом *въз-* притаманне інгресивне значення, тобто таке, що вказує на “момент досягнення результату в процесі виникнення явища” [Русанівський 1971, с. 86–87]. Учений поділяє думку А. Ю. Кримського, що дієслова з цим префіксом “належать до церковнослов’янізмів або ж пишуться під впливом церковнослов’янської орфографічної традиції” [Русанівський 1971, с. 131]. Матеріали дослідження дають підстави для висновку, що завдяки залученню подібних церковнослов’янських елементів досягається притаманний відповідним мовним ситуаціям ефект урочистості, піднесеності, благозвучання тощо.

Спільнокореневі лексеми *срадоватися, обрадоватися* й *порадовати(ся)* відзначаються спорадичною представленістю в наявних писемних джерелах: “утѣшеніемъ апостольскимъ *срадовалася*” [*1501–1503, Ак. ЗР, I, с. 253], де *срадоватися* – “відчувати радість разом із ким-небудь”; “мы то слышавъ *обрадовалися*” [*1502, Ак. ЗР, I, с. 344]; “*обрадовавшися* отчизнымъ нашимъ граничьнымъ городомъ и волостемъ” [*1507, Ак. ЗР, II, с. 21], де *обрадоватися* – “відчути радість, зрадіти”; “сердечно есмя *порадовались*” [*1533–1538, Ак. ЗР, II, с. 231]; “о доброе здоровье вашей милости господарское огледавши зъ того *ся порадовалъ*” [*1569, АЮЗР, I, с. 169], де *порадовати(ся)* – “радіти якийсь час”. На особливу увагу заслуговує

функціонування дієслова *порадоватися* в поєднанні з іменником *врагъ*: “и *пора(д)уєтсѧ* врагь мои” [70–80 рр. XV, Мол., арк. 3 зв.]; “и *порадова(л)сѧ* врагъ дьꙗво(л) нашєи погибєли”[1489, Чет., арк. 251 зв]. Під дією іменника *врагъ* зазначене дієслово набуває значення “злорадіти, зловтішатися”.

Розглянуті слова трапляються переважно в текстах офіційно-ділового спрямування. Однак семантичне наповнення лексеми *срадоватися*, незважаючи на її представленість у юридичному документі, виразно демонструє релігійну домінанту. В. М. Русанівський зазначає: “Церковнослов’янська мова південноруської редакції була живим організмом, який обмінювався творчою енергією як з канонічною літературою південнослов’янського походження, так і з давньоруськими творами духовного і світського характеру” [Русанівський 2002, с. 18].

У староукраїнських пам’ятках досліджуваного періоду трапляється також іменник *веселіє* – відповідник псл. **veselьje*, утвореного від *veselъ* “веселий”. Етимологи вбачають його спорідненість з ie. **u̯esu-* “добре” та ie. **u̯es-*, первісно “жити, перебувати”, потім “ніжитися, тішитися, бенкетувати” [ЕСУМ, І, с. 362–363].

У значенні “радощі, веселощі” лексема *веселіє* фігурує з XIV ст.: “слышашеся глас радости и *веселія* духовнаго” [XIV, ЖВН, с. 522]; “въ жалости плачюѫи(м) оутєшѣниє и *вєсєліе*” [1489, Чет., арк. 116–116 зв.]; “ц҃рь во много(м) *вєсєльи* былъ” [1489, Чет., арк. 57]; “радость достойную, купно со мною съдѣлайте, и съ *веселіємъ* привѣтныя пѣсни воспѣвайте” [1591, Προσφ., с. 142]; “идеже жизнь безконечная, радост неизреченная, *весѣле* непостыжимое” [1599–1600, Виш. Кн., с. 49]. Іменник *веселіє* має виразну стилістичну маркованість та вживається насамперед у текстах конфесійного змісту, які належать до високого стилю. Вартим уваги є й те, що в наведених прикладах поєднуються семантично подібні лексеми *радость, оутєшѣниє* та *веселіє*, що значно підвищує емоційну виразність представлених реченнєвих фрагментів і є однією з особливостей стилю давніх авторів.

Із сер. XVI ст. у поодиноких випадках з'являється слово *вєсєлѧ* зі значенням "обряд одруження": "коли сѧ врънєть з бракоу з <u>вєсєлѧ</u> або свадьбы абы ємоу борзо w(т)ворили коли єдно прїидє" [1556–1561, ПЄ, с. 276]; "и рокъ <u>вєсє(л)ю</u> нашому" [*1571, ВГр., с. 128]. Так, у словнику Л. Зизанія за реєстровим словом *бра́къ* закріплено значення *жєни(т)ба, вєсе́ле́* [XVI, ЛЗ, с. 7]. Хоча в наведених ілюстративних прикладах лексема *вєсєлѧ* безпосередньо не реалізує семантику "радість, задоволення", вона зберігає у своєму семантичному обсязі зв'язок із назвою емоції.

Спільнокореневим до розглянутих слів виступає дієслово *вєсєлитисѧ*, яке з XIV ст. зі значенням "проводити час у розвагах, веселощах; радуватися" функціонує в текстах переважно релігійного змісту: "си же видя <u>веселяхся</u> велми, клекаше сердце мое и радовашеся дух мой" [XIV, ЖАУ, с. 526]; "И тѣжь како вєлико <u>вєсєлиласѧ</u> єсть рада кролє(в)ства, коли чєрєс (!) посрѣдокъ вашь то(т) то мистръ о тыи тадынки нашоу оусхотѣлъ вѣдати волю" [*1447–1492, ССУМ XIV–XV, І, с. 167]; "р(д)уйтєсѧ и <u>вєсєлитєсѧ</u> ѩко мзда ваша мнwга на нбсє" [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 18; див. також 1556–1561, ПЄ, с. 163; 1580, СПЛ, с. 142–143; 1599–1600, Виш. Кн., с. 85]. Прикметним є те, що в останньому прикладі в межах однієї синтаксичної конструкції поєднуються дієслова *радоватися* й *вєсєлитисѧ*, виконуючи функцію однорідних членів речення, що відповідає літературним канонам української поетики XIV–XVI ст. Такі вживання підпорядковані чітко окресленій комунікативній настанові – передати багатство мови, указати на її здатність виражати найрізноманітніші нюанси людської думки [Полюга, 1991, с. 164]. Згідно зі спостереженнями М. І. Толстого та С. М. Толстої, "опозиція *веселощі – радість* у середньовічних церковнослов'янських текстах може будуватися на ознаках "повсякденне – сакральне" ("земне – небесне"), "тілесне – духовне", "внутрішнє – зовнішнє". У символічній мові церковних текстів псл. **vesel-*, хоча й стосується часто земного буття, людини, однак визначає її духовне прагнення до Бога в особливі, найбільш сакральні моменти" [Толстой 1993, с. 180–181].

Семантично спорідненими з лінгвоодиницею *вєсєлитисѧ* вважаємо лексеми *въꙁвєсєлитисѧ*, *увеселити*. Зі значенням “відчути задоволення” дієслово *въꙁвєсєлитисѧ* функціонує в текстах релігійної тематики: “*воꙁвєсєлиласѧ* жєна” [1489, Чет., арк. 147 зв]; “*въꙁвєсєлисѧ* ср(д)цє моє” [80 рр. XV, Апост., арк. 5 зв.]; “гн҃ силою твоєю *воꙁвєсєлитсѧ* цр҃ь” [80 рр. XV, Апост., арк. 46]. Наприкінці XVI ст. зі значенням “розважити” вживається дієслово *увеселити*, яке реверберовано в пам’ятці “Списаніе противъ лютороvъ”: “хотя обрадовати и *увеселити* сына своего, тѣшачи его, абы не плакалъ” [1580, СПЛ, с. 139].

У досліджуваних текстах фіксуємо іменник *утѣха* – рефлекс псл. *těšiti* “тішити”, пов’язаний чергуванням голосних з *tixъ* “тихий” (букв. “утихомирювати”) [ЕСУМ, V, с. 582]. На позначення відчуття задоволення, яке викликане ким-, чим-небудь, це слово спорадично вживається з XIV ст.: “горє вамъ б(г)атымъ. ꙗко восприємлєтє *оутѣху* вашю” [др. п. XIV, ЛЄ, арк. 77]; “што бы то за кгречи, за трохи *утѣхи* марной хвалы и помпы того свѣта – продавати вѣчную радость” [1597–1599, ХФ, с. 1734, 1736].

Із кін. XV ст. зустрічається лексема *утѣшеніе*: “оубогимъ *оутєшѣніє*” [1489, Чет., арк. 21]; “въ жалости плачюцѝи(м) *оутєшѣніє* и вєсєліє” [1489, Чет., арк. 116–116 зв.]; “и вѣра бы христьянская нѣкогда *утѣшеніемъ* апостольскимъ срадовалася” [*1501–1503, Ак. ЗР, I, с. 253]; “о Господѣ Бозѣ своемъ присно радующися, Благо убо скорбящимъ *утѣшеніе*” [*1592, Ак. ЗР, IV, с. 51]. Аналізуючи функціонування в мові давніх східних слов’ян слів *утѣшитель*, *утѣшьникъ*, *утѣшительнъ*, Г. В. Межжеріна спостерігає, що в їхній семантиці виражене не споглядальне співчуття, а співчуття активне, заклик “*утішати* добрим *словом*” [Межжеріна 2006, с. 158].

Зі значенням “те, що розважає, веселить” зафіксовано іменник *потѣха*: “въ томъ бы собѣ радости и *потѣхи* не мѣли” [*1500, Ак. ЗР, I, с. 206; тс. *1501–1503, Ак. ЗР, I, с. 230]; “вмѣсто надѣи, радости, и *потѣхи*, жалостно нарєкаєть и много слє(з)но плачєть” [1587, КЦН, с. 14]; “окромъ духовной *потѣхи* а веселья

ангелского, которымъ ся зъ ними зъ овецъ налѣзеныхъ радуемо” [1597–1599, ХФ, с. 1738]. Досліджуваний іменник не позначає безпосередньо емоцію чи емоційний стан людини, а швидше, як і церковнослов’янізм *утѣшеніе*, виступає на позначення її каузатора. Звертаємо увагу, що на відміну від лексеми *утѣшеніе*, яка вживається переважно в релігійних контекстах, номінатив *потѣха* таких стилістичних обмежень не має.

Упродовж аналізованого періоду застосовується також дієслово *утѣшати* зі значенням “розважати, веселити”: “и нынѣ жє здѣ *оутѣшаєтсѧ*. а ты стражєши нъдъ всѣми” [др. п. XIV, ЛЄ, арк. 84 зв.]; “тѣмъ жє братьє радоуитєсѧ *оутєшайтєсѧ* тожє моудръствоуитє миръ имєитє” [80 рр. XV, Апост., арк. 100 зв.]; “*оутѣшилсѧ* w̃ пєчали то̃є” [1489, Чет., арк. 68 зв]; “кгды бог *утѣшаєт* и святыми усты радость обѣщаєт” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 88].

У текстах XVI ст. зафіксовано дієслово *забавливати.* Його суперечлива етимологія зумовила появу припущень різного характеру. На думку одних дослідників, воно ототожнюється зі словами типу *відбавля́ти, збавля́ти* та вважається каузативним утворенням від *byti* “бути” [ЕСУМ, І, с. 107]. Інші ж науковці переконані, що наведені дієслова належать до двох окремих груп лексем, які в усіх слов’янських мовах чітко розрізняються семантично й етимологічно; *ба́вити* “розважати, затримувати” пов’язане з псл. основою *baviti* “говорити, розповідати”, похідною від ієе. **bhā-* “говорити” та збереженою в стсл. ***обавати*** “замовляти, заклинати”, р-цсл. *обаавьникъ* “ворожбит, волхв”, *обавьникъ* “тс.; лікар”, с.-цсл. *забавити* “замовляти, заклинати” <…> від значення “розмовляти, розважати розмовами, займати розмовами” до “затримувати” перехід цілком природний” [ЕСУМ, І, с. 107].

Дієслово *забавливати* зі значенням “розважати, затримувати” реверберовано в юридичному документі поч. XV ст.: “ижъ пословъ нигдѣ на всемъ свѣтѣ не *забавливаютъ*” [*1503, Ак. ЗР, І, с. 354]. У цьому випадку припускаємо актуалізацію потенційної семи ‘говорити’.

У сучасній українській мові дієслово *забавляти* має значення “розважати, веселити кого-небудь розмовами, витівками і т. ін.”, “заспокоювати, втихомирювати (дитину)” й “затримуватися” [СУМ, III, с. 13–14]. Прикметно, що за останнім значенням закріплено ремарку “*діал.*”. Звернення до відповідних лексикографічних джерел засвідчило збереження давнього етимологічного значення: *забавився* “затримався” [Брилін., с. 36], *забарити* “затримати” [Аркушин, I, с. 160].

Отже, у ЛСГ лексем на позначення радості, задоволення периферію становлять переважно індоєвропейські за своїм походженням лексичні одиниці, окрім іменника *утѣха* – рефлекс псл. *těšiti* “тішити” [ЕСУМ, V, с. 582] та споріднених із ним утворень. Що стосується хронологічних характеристик, то лінгвоодиниці *радъ*, *радостный*, *възрадоватисѧ*, *веселіє*, *вєсєлитисѧ*, *утѣха*, *утѣшати* функціонують із XIV ст., *порадовати(ся)*, *въꙁвєсєлитисѧ*, *утѣшеніе* – з XV ст., *срадоватися*, *обрадоватися*, *вєсєлѧ*, *увеселити*, *потѣха*, *забавливати* – із XVI ст. У процесі становлення сучасної української літературної мови зазначені слова проявили свою семантичну стабільність, якщо не брати до уваги незначні трансформації. Із часом утрачено дієслова *възрадоватисѧ*, *въꙁвєсєлитисѧ*, *веселіє*.

4.2. Вербальне вираження емоції та емоційного стану хвилювання, тривоги

До ЛСГ слів на позначення хвилювання, тривоги, неспокою, виявлених у староукраїнських писемних пам’ятках XIV–XVI ст., входить тридцять вісім периферійних лексем: *страшный*, *страшливий*, *пристрашний*, *страшити*, *страшитися*, *устрашати*, *устрашеніе*, *настрашити*, *насътрахати*, *оустрашитисѧ*, *застрашити(ся)*, *отстрашити*, *убояти(ся)* (*оубояти(сѧ)*), *збоѧти(сѧ)*, *возбоятися*, *боязливый*, *богобоязнивыи*, *гроза*, *погроза*, *грозити*, *загрозити*, *оужасъ*, *ужасть*, *оужасати*, *оужасати(ся)* (*ужасатися*), *ужасний*, *опасъ*, *опасеніе*, *поопасатися*, *опасный*, *тревога (трывога)*, *трвожитися*,

небезпечьность, небезпеченство, полякати, лѧкати(сѧ), трепетати, обавятися.

4.2.1. Лексеми *страшный, страшливий, пристрашний, страшити, страшитися, устрашати, устрашеніе, настрашити, насътрахати, оустрашитисѧ, застрашити(ся), отстрашити*

У досліджуваних текстах із XIV ст. функціонує прикметник *страшный* зі значенням “який своєю небезпекою викликає, вселяє почуття страху”: “но и то ефіопов *страшных* грозное зрѣніе” [XIV, ЖВН, с. 518]; “перунъ *страшный* ударилъ въ Краковѣ” [*1476, ГЛ, с. 138]; “мужъ зѣло воинствен бяше и *страшенъ* бѣ врагомъ въсѣмъ” [*1600, ГЛ, с. 156]. У писемній пам’ятці Кам’янко-Струмилівське Євангеліє реверберовано прикметник *страшливий* зі значенням “боязливий, полохливий, лякливий”: “*страшливи* єсть маловѣры” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 24 зв.]; “что тако *страшливи* єстє” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 75]. Окрім того, реверберовано лексему *пристрашний*, яка, очевидно, реалізує семантику “наляканий”: “и *пристрашни(м)* жє бывши(м) и(м), и поклонши(м) лица на ꙁємлѧ” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 156]. Привертає увагу той факт, що прикметник *страшный* може потенційно характеризувати не лише людину, тоді як лексеми *страшливий* і *пристрашний* стосуються лише її.

Носієм процесуальної ознаки виступає дієслово *страшити*, яке зі значенням “викликати, вселяти почуття страху, переляку” вживається в писемних пам’ятках др. пол. XVI ст.: “иншихъ до того примѫшаютъ и *страша(т)* жє и имъ тогожъ помагаю(т)” [1587, КЦН, с. 30]; “кгды Июдаша хлопѧта *страшили* тыми крєкотъками” [1587, КЦН, с. 38]; “абовѣ *страшит* и много причин замыкает в собѣ” [1599–1600, Виш. Кн., с. 25]; “первое, *страшит* бѣсы” [1599–1600, Виш. Кн., с. 25]. Водночас фігурувала лексема *страшитися* “відчувати страх, боятися”: “Бога единаго боятися, а от человѣк *не страшитися*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 82]. Аналіз наведених прикладів дає підстави для висновку, що слово *страшити*, на відміну від *страшитися*,

передбачає наявність об’єкта, на який скеровано дію. Указані мовні одиниці функціонують у текстах виключно конфесійного змісту, тобто є стилістично маркованими.

Спільнокореневі слова *устрашати*, *устрашеніе*, *настрашити*, *насътрахати* зустрічаються в аналізованих текстах значно раніше, аніж *страшити*. Так, дієслово *устрашати* зі значенням “залякувати, лякати” вживається в писемних джерелах ще з XIV ст.: “и творяще молвы *устрашаете* и смущаете <…> душу” [XIV, ЖВН, с. 518]; “тут ся, вѣм, *устрашиш* и речеш, яко ученици Христу, егда им рекл, як неудоб богатии внийдут в царство небесное” [1599–1600, Виш. Кн., с. 31]; “и што ж тя *устрашают* царства, слава и можност околичных, коли сут безбожны” [1599–1600, Виш. Кн., с. 35]. Віддієслівний іменник *устрашеніе* реверберовано в “Житії Василія Нового” XIV ст.: “страшнѣйшая орудія на *устрашеніе* ему” [XIV, ЖВН, с. 517]. У текстах XV ст. фіксуємо лексичні еквіваленти *настрашити* та *насътрахати* зі значенням “налякати”: “их там *настрашилъ* по моєм w̃ходѣ” [XV, ОСол., с. 293]; “и чєля(д) мою *насътрахали*” [*1583, АЖМУ, с. 154]. Сфери функціонування дієслів *настрашити* та *насътрахати* відрізнялися: лексема *настрашити* вживалася переважно у творах православно-християнського спрямування, а дієслово *насътрахати* було характерне для текстів сфери адміністративного управління.

Натрапляємо в аналізованих текстах, насамперед XVI ст., на поодинокі випадки вживання дієслова *оустрашитисѧ* “злякатися”: “пали на лица свои. и *оустрашилисѧ* вєлі́ми” [1556–1561, ПЄ, с. 171, а також 1556–1561, ПЄ, с. 195]. Не вирізняється високою частотою функціонування й лексема *застрашити(ся)* “почати страшитися, боятися чого-небудь”: “Смотрѣте на проклятство патріархіи Царигородской, отъ которого самого могли бы есте утекати, и имъ *ся застрашити*” [1597–1599, ХФ, с. 1602]. Також епізодично трапляється мовна одиниця *отстрашити* “лякаючи когось чим-небудь, відганяти”: “то имутъ наши *отстрашити* ихъ из землѣ” [*1516, ГЛ, с. 146]; “отъ правды иншихъ не *отстрашило* жадное гоненье и смерть” [1597–1599, ХФ, с. 1736].

4.2.2. Лексеми *убояти(ся), збоѧти(сѧ), возбоятися, боязливый, богобоязнивыи*

Лексеми *убояти(ся)* (*оубояти(сѧ)*), *возбоятися*, *збоѧти(сѧ)* в досліджуваний період позначали менш інтенсивні за ступенем вираження емоції хвилювання, тривоги, неспокою. З-поміж них найчастіше вживалося дієслово *убояти(ся)* (*оубояти(сѧ)*), яке зі значенням "відчути страх перед ким-, чим-небудь" застосовується з XIV ст.: "да негли *убоится* и повѣсть" [XIV, ЖВН, с. 517]; "потом же *убоявьсѧ* съеха на Москву" [*1440, ВКЛ, с. 121]; "*оубоялꙗсѧ* и почаль оутопати" [1556–1561, ПЄ, с. 167]; "бога *ся убойте*" [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 88]; "не бойтеся для того ляха, але *убойтеся* ляхова творца" [1599–1600, Виш. Кн., с. 44]; "и *нє оубойтєсѧ* ѿ оубиваю҆щи(х) тѣло" [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 28]. У поєднанні з прислівниками *велми*, *зѣло (sѣло)* дієслово *убояти(ся)* (*оубояти(сѧ)*) позначає вищий ступінь вияву вказаного емоційного стану: "*убоялся* велми" [*1589, ГЛ, с. 149]; "і *оубоѧвшієсѧ* зѣло" [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 41 зв.]. Лексема *убояти(ся)* (*оубояти(сѧ)*), як і низка розглянутих периферійних конституентів, обмежена сферою функціонування. У ділових документах зафіксовано єдиний випадок уживання дієслова *убоятися*: "не устыдись, ни *убойся* никаковаже человѣка" [*1562, Ак. ЗР, III, с. 117]. Така функціональна обмеженість дієслова *убояти(ся)* (*оубояти(сѧ)*), на нашу думку, пов'язана зі стилістичною маркованістю слова.

Природно, що церковнослов'янізми, які надають староукраїнським релігійним джерелам піднесеного, патетичного звучання, є характерними для конфесійного стилю. Церковнослов'янізмом є дієслово *возбоятися*, яке зі значенням "відчути страх перед ким-, чим-небудь" з'являється в текстах др. пол. XVI ст.: "*возбоявъся* и приеха до святѣйшего патриархи" [*1589, ГЛ, с. 149]. Використання подібних слів було пов'язане з тим, що джерела конфесійного спрямування "вимагали небуденної лексики, не затертої побутовим мовленням" [Чікало 1997, с. 188].

У текстах аналізованого періоду зрідка трапляється дієслово *збоѧти(сѧ)* зі значенням “злякатися”: “слышавъши то діѧволы *збоѧли сѧ* вєлми” [XV, ОСол., с. 293].

Прикметник *боязливый* зі значенням “який усього боїться; несміливий, полохливий, лякливий” фігурує в др. пол. XVI ст.: “далѣй ничого въ людехъ *боязливыхъ*” [1597–1599, ХФ, с. 1798]; “мнози же, *боязливы* сущее, сокрышася во дебрех и во оконцех и в пресѣчении чащи” [1599–1600, Виш. Кн., с. 81]. Лексема-композит *богобоязнивыи* “який вірує в Бога, боїться порушувати заповіді Святого Письма” вживається на поч. XVI ст.: “и яко *богобоязнивыи* муж и справца военныи” [*1515, ВКЛ, с. 125]. Аналіз фактичного матеріалу вказує на те, що в порівнянні зі словом *боязливый* композитне утворення *богобоязнивыи* має значно глибшу семантику та виразнішу функціонально-стилістичну маркованість.

4.2.3. Лексеми *гроза, погроза, грозити, загрозити*

До периферійних лексем, зафіксованих у пам’ятках XIV ст., належить іменник *гроза* – відповідник псл. **groza* “жах” [ЕСУМ, І, с. 600]. М. Фасмер наводить такі індоєвропейські континуанти: лит. *gražóju*, *gražóti* “грозити”, лтш. *grę̃zuôt* “грозити, сердитися”, ірл. *garg*, *gargg* “суворий, дикий”, *grāin* “бридкість” (**gragnis*), гр. *γοργός* “страшний, жахливий” [Фасм., І, с. 459]. Праслов’янська семантична еволюція зумовлена тим, що “наближення бурі й сама буря викликали почуття страху й боязні перед її наслідками” [Німчук 1992, с. 160]. Для дослідження семантичного розвитку лексеми *гроза* звертаємося до давньоруської лексичної спадщини. За матеріалами І. І. Срезневського, іменник *гроза* вживався зі значеннями “ужасъ”, “гроза” [Срезн., I (1), стб. 595]. Відповідно до ІСУЯ, у XIV ст. досліджуваний субстантив функціонував зі значеннями “карність, суворість, дисципліна”, у XV ст. – “страх, тривога, перестрах” [ІСУЯ, I (2), с. 610]. ССУМ XIV–XV реєстрове слово *гроза* подає як моносемічне церковнослов’янське утворення XIV ст. зі значенням “кара, покарання” [ССУМ XIV–XV, І, с. 265]. У СлУМ XVI – п. пол. XVII за

досліджуваним іменником зафіксовано значення “те саме, що гроженѧ”, “суворість; кара, мука” [СлУМ XVI – п. пол. XVII, 7, с. 89–90]. Таким чином, орієнтовно з XIV ст. лексема *гроза*, крім позначення атмосферного явища, яке супроводжується блискавкою та громом, вживається з новим семантичним наповненням – “кара, покарання”. Таку значеннєву модифікацію підтверджують екстралінгвістичні дані – тогочасні релігійні погляди й вірування. Зокрема, Г. О. Булашев зазначає, що “пожежу, що сталася від грози, гріх гасити, бо вона посилається від Бога на покарання” [Булашев 1992, с. 263].

Зі значенням “кара, покарання” іменник *гроза* трапляється в грамоті XIV ст.: “судить намъ бъ. й честный кр(с)ть. й w̑сподарева казнь й *гроза*” [*1386, Гр. Пещ, с. 66]. Уже з XV ст. лексема *гроза* набуває семантики “страх, тривога, перестрах”: “нехай о том войтъ вѣдаєтъ, какъ маєтъ то въ *грозѣ* мѣти” [*1494, Ак. ЗР, I, с. 145]. Саме це значення безпосередньо пов’язує досліджуваний іменник із групою емоційної лексики. На сучасному етапі розвитку української мови емоційно-афективні значення слова *гроза* кваліфікуються як похідні [СлУМ, с. 205].

Однією з рідковживаних лексичних одиниць є префіксальний дериват *погроза*, який зі значенням “залякування” вживається переважно в текстах XVI ст.: “зъ великою *погрозою* приказуючи отцу Макарію” [*1539, Ак. ЗР, II, с. 360].

Дієслово *грозити* зі значенням “попереджати з погрозою про щось; погрожувати” задокументовано в пам’ятці XIV ст.: “вси же взирающе на мя яряхуся, *грозяху*, устремляхуся, зубы скрежещуще, и пожрети мя абіе хотяще” [XIV, ЖВН, с. 517]. Зрідка вказане дієслово трапляється в писемних джерелах кін. XVI ст.: “похвалки чинить задаваютъ и *грозятъ*” [*1584, Арх. ЮЗР, I, с. 186]; “заразъ *грозить* ми почалъ” [*1591, Арх. ЮЗР, I, с. 319]; “*грозять* упадком опоки, вывысившися под темъныи оболоки” [1591, Προσφ., с. 140]. У досліджуваних текстових матеріалах зафіксовано також дериват *загрозити* зі значенням “попередити з погрозою про покарання; загрозити”: “анаѳємою страшно *загрозили*” [1587, КЦН, с. 30]. У. М. Штанденко пише:

“У процесі історичного розвитку семантичний взаємозв’язок між дієсловом та іменником іноді може зникати або послаблюватися, внаслідок чого деякі іменникові значення тепер не мотивують дієслівник. Наприклад, дериват *грозити* у сучасній українській мові має значення “попереджати з погрозою про покарання; погрожувати”; “містити в собі яку-небудь загрозу”. Як бачимо, іменник *гроза*, що структурно мотивує дієслово *грозити*, у сучасній українській мові залишився поза сферою мотивації” [Штанденко 2003, с. 8].

4.2.4. Лексеми *оужасъ, ужасть, оужасати, оужасати(ся), ужасний*

Для позначення дуже великого переляку, страху в староукраїнських пам’ятках фігурує лексема о*ужасъ* зі значенням “страх, жах”. Своїм номінативним значенням вона відображає найвищий ступінь вираження ознаки й дає найсильнішу емоційну характеристику позначуваного. Імовірно, іменник о*ужасъ* походить від псл. **žas-* (< **gēs-*). На сьогодні дослідники не встановили однозначної етимології. Існують також припущення про зв’язок з псл. *gasnǫti* “гаснути”, лит. *gésti*, лтс. *dzist*, тох. *A käs, B käs, kas* “тс.” або з лит. *gąsti* “лякати”, *gąstas* “страх” чи з гот. *us-geisnan* “ужахнутися”, нвн. *Geist* “дух” [ЕСУМ, ІІ, 188].

Іменник *оужасъ* зі значенням “страх, жах” зустрічається з XV ст., а його варіант *ужасть* – із XIV ст.: “оужасъша <u>*оужасо(м)*</u> вєлїє(м)” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 77]; “и бы <u>*оужа(с)*</u> на всѣхъ” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 112]; “отповидѣли ученици // с <u>*ужасом*</u>” [1599–1600, Виш. Кн., с. 31–32]; “<u>*ужасть*</u> нѣкака нападе на мя” [XIV, ЖВН, с. 526].

Спільнокореневим є дієслово *оужасати*, яке зі значенням “викликати жах у кого-небудь; дуже лякати когось” зустрічається з XIV ст.: “красота <u>*ужасаеть*</u> ми сердце” [XIV, ЖВН, с. 525]; “онь(ж) глаи(м), <u>*нє оужасайтє*</u>” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 99]; “єго <u>*о(у)жасєсѧ*</u>” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 83 зв.]. Наприкінці XV ст. починає функціонувати лексема *оужасати(ся)*, яка вживається із семантикою “відчувати переляк, жах”: “сего ради <u>*ужаснемся*</u>” [*1497, ВКЛ, с. 124]; “и начать <u>*оужасатисѧ*</u> и тѫжити” [XV,

сп. XVI, К. Стр., арк. 94 зв.]. Ця лексема функціонує до кінця досліджуваного періоду: “*не ужасайтеся* в послѣднеє время” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 88]; “и не по малу ми *ся* серце *ужасаетъ*” [*1595, Ак. ЗР, IV, с. 90]; “чом *ся ужасаеш*, коли бог с тобою” [1599–1600, Виш. Кн., с. 35].

У староукраїнських писемних джерелах виявлено один випадок функціонування прикметника *ужасний* зі значенням “який викликає почуття жаху”: “*ужасни* будѣте” [1591, Προσφ., с. 143].

4.2.5. Лексеми *опасъ, опасеніе, поопасатися, опасный*

Матеріал показує, що з XVI ст. з’являються лексеми, які дублюють значення наявних слів на позначення хвилювання, тривоги, неспокою. Так, наприклад, периферійний конституент *опасъ*, як і ядерна лінгвоодиниця *боязнь*, позначає початкову форму прояву страху, а саме емоційний стан, коли людина ще не цілком потрапила в полон зазначеної емоції, а лише передчуває можливу небезпеку. На думку вчених, лексема *опасъ* – “похідне утворення з префіксом *о-* від *нáсти, пасý*” [ЕСУМ, IV, с. 196–197)]; “др. *пасти* – це не лише “пасти” (худобу), а й “стерегти”, “керувати”, “правити”. Етимоломоги вбачають зв’язок з ієв. основою **pā-sk’,* коренем **pā* – “годувати”, “харчувати”, “пасти” [Черн., І, с. 599].

На позначення емоційного стану людини іменник *опасъ* засвідчений у текстах з поч. XVI ст.: “отъѣхати изъ нашихъ земль, безъ всякого *опасу*” [*1501–1503, Ак. ЗР, І, с. 264]; “пріѣхати имъ къ намъ и отъѣхати добровольно, безъ всякого *опасу*” [*1517, Ак. ЗР, ІІ, с. 123; тс. *1533–1538, Ак. ЗР, ІІ, с. 239]. Звертаємо увагу на жанрову однотипність писемних пам’яток, у межах яких указана лексема реалізує семантику “побоювання, острах” – це винятково актові матеріали. Показово, що ядерний конституент *боязнь* не має виразних функціонально-стилістичних обмежень.

На окреме коментування заслуговує такий приклад уживання іменника *опасъ*: “дабы есте выѣхали вси князи братьни ко мне с любовию *по опасу*” [*1395, Суп. Л, с. 51]. У ньому прийменниково-іменникова конструкція

по опасу функціонує зі значенням “у безпеці” [Срезн., II (1), стб. 679]. Показовим є той факт, що в XIV ст. іменник *опасъ* фігурує з лексичним значенням “безпека”, протилежним до значення “побоювання, острах”, зафіксованого в XVI ст. Гадаємо, що лексичне значення “безпека” цілком узгоджується з представленим етимологічним витлумаченням досліджуваної мовної одиниці, а семи ‘стерегти’, ‘берегти’ є семантично вмотивованими. Досліджуваний іменник перебуває на периферії лексичної системи сучасної української мови: укр. *опас* зі значенням “побоювання, острах” унесено до словникового складу з позначкою “*діал.*” [СУМ, V, с. 703].

У писемній пам’ятці “Акты, относящіехся къ исторіи Западной Россіи” реверберовано іменник *опасеніе* зі значенням “обережність”: “въ олтарь входи самъ со *опасеніемъ*” [*1562, Ак. ЗР, III, с. 117]. У діловому акті 1533–1538 рр. реверберовано дієслово *поопасатися* зі значенням “остерігатися, побоюватися”: “что королю отъ Волошьского налогъ есть, и *поопасается* его король” [*1533–1538, Ак. ЗР, II, с. 319].

У цій самій пам’ятці реверберовано прикметник *опасный* зі значенням “який може заподіяти кому-небудь щось неприємне”: “королеву *опасную* ви за что поставилъ” [*1533–1538, Ак. ЗР, II, с. 236]. У закарпатських говірках функціонують слова *опасный* “небезпечний”, *опасно* “небезпечно”, *опасок* “тс., що ремінь” [Сабадош, с. 214]. У говірках Нижньої Наддніпрянщини зберігаються лексеми *опаска* “побоювання, острах”, *опасний* “небезпечний”, *опасність* “небезпека”, *опасно* “небезпечно” [Чабанен., с. 53].

4.2.6. Лексеми *тревога, трвожитися, небезпечьность, небезпеченство, полякати, лѧкати(сѧ), трепетати, обавятися*

У синонімічні відношення з мовними одиницями *боязнь* та *опасъ* вступає іменник *тревога* – один зі слов’янських рефлексів псл. **trьvoga* (пор.: р. *трево́га,* бр. *трывó́га,* болг. *трево́га,* п. *trwoga*). На сьогодні тривають дослідження, присвячені його етимології. Одні дослідники пов’язують його з р. *отва́га*. Інші вважають похідним із суфіксальним *-(u̯o)og-* від ie. **tris* “тричі” з

початковим значенням “тричі повторений сигнал про небезпеку”. Існує думка і про спорідненість з ie. **ter-* “терти”, з гр. *τάρβος* “страх”, *ταρβέω* “лякаюсь”, дінд. *tárjati* “лякає”, з п. *trwać* “тривати”, ч. *trvati* “тс.” [ЕСУМ, V, 636]. На думку Ж. Ж. Варбот, семантичний розвиток “терти, знищувати → неспокій” є цілком очевидним. Словотвірна будова *trw-oga*, за спостереженнями дослідниці, підтверджується фіксацією семантично та структурно спорідненого цсл. *растръва* “погибель” [Варбот 2012, с. 225].

Іменник *тревога (трывога)* зі значенням “неспокій, збентеження” зустрічається в п. пол. XVI ст.: “и таковыи непотребныи *тревоги* вымыслы своими межи подданными нашими дѣлали” [*1539, Ак. ЗР, II, с. 352]; “людемъ вашей милости *трывога*” [*1556–1568, АЮЗР, I, с. 301]; “о *тревогѣ* нашой далъ былъ в. м. знать” [*1574, Ак. ЗР, III, с. 177]. Звертаємо увагу, що якщо умовою для виникнення стану страху є явна зовнішня небезпека, то для актуалізації стану тривоги достатньо навіть надуманої, вигаданої, можливої ситуації.

Прикметно, що розглянутий іменник *тревога (трывога)* функціонував виключно в текстах юридичного спрямування, тоді як дієслово *трвожитися* зафіксовано в пам’ятці конфесійного змісту. Дієслово *трвожитися* зі значенням “відчувати тривогу, побоювання; турбуватися, хвилюватися” реверберовано у творі Х. Філалета “Апокрисисъ”: “*не трвожимося*, же, за ласкою Божею” [1597–1599, ХФ, с. 1660].

Прозорі за своїм семантичним наповненням полонізми *небезпечьность* і *небезпеченство* вступають у різносторонні семантичні відношення з лексемою *опасъ*, чому сприяє полісемічний характер останньої. Досліджувані лінгвоодиниці *небезпечьность* і *небезпеченство* протиставляються номінативу *опасъ* у значенні “безпека”, але ототожнюються з ним у значенні “побоювання, острах”. Іменник *небезпечьность* генетично споріднений із псл. *bezpečъnъ(jь)*, яке “утворене з прийменника *bez* і основи іменника **pečа* “турбота, клопоти”, пов’язаного з дієсловом **pekti*, укр. пекти” [ЕСУМ, I, с. 163].

Із сер. XVI ст. у юридичних документах трапляється лексема *небезпечьность* зі значенням “можливість якогось лиха, нещастя”: “и ты бы, для

небезпечьности, напротивку оныхъ впоминковъ <…> людей своихъ, сколько ся тобѣ будетъ видѣти, до Черкасъ на стрѣчу послалъ” [*1542, Ак. ЗР, II, с. 394]; “сторожу часу *небезпечности* отъ непріятеля на границахъ держати” [*1559, АЮЗР, I, с. 148]; “ижъ дей князь великій есть у великой *небезпечности* отъ Татаръ” [*1573–1574, Ак. ЗР, III, с. 169]. Іменник *небезпеченство* зафіксовано з таким же значенням: “также оповѣдаючи таковое *небезпеченство*” [*1594, Ак. ЗР, IV, с. 71].

Наприкінці XVI ст. на позначення хвилювання, тривоги, неспокою вживалися спільнокореневі дієслова *полякати*, *лѧкати(сѧ)*, які етимологи зводять до псл. *lękъ* “страх”, похідне від *lękati* / *lęcati* “згинати, кривити; напинати, натягати; ставити пастки (за допомогою напинання)”; значення “викликати страх” могло виникнути на основі значення “згинати”, можливо, спочатку у зворотного дієслова *lękati se* “згинатися” > “згинатися від страху” (пор. щодо семантики лит. *bū́gti* “тривожитися, лякатися”, що зводиться до ie. **bheug-*, **bheugh-* “згинати, гнути”). Водночас спорідненість з лит. *lenkiù*, *lenkti* “гнути, уникати”, лтс. *lìekt* “згинати; опановувати”, діcл. *lengia* “ремінь”, алб. *lëngór* “гнучкий” дає підстави для порівняння з ie. **lenk-* “гнути”. Теза про зв’язок з нім. *schrecken* “лякати”, спорідненим із *страх*, є недостатньо обґрунтованою [ЕСУМ, III, с. 337].

Дієслово *полякати* у значенні “злякати всіх чи багатьох” реверберовано в юридичному документі кін. XVI ст.: “насъ дей самыхъ и дѣти малые *полякали*” [*1583, Арх. ЮЗР, I, с. 164]. Уживання дієслова *лѧкати(сѧ)* не засвідчене широким контекстуальним матеріалом: “и ро(з)мышлѧючи ср(д)цє *сѧ лѧкаєтъ*” [1587, КЦН, с. 32]; “подобнѣй бы томꙋ *лѧкатисѧ*” [1587, КЦН, с. 32].

Дієслово *трепетати* зі значенням “трястися від страху, хвилювання” зустрічається лише один раз – у віршованому творі кін. XVI ст.: “пред которым бѣсы видять *трепетати*” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 77]. Етимологи вважають, що псл. *trepotъ*, *trepetъ*, *trepotati*, *trepetati* пов’язані з *trepati* “тріпати”; розглядається спорідненість з лит. *trepùmas* “спритність”, гр. *τρέπω* “повертаю, схиляю”, лат. *trepido* “тремчу, здригаюсь”, *trepidus* “тремтячий”, дінд. *tṛpráḥ*

“неспокійний, метушливий”, що зводяться до ієв. **trep-* “тупотіти, дріботіти” [ЕСУМ, V, с. 630]

До рідко вживаних мовних одиниць належить запозичене з польської мови дієслово *обавятися* – п. *obawa* “неспокій у передчутті зла”, *obawiać się* “відчувати страх; непокоїтися”, споріднене з ч. *obava* “страх, побоювання”, слц. *obava* “тс.”, виводиться з **obojawa*, похідного від *bojać się* “боятися” (пор. *bać się* “тс.” як результат стягнення *bojać się*) [ЕСУМ, IV, с. 125].

Зі значенням “побоюватися” полонізм *обавятися* зафіксовано в староукраїнському джерелі кін. XVI ст.: “за попираньемъ справы того зъедноченья *обавятися* потреба” [1597–1599, ХФ, с. 1752]. У наявних текстових матеріалах не виявлено жодного деривата досліджуваного слова, що свідчить про його низьку словотвірну активність.

Отже, у ЛСГ лексем на позначення хвилювання, тривоги, неспокою переважна більшість мовних одиниць має індоєвропейські паралелі, однак ці зв’язки достатньо не вивчені. Слова *гроза*, *оужасъ* та похідні від них утворення зводяться до праслов’янських коренів. Із-поміж відібраних найменувань наявні полонізми – *небезпеченство*, *небезпечьность*, *обавятися*. Що стосується хронологічних характеристик, то переважну більшість лексем зафіксовано в пам’ятках XVI ст. Установлено, що мовні одиниці *страшный*, *устрашати*, *устрашеніе*, *убояти(ся)* (*оубояти(сѧ)*), *гроза*, *грозити*, *ужасть*, *оужасати*, *опасъ* функціонують у текстах, починаючи з XIV ст., *страшливий*, *пристрашний*, *настрашити*, *збоѧти(сѧ)*, *оужасъ*, *оужасатисѧ* (*ужасатися*) – з XV ст., усі ж інші двадцять три слова – з XVI ст. У процесі унормування сучасної української мови більшість проаналізованих слів зберегла свій семантичний обсяг, якщо не зважати на незначні модифікації. Вийшли з ужитку такі лінгвоодиниці, як *пристрашний*, *устрашеніе*, *оустрашитисѧ*, *отстрашити*, *возбоятися*, *ужасть*, *опасеніе*, *опасный*, *поопасатися*, *небезпеченство*, *обавятися*.

4.3. Вербальне вираження емоції та емоційного стану нервового збудження, роздратування

У корпусі староукраїнських писемних пам'яток XIV–XVI ст. зафіксовано сорок вісім периферійних лексем на позначення нервового збудження, роздратування: *гнѣваньє, гнѣвати(сѧ), розгнѣвати(сѧ), прогнѣватисѧ, розгнѣвати, прогнѣвати, гневный, гнѣвливый, гнѣвояростный, злость, злобний, озлобленіе, злопомнѣнїє, злоумыслиє, злонравиє, зловѣриє, зловѣрный, злый, лихий, ярость, яритися, возяритися, ѓаръ, ненависть, братоненавидѣніе, нєнавидити, въ(з)нєнавидити, жестокий, жестосердіє, ожесточатися, свирѣпий, свѣрѣпѣтися, возбѣситися, лютость, звѣролютство, лютувати, нелютованье, злютувати(ся), злютовати, лют, лютый, опала, васнь, храпъ, попудливость, окрутенство, окрутность, окрутный*.

4.3.1. Лексеми *гнѣваньє, гнѣвати(сѧ), розгнѣвати(сѧ), прогнѣватисѧ, розгнѣвати, прогнѣвати, гневный, гнѣвливый, гнѣвояростный*

За текстовими матеріалами, перша та єдина фіксація віддієслівного іменника *гнѣваньє* припадає на сер. XIV ст.: "а любо пастьвити на 30 лакотъ обаполъ дорогы, штобы тому вольно гнать, без его щкоды и безъ *гнѣванья*, до своего лѣсу" [*1347, Ак. ЗР, I, с. 19], де *гнѣваньє* – "виражати гнів, роздратування". Зазначене слово з певними графічними відмінностями міститься в таких словниках: ССУМ XIV–XV – *гнєваньє* (цитацію представлено одним випадком уживання, датованим XV ст.) [ССУМ XIV–XV, I, с. 245]; СлУМ XVI – п. пол. XVII – *гнѣванє* (*гневанє*) (цитацію представлено двома випадками вживання, датованими др. пол. XVI ст.) [СлУМ XVI – п. пол. XVII, 6, с. 232].

Дієслово *гнѣватисѧ* (*гнѣвати(ся)*) зі значенням "відчувати гнів, роздратування; сердитися" зафіксовано в різножанрових текстах з поч. XV ст.: "братъ его, *гнѣваяся*, многа зла с крыжаками землѣ Литовской творить" [*1403, ГЛ, с. 132]; "пр(о)ркъ глѣть. *гнѣваєтєсѧ* согрєшаєтє" [1489, Чет., арк. 19–19 зв.]; "ipw(ди) ѓа(ж) *гнѣвашєся* на нь" [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 77 зв.–78]; "а о(н) нє

гнѣваєтсѧ” [1587, КЦН, с. 26]; “просячи ихъ о долгъ, абы *ся* не *гнѣвали*, и обѣцуючи имъ платить, кгды ся зъ Москвы вернетъ” [*1597, Ак. ЗР, IV, с. 160]; “але *ся* о тое панове ваши свѣвскіе *гнѣваютъ*, и для того другіе той ся едности спротивляютъ, абы попи ихъ которые теперъ есть яко подданные ихъ и хлопи, не были яко попи Римскіе. Не маютъ о што *ся гнѣваюти*” [1597–1599, ХФ, с. 1710]; “*гнѣваєт* бо *ся* Креститель на землю вашу” [1599–1600, Виш. Кн., с. 44].

Лексема *розгнѣвати(сѧ)* зі значенням “піддатися гніву, роздратуванню; розсердитися”, спродукована на основі лексеми *гнѣвати(сѧ)*, уживається ще наприкінці XIV ст.: “братъ Ягеллов, *разъгнѣвася*, яко отъят от него княжение и даде Витолту, и начат зъ Витолтом брань о князство творити” [*1392, ГЛ, с. 131]. Аналізоване слово зберегло своє номінативне значення до кін. XVI ст.: “и *разгнѣвавъся* на Фотия митрополита, и повелѣ его зо всего ограбити и нищим на Москву отпустити” [*1414, ГЛ, с. 132]; “и подлугъ его вады *розгнѣвавшиса*” [*1483, АЮЗР, I, С. 22]; “и слыша црь то *ра(з)гнѣвавсѧ*” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 50; тс. 1556–1561, ПЄ, с. 180]; “и *розгнѣвальсѧ* господарь єго даль єго моучитєлє(м) доколє бы заплатить долгъ свои” [1556–1561, ПЄ, с. 174]; “за которыи грѣхи Богъ *разгневался* на людъ его” [1580, СПЛ, с. 119]; “звазнившися на его милость, отца владыку, и *розгневавшисе*, тое дерево, въ замокъ вже впошоное, гайдукомъ своимъ до кухни свое побрати росказалъ” [*1591, Арх. ЮЗР, I, с. 301]. Звертаємо увагу, що дієслово *розгнѣвати(сѧ)*, як і *гнѣвати(сѧ)*, позначає нервове збудження, роздратування, які переживає певний суб’єкт (діюча особа) та які одночасно спрямовані на якийсь об’єкт.

На відміну від дієслова *розгнѣвати(сѧ)*, яке стабільно вживається впродовж досліджуваного періоду, лексема *розгнѣвати* не належить до поширених найменувань цього часу. Зі значенням “викликати гнів; розсердити” слово *розгнѣвати* збережено в текстах п. пол. XV ст.: “не сьмеяше *разьгневати* славного господара” [*1430, Суп. Л, с. 59]; “пєрєступивши и зломивши былъ на противу намъ и на *розгнѣвалъ*” [*1433, Гр. Роз., I, с. 121].

У писемних пам’ятках XV ст. зафіксовано дієслово *прогнѣватисѧ* із семантикою “виявити гнів, роздратування”: “и *прогнѣвяс<u>ѧ</u>* госпо(д) єго” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 44]. Наприкінці цього ж століття фіксуємо слово *прогнѣвати* – лексичний дублет дієслова *розгнѣвати*: “и вашой милости брата нашого ни въ чомъ не *прогнѣвали*” [*1496, АЮЗР, І, с. 160]; “слугъ и богомольцовъ своихъ *прогнѣваешъ*” [*1598, АЮЗР, І, с. 284]; “тогда есте благочестие стратили, во вѣрѣ онемощили и поболѣли и ереси породили, и в него ж крестихомся *прогнѣвали*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 23]; “и нѣстьми въсклонєнїѧ // занє *прогнѣва(х)* ꙗростъ твою” [XVI, Бук. ІФ, с. 66–67]. Як показує контекст, семантика вказаних слів збігається, а це дає підстави розглядати їх як абсолютні синоніми.

У поодиноких випадках у староукраїнських писемних пам’ятках XV–XVI ст. уживаються прикметники *гневный* та *гнѣвливый*. Так, лексема *гневный* (а точніше, її коротка форма *гневень*) зі значенням “який перебуває в стані нервового збудження, гніву” зафіксована в текстах п. пол. XV ст.: “сълавныи господарь Витовъть на котору землю *гневень* бываше” [*1430, Суп. Л, с. 59]; “славныи господарь великыи князь Александро, зовемыи Витовт, на которою землю бываше *гневень*” [*1430, Суп. Л, с. 59]. ССУМ XIV–XV не реєструє досліджуваного слова, оскільки воно не вживалося в актовій мові XIV–XV ст., що підтверджують і наші спостереження. Натомість СлУМ XVI – п. пол. XVII засвідчує вживання прикметника *гнѣвный* із сер. XVII ст., що, за результатами проведеного аналізу, не відповідає хронології його функціонування. Прикметник *гнѣвливый* зі значенням “схильний до гніву” вживається з кін. XV ст.: “прото(ж) бра(т)ꙗ нє боу(д)мо *гнєвливї* алє боу(д)мо мл(с)тїви” [1489, Чет., арк. 19 зв.]; “вѣдальє(м) ижє єсь чл҃кь *гнѣвливыи*” [1556–1561, ПЄ, с. 188]. Звертаємо увагу на те, що укладачі ССУМ XIV–XV реєстрове слово *гнєвлївыи* подають як відповідник стп. *gniewliwy* [ССУМ XIV–XV, І, с. 245].

У текстах досліджуваного періоду зафіксовано композит *гнѣвоярстный*, який, цілком можливо, виник унаслідок семантичної конденсації окремих

компонентів усталеної синтагми *гнѣвъ и ярость*. Цей прикметник зі значенням “жорстокий, лютий” ужито лише один раз у “Книжці” І. Вишенського: “и уляже от диавола збуренных *гнѣвоярostных* сердец турских” [1599–1600, Виш. Кн., с. 125]. Лексема *гнѣвоярostный* позначає нервове збудження, роздратування, які проявляються інтенсивніше, ніж відповідні емоції, виражені розглянутими мовними одиницями. На переконання В. М. Русанівського, “як письменник І. Вишенський був сміливим у поводженні з мовою. Він не зупинявся перед творенням власних слів за зразком існуючих” [Русанівський 2002, с. 82]. Водночас “твори І. Вишенського і за його життя і після смерті читали, переписували, поширювали. Так що його вплив на суспільно-релігійне життя, а отже, й на літературну мову, був безперечним” [Русанівський 2002, с. 86].

4.3.2. Лексеми *злость, злобний, озлобленіе, злопомнѣнїє, злоумыслиє, злонравиє, зловѣриє, зловѣрный, злый*

У староукраїнських писемних пам’ятках п. пол. XV ст. активно вживається іменник *злость* – континуант псл. **zъlъ(jь)*. У словнику наведено такі рефлекси: лит. *atzū̃las, atzū̃lùs* “черствий, грубий, нелюдяний”, *pazŭlnùs* “похилий, косий”, *zŭ́lelis* “нахаба”, а також з іншим ступенем чергування: *zvalùs* “бадьорий, жвавий”, лтс. *zvelt̂* “ударити, штовхнути”, ос. *zūl* “кривий”, перс. *zūr* “фальш, брехня”, ав. *zūrah-* “кривда, несправедливість”, дінд. *hváratē* “відхиляється від прямого напрямку” *hválati* “блудить, вештається, падає” … ієв. **gʰu̯el* “кривий, похилий” [ЕСУМ, ІІ, с. 266].

За словниковими й текстовими матеріалами, лексема *злость* зі значенням “злість, злоба” вживається в різножанрових джерелах: “а мы обличѣ к нєму… при чти и при вѣрѣ нашои, и по(д) хрєстїанскою вѣрою, бєз *(з)лости* и безъ хитрости прїидємѣ, а пєрє(ч)нному пану вло(д)славу, кролєви… оучинимы вѣру” [*1434, ССУМ XIV–XV, І, с. 401]; “цр҃ь въ своєи *злости* нє знальъ, што ємоу на погыбєль то єсть” [1489, Чет., арк. 55]; “самъ можешъ знати его

злость” [*1500, Ак. ЗР, I, с. 213]; “власнѣй *злость* сама тирана Турецкого справила” [1597–1599, ХФ, с. 1644].

Необхідно сказати, що лексикографи вважають прямим номінативним значенням лексеми *злость* – “зло, лихо; що-небудь шкідливе, недобре, погане”: “ижє какъ коли дьяволомъ росъсѣвцею *злости* нєприятєлємъ людского поколѣнья зъєднано было ижь нѣкгды прєможныи панъ алєксандръ воєвода зємлѣ молдавскои” [*1433, ССУМ XIV–XV, I, с. 401]; “доушныи нєпрїатєль, вѣдаєтъ гдє и яко своє насѣньє *злости* сѣѧти” [*1598, СлУМ XVI – п. пол. XVII, 12, с. 21]. Аналізована лексема в наведеному значенні позначає нервове збудження, роздратування опосередковано. Подеколи трапляються випадки вживання цього слова у формі множини на позначення поганих учинків: “*зл҃ости* имь чинили и побили и(х)” [1556–1561, ПЄ, с. 180]; “иж єму всѣ *злости* зараз разрешають” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 83]. Зауважимо, що з часом відповідні семантичні відтінки були втрачені.

У пам’ятках нами виявлено низку церковнослов’янізмів зі спільним коренем -*зло*-, який відзначається високою словотвірною активністю: *злобний, озлобленіе,* з*лопомнѣнїє, зломыслиє, злонравиє, словѣсриє, словѣсрный*. Л. М. Полюга вбачає появу складних слів, зокрема тих, початковим компонентом яких є формант *зло*-, результатом процесу калькування з грецької, а згодом і латинської мов [Полюга 1991, с. 102]. За нашими спостереженнями, у XIV ст. функціонував прикметник *злобний* (< цсл. *зълобьныи*) зі значенням “сповнений злоби; злий”: “*злобніи* рода человѣческаго врази” [XIV, ЖВН, с. 518]; “*злобніи* духи” [XIV, ЖВН, с. 520]. Згодом з’явилася лексема *озлобленіе* “злість, роздратування”, яка реверберована в пам’ятці ділового змісту “Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи”: “гоненія и *озлобленія* не терпѣли” [*1593, Ак. ЗР, IV, с. 65]. У XIV ст. виявлено композит з*лопомнѣнїє* (< цсл. *зълопомьнѣниє*) зі значенням “властивість за значенням злопам’ятний”: “посем *злопомнѣнія* мытарство предста нам” [XIV, ЖВН, с. 520]. Решта слів уживалася значно пізніше – наприкінці XVI ст. До таких лексичних одиниць

належать, зокрема, *злоумыслиє* (< цсл. *зъломыслиє*) зі значенням “злий намір”: “таемнаго *злоумыслія* тамъ бытностью своею потвердилъ” [*1595, Ак. ЗР, IV, с. 123], а також *злонравиє* (< цсл. *зълонравиє*) зі значенням “злостивість”: “и от того *злонравствия* преложитися” [1599–1600, Виш. Кн., с. 48]. Принагідно зауважуємо, що в давньоруський період іменнику *злость* було притаманне лексичне значення “грѣхъ”, яке зберігають такі лексеми-композити, як *злов҃ѣриє* (<цсл. *зълов҃ѣриє*) “відступництво, гріх” [СлУМ XVI – п. пол. XVII, 12, с. 6] (наприклад: “и на *злов҃ѣріє* себе измѣнили” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 86]) та *злов҃ѣрный* “неправедний, грішний” (наприклад: “от противности людій *злов҃ѣрных* церков заступал” [1591, Προσφ., с. 140]; “но сами отъ *злов҃ѣрныхъ* наважденіемъ вражіимъ мучими” [*1595, Ак. ЗР, IV, с. 103]). Закономірно, що церковнослов’янська книжна спадщина була помітним стилеутворювальним фактором у контексті української літературно-писемної традиції XIV–XVI ст. І. П. Чепіга відзначає, що тогочасні майстри слова “глибоко усвідомлювали вагу мови конфесійного письменства – церковнослов’янської. У зв’язку з експансією католицизму і звинуваченням православних у неуцтві українські культурні діячі виявляють більший інтерес до церковнослов’янської мови, яка стає предметом активного вивчення з їх боку” [Чепіга 1989, с. 93].

На окреме коментування заслуговує прикметник *злый*, який відзначається полісемічністю в староукраїнських писемних пам’ятках XIV–XVI ст. У ССУМ XIV–XV наведено такі лексичні значення: “злий, злісний”, “(непридатний) негодящий, поганий”, “несправедливий, неправий”, “(жорстокий) лютий, злий”, “нещастя, лихо” [ССУМ XIV–XV, І, с. 401]. Зі значенням “злий, злісний”, яке стосується людини, прикметник *злый* уживається з др. пол. XIV ст.: “а *ѕ҃лыи* чл҃вѣкъ ѡ҃ ѕ҃лаго скровищ҃а” [др. п. XIV, ЛЄ, арк. 77 зв.]; “от оусихь *злы‹хъ›* чловков” [*1449, ССУМ XIV–XV, І, с. 401]; “таковыи *злыи* люди” [*1541, АЮЗР, І, с. 113]; “людей *злыхъ*” [*1592, Ак. ЗР, IV, с. 61]; “*злый* апостаты” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 83]; “*злыми* ся брыдить” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 84]; “пагубу приємлють *злый* человѣки” [80–90 рр. XVI,

Скарга, с. 80]; “але таковый суть намѣстники *злый*, в которых мешъкають духи нечистый” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 82]. Прикметник *злый* мав здатність творити сталі словосполучення: *злыи люди* “злочинці” (див. попередні цитати) та *злыє рѣчи* “зло, біда” [ССУМ XIV–XV, І, с. 401].

Досліджуване слово з’являється із семантикою “(непридатний) негодящий, поганий”: “А хотарь томоу сєлоу на имѣ Бєркишєщєм… почєншє от блота Мъстакиноулоуи на *злїи* брод” [*1473, ССУМ XIV–XV, І, с. 401]. Зафіксовано випадки його вживання зі значеннями “несправедливий, неправий” (наприклад: “соу(д)я соудѧчи соуды нє можє(т) быти кора(н) (!) за *зло(г)* соуда бо нє о(н) самъ соудить алє пановѣ” [*XV, ССУМ XIV–XV, І, с. 401]), “жорстокий, лютий, злий” (наприклад: “*злою* смртїю гииоуть” [*XV, ССУМ XIV–XV, І, с. 401]) та “нещастя, лихо” (наприклад: “выбавили мѧ б̃го(м) и жону мою и дѣти моѣ… ис того ѧтсва (!) и с того оусєго *злого*” [*1434, ССУМ XIV–XV, І, с. 401], “мно(г) *зло(г)* людємь чинили” [*XV, ССУМ XIV–XV, І, с. 401]). Іноді прикметник *злый* утрачає здатність виражати загальну ознаку й використовується на позначення особи за характером її дій (учинків): “за *злымъ* нигдѣ не стоятъ” [*1496, Ак. ЗР, І, с. 161]; “которого *злый* мѣтимуть за бога” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 83].

4.3.3. Лексеми *лихий, ярость, яритися, возяритися, гаръ, ненависть, братоненавидѣніе, нєнавидити, въ(з)нєнавидити, жестокий, жестосердіє, ожесточатися, свирѣпий, свѣрѣпѣтися, возбѣситися*

Подібною за своїм семантичним наповненням до лексеми *злый* є мовна одиниця *лихий*, яка фігурує в староукраїнських писемних пам’ятках ще з XIV ст. Аналізована лінгвоодиниця зводиться до псл. *lixъ* (< **līkso-*) “зайвий, непарний”, яке пов’язане з *lisĭti* “лишити”; розмежування *lixъ* “злий” і *lixъ* “зайвий” науковці вважають необґрунтованим [ЕСУМ, ІІІ, с. 249]. “Дослідження семантики рефлексів псл. **lix-* (укр. *лихо*, *лихий* та ін.), – як пояснює Г. В. Межжеріна, – тривалий час було пов’язане з труднощами встановлення їхньої етимології та

семантичної типології. Дискусії виникали здебільшого через відсутність видимого зв'язку між такими властивими цій лексиці значеннями, як "залишковий, зайвий, непарний" і "поганий", та складність генетичного розмежування гнізд псл. **lixa, *lixъ, *lixo*…" [Межжеріна 2007, с. 28].

Упродовж досліджуваного періоду функціонування слова *лихий* зі значенням "який виражає недобрі наміри" обмежується текстами винятково ділового спрямування: "коли той *лихий* Бєкбула(т)" [*1393, Гр. Роз., I, с. 49]; "*лихихъ* дѣля людей" [*1501–1503, Ак. ЗР, I, с. 245]; "не пріймати зрадци, бѣглеца, *лихихъ* людей" [*1504–1505, Ак. ЗР, I, с. 336]; "абы ся въ Поли которо҃ѣ шкоды отъ *лихихъ* людей не стало" [*1542, Ак. ЗР, II, с. 394]; "ижъ *лихіе* люди козаки" [*1542, Ак. ЗР, II, с. 394]; "злочинцовъ и *лихихъ* людей подлугъ заслугъ ихъ карати" [*1561, Ак. ЗР, III, с. 113]; "ничого предъ себе не беручи *лихого*" [*1596, Ак. ЗР, IV, с. 150]. Із аналізу наведеного матеріалу випливає, що в поєднанні з іменником *люди* прикметник *лихий*, як і семантично споріднений із ним ад'єктив *злый*, виявляє семантику "злочинець". За спостереженнями Г. В. Межжеріної, семантичний перехід "поганий" → "який чинить зло, шкодить" → "злочинець" було відображено в семантиці таких східнослов'янських лексем XI–XIII ст. із коренем *-лих-*, як др. *лиходѣяниє* "лиходійство", др. *лишати* "чинити зло, шкодити", р. *лиходѣи* "людина, яка чинить зло, шкодить; лиходій, ворог", р. *лихнути* "провинитися, согрішити" [Межжеріна 2007, с. 30]. До сталих належить словосполучення *лихого мыслити* (на кого) зі значенням "замишляти лихе (проти кого)": "на мєнє *ли(хо)го мыслѧчє*" [1392–1393, ССУМ XIV–XV, I, с. 551].

В окремих випадках у староукраїнських писемних пам'ятках п. пол. XVI ст. фіксуємо явище субстантивації прикметника *лихий*. Так, вказана лексема позначає здатну чинити лихо особу – злочинця: "и государь *лихихъ* казнитъ, а добрых жалуетъ" [*1533–1538, Ак. ЗР, II, с. 250].

Про складну семантичну структуру вказаної лінгвоодиниці свідчить наявність ще одного лексичного значення – "лихо, поганий намір, поганий учинок", із яким вона вживається з кін. XIV ст.: "къ ихъ доброму радн(т) а *лихого*

вѣрнѣ остєрєгати” [*1388, ССУМ XIV–XV, I, с. 551]; “вынѧлн єго на свои ру(к) за побѣгъ и за всє *лихоє* пєрвыи поручни(к) кнѧ(з) михаило євнутєви(ч) кнѧ(з) василии михаилови(ч)” [*1392, ССУМ XIV–XV, I, с. 551].

У досліджуваних текстах зафіксовано іменник *ярость*, лексичне значення якого відображає вищий рівень вираження ознаки та більш яскраву емоційну характеристику позначуваного. Лексема *ярость*, як і інші слов’янські континуанти, наприклад р. *ярость,* схв. *jâpōcть*, ч. *jarost*, слн. *jarost* [Черн., II, с. 473], зводиться до псл. *jarъ(jь)*. Лінгвісти припускають, що іменник потрапив до праслов’янського мовного ареалу з індоєвропейської мови: ie. **i̯ōu̯-r-* > [**i̯ō-r*] > псл. *jarъ(jь)*. Деякі вчені вважають, що псл. **jarъ(jь)* споріднене з гр. *ζωρός* “вогняний, міцний, незмішаний (про вино); жвавий, швидкий (у Гесихія)”, гр. (атт.) *(εὖ)ζωρος* “чистий (про вино)”, *(ἐπι)ζαρέω* “накидаюсь, утискаю”; зв’язок із лат. *īra* “гнів”, дінд. *irasyáti* “гнівається”, на думку етимологів, малоймовірний; погляд на зв’язок із псл. *jarъ(jь)*, укр. *я́рий* “весняний” науковцями заперечується [ЕСУМ, VI, с. 551].

Реконструюючи фрагмент “соціально-етичної оцінки особи” мовної картини світу часів Київської Русі, Г. В. Межжеріна дійшла висновку про те, що “семантичний обсяг псл. **jarъ(jь)* виходить за рамки внутрішніх фізичних і душевних якостей людини та включає семи (‘гарячий’, ‘розпалювати’ і под.), які можуть розглядатися як деривати значення “сонце”. Набір значень, що розвивають рефлекси псл. **jarъ(jь)*, зводиться до таких основних варіантів – “розпалювати вогонь”, “розжарювати”, “гарячий”…” [Межжеріна 2009, с. 17]. Досліджуючи архаїку в семантичній структурі слів яр – юр – юуй, Б. О. Ларін описав значеннєвий розвиток лексеми *яръ*. На думку лінгвіста, як іменник це слово спочатку вживалося на позначення природних явищ, безвідносно до людини: “весна, літо, спека”, згодом “пора польових робіт (оранка, сівба)”, а тоді більш віддалене поняття “рік”, як прикметник – “весняний → який народився на початку літа, однорічний”. На другому етапі семантичного розвитку іменник *яръ* набуває значення “любовний запал, пристрасть”, а прикметник – “молодий → сповнений сили → поривчастий, пристрасний”, що свідчить про перехід до

позначення властивостей людини. На третьому етапі (в результаті впливу християнської ідеології) іменник *яръ* розвиває значення “гнів, ярість (гріховну пристрасть)”, а прикметник *яръ* – “похітливий, гнівний, зарозумілий, жорстокий”, тобто набуває негативну морально-оцінну характеристику, що, за припущенням Б. О. Ларіна, спричинило його вилучення й заміну в літературній мові. У народних говорах прикметник *ярый* зберігся саме тому, що не отримав негативного значення” [Ларин 1977в, с. 94].

Зі значенням “злість, жорстокість” іменник *ярость* зустрічається в староукраїнських писемних пам’ятках з XIV ст.: “рече же един свѣтоносный юноша к темным с *ярostію*” [XIV, ЖВН, с. 518]; “съкрушится, *ярostію* гнѣва вѣчного сътрется” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 71]; “устремишася со *ярostию*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 85]. Характерно, що прикметник *зѣлний* у поєднанні з аналізованим іменником підсилює позначення нервового збудження, роздратування: “со великою силою и *ярostию зѣлною* на греческое царство” [1599–1600, Виш. Кн., с. 79]. Вивчення лексичного складу староукраїнських пам’яток XIV–XVI ст. дає підстави для висновку, що в досліджуваний період іменник *ярость* фігурує винятково зі значенням “злість, жорстокість”, що, вочевидь, зумовлено впливом християнської доктрини.

Лексема *ярость* активно функціонувала в складі стійких словосполучень: “*исполнишя* вси *ѣарости* въ сномиѱи” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 111 зв.]; “нечестивии же владыки и священници, сия слышавши, *исполняются* гнѣва и *ярости*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 80], де *исполнитися ѣарости* – “дуже розсердитися, розлютитися”; “*ярости* и гнѣва не *держаще*” [1580, СПЛ, с. 178–179], де *ярость держати* – “сердитися, лютувати”; “*возліяхъ* на ня *ярость* мою” [*1592, Ак. ЗР, IV, с. 46], де *возліяти ярость* – “виражати свою ненавить, лють”; “*прогнѣва(х) ѣарость* твою” [XVI, Бук. ІФ, с. 67], де *прогнѣвати ѣарость* – “розсердити, розлютити”.

У текстах досліджуваного періоду трапляються спільнокореневі дієслова *яритися* й *возяритися*. Дієслово *яритися* зі значенням “виявляти безжальну

жорстокість” міститься в “Житії Василія Нового”: “восклицаху же на мя *ярящеся* оніи дуси” [XIV, ЖВН, с. 520]; “вси же взирающе на мя *яряхуся*” [XIV, ЖВН, с. 517]. Згодом з’являється дериват *возяритися* із семантикою “прийти в ярість”: “он же воскоре *возярився*” [*1406, Суп. Л, с. 54].

Функціональною обмеженістю характеризується коротка прикметникова форма *гаръ*, яка має значення “жорстокий, безсердечний, безжалісний” та вживається в Кам’янко-Струмилівському Євангелії: “гако чл҃кь *гарь* єси” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 144 зв.]; “видѣвашє гако а(з) чл҃кь *гарь* єсмь” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 144 зв.].

Лексема *гаръ* уживається й на сучасному етапі розвитку української мови, проте кваліфікується як розмовна, рідковживана. За її новим графічно-фонетичним еквівалентом (пор.: *яр*) закріплено лексичне значення “те саме, що *лютість*”. Наведене свідчить, по-перше, про зміну стилістичного забарвлення аналізованої лексичної одиниці, по-друге, про її обмежений функціональний статус [СУМ, XI, с. 647], по-третє – про явище субстантивації.

Із XIV ст. на позначення найвищого ступеня неприхильності, ворожості вживається лексема *ненависть*. Г. П. Циганенко вважає, що іменник *ненависть* із суфіксом *-ть* утворився від дієслова *ненавидѣти* шляхом переходу звуків *дт* > *тт* > *ст*. [Цыг., с. 258]. Досліджуване слово – один із рефлексів псл. *nenaviděti*. За матеріалами ЕСУМ, псл. *nenaviděti* “не любити; не хотіти бачити” утворене за допомогою префікса *ne-* “не” від *naviděti* “ревнувати; охоче дивитися”, похідного від *viděti* “бачити” [ЕСУМ, IV, с. 70]. У цьому контексті звертаємо увагу на міркування Л. М. Полюги: “Більшість… слів, що вказують на особисту неприхильність до кого-, чого-небудь, утворені за допомогою заперечної частки *не-* від коренів слів, які вказують на прихильність” [Полюга 1991, с. 161].

Прозорий за своїм семантичним наповненням іменник *ненависть* нечасто зустрічається в різножанрових староукраїнських джерелах: “испытовашеся таможе нелюбовь, братоненавидѣніе, недруголюбіе, *ненависть*” [XIV, ЖВН, с. 519]; “и боудєтє вь *нєнависти* всім языкомь дл҃а имєни мого” [1556–1561, ПЄ,

с. 184]; “а если тежъ ваша княжатская милость, для якое особливое *ненависти* ку якой же кольвекъ особѣ” [*1598, АЮЗР, І, с. 285]. Зацікавлення викликає лексема-композит *братоненавидѣніе*, яка засвідчена лише в “Житії Василія Нового”: “испытовашеся таможе нелюбовь, *братоненавидѣніе*, недруголюбіе, ненависть” [XIV, ЖВН, с. 519]. Л. М. Полюга вважає, що складні новотвори категорії абстрактності, які найчастіше є наслідком впливу церковнослов’янської мови, могли виникати або на основі народної мови, або внаслідок калькування [Полюга 1991, с. 139]. Зауважимо, що лексема-композит *братоненавидѣніе*, на відміну від антонімів *братолюбність*, *братолюбний*, не ввійшла до СУМ.

Дієслово *нєнавидити* зі значенням “відчувати ненависть до кого-, чого-небудь” зустрічається лише в церковно-релігійній літературі: “и бѫдєтє *нєнавидими* имєни моєго ра(ди)” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 149]; “и дроугь дроуга боудє зра(д)жоватї, и *нєнавидѣти*” [1556–1561, ПЄ, с. 184]. У пам’ятці Кам’янко-Струмилівське Євангеліє зафіксовано префіксальний дериват *въ(з)нєнавидити* зі значенням “відчути ненависть, перейнятися почуттям ненависті до кого-, чого-небудь”: “и нє *ввъзнєнавидить* w҃ца” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 136]; “и мирь *възнєнавидѣ* и(х)” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 195 зв.]. Щодо лінгвоодиниць *нєнавидити* та *въ(з)нєнавидити* поділяємо думку М. І. Чікало, яка вважає, що їх застосування зумовлене особливостями джерела конфесійного спрямування, які “вимагали небуденної лексики, не затертої побутовим мовленням” [Чікало 1997, с. 188]. Дієслово *въ(з)нєнавидити* не потрапило до лексичного фонду сучасної української літературної мови.

До зафіксованих у текстах XIV ст. лексем належить рідковживаний прикметник *жестокий* – “результат видозміни др. *жестъкъ*, *жестокъ*, можливо, під впливом слова *шорсткий*” [ЕСУМ, ІІ, с. 207]. Г. В. Межжеріна, розглядаючи позиції щодо етимологічних витоків слів *жестокий*, *жесткий*, зазначає: “Якщо прийняти цю позицію (припущення О. Г. Преображенського та М. Фасмера стосовно індоєвропейського походження аналізованих слів. – *О.К.*),

то лексеми *жестокий, жесткий* беруть свій початок з індоєвропейського кореня, значення якого у загальному вигляді може бути визначене як “твердий”. Індоєвропейський корінь продовжує псл. *žestъ-*. Похідні від праслов’янського **žestъ-* зберігаються у сучасних українській, російській, білоруській, болгарській, сербськохорватській, словенській мовах <…> Наявність похідних від псл. *žestъ-* тільки у мовах східної та південнослов’янської груп, а також те, що пам’ятки XI–XIII ст. засвідчили вживання *жестокыи* майже виключно у церковних текстах, вказує на старослов’янські витоки давньоруського слова” [Межжеріна 2001, с. 63].

Зі значенням “жорстокий, безсердечний, безжалісний” лексему *жестокий* зафіксовано двічі: “*жестоцы* же бяху истязатели тіи” [XIV, ЖВН, с. 521]; “непокоривыхъ же и *жестокихъ* и гнюсныхъ дѣлателей винограда Христова отсѣкати и извергати” [*1595, Ак. ЗР, IV, с. 121]. У досліджуваних фрагментах ми виявили також прозору за семантичним наповненням лексему-композит *жестосердіє* “жорстокість, лютість”, яка перебуває на маргінезах аналізованої ЛСГ. Цей іменник міститься в житійній літературі, передусім пам’ятках “Житіе Василія Нового” та “Житіе иже в святых отца нашего Андѣя Уродиваго Христа ради, иже в цариградѣ”: “еже есть не//милосердія и *жестосердія*” [XIV, ЖВН, с. 520–521], “глаголаше святый противу *жестосердію* его” [XIV, ЖАУ, с. 526]. Очевидно, ця лексема з’явилася в староукраїнських текстах у результаті перекладу з грецької мови, про що свідчить релігійний характер пам’яток, у яких її використано.

У процесі дослідження знайдено єдиний приклад дієслова *ожесточатися* зі значенням “робитися жорстоким”, а саме в діловому документі поч. XVI ст.: “абы величество ваше не почалъ нѣкако *ожесточатися* святѣйшему Папѣ” [*1501–1503, Ак. ЗР, I, с. 280].

Семантично співвідносним із лексемами *ярый, жестокий* є прикметник *свирѣпий* – континуант псл. *sverěpъ*, [*svirěpъ*]. Славісти зіставляють це слово з лит. *sĩur̃pti* “здригатися”, *sarpãlius* “забіякуватий півень”, з діскл. *svárr* “важкий, жорстокий, сильний”, гот. *swērs* “шанований”, нвн. *schwer* “важкий”, лит. *svarùs*

“важкий”, з псл. *sur-ov-* “суворий”, з лат. *verpus* “підданий обрізанню” і виділяють у його складі займенникову основу *sve-* “свій, сам” і дієслівну основу *rěp-* “чіплятися” [ЕСУМ, V, с. 195]. Аналізований прикметник не належить до лінгвоодиниць, які вирізняються високою частотою вживання. Зі значенням “жорстокий, лютий” слово *свирѣпий* ужито один раз у “Житії Василія Нового”: “аще и *свирѣпіи* бяху воздушніи истязатели” [XIV, ЖВН, с. 520].

Із XVI ст. зустрічається спільнокореневе дієслівне утворення *свѣрѣпѣтися* “виявляти жорстокість”: “народъ роздвоилъ еси, единому на другого *свѣрѣпѣтися* и яритися” [*1595, Ак. ЗР, IV, с. 121], яке також відзначається низькою частотою вживання. Водночас функціонує дієслово *возбѣситися* – псл. *běsъ* < **boids-* (< ієв. **bhoidh-*), очевидно, пов’язане з *bojati sę* “боятися” [ЕСУМ, I, с. 201] – “розлютитися, оскаженіти”: “*возбѣсился* еси на церковъ и на пастыри” [*1595, Ак. ЗР, IV, с. 121].

4.3.4. Лексеми *лютость, звѣролютство, лютувати, нелютованье, злютувати(ся), злютовати, лют, лютый*

На позначення нервового збудження, роздратування з’являється лексема *лютость*, яка, як і низка розглянутих слів, виражає емоцію високого рівня напруги. Іменник *лютость* – континуант псл. *ljutъ* “грізний, суворий, жорстокий, дикий; гострий, пекучий” (про диких звірів, отруйних змій, сильний мороз, вогонь, негоду та ін.) [ЕСУМ, III, 329]. На сьогодні в науковій літературі не встановлено загальноприйнятої етимології досліджуваного слова. Вчені зіставляють його з кімр. *lid* (* *lūto-*) “гнів, шал”, з тох. *lyutār* “дуже, занадто” (з суфіксом порівняльного ступеня *-(t)ero-*, з лит. *lutis* (*liútis*) “буря”), припускають його спорідненість із нім. *Wild* “дикий” з переходом ієв. **velto* > **leuto*. Водночас вони не відкидають можливості запозичення пракельт. **luto-* “гнів”, а також висловлюють думки щодо його схожості з гр. *λύσσα* “біс; шал, скаженість”, допускають взаємозв’язок із нім. *liederlich* “розпусний”, лат. *lubido* “пристрасть”, псл. *ljubiti* “любити”, з лит. *laũns* “злий, поганий”, як результат –

реконструюють із ієв. **leūt-* / **lutī-* “лютий”, **leu-* “відрізувати, відокремлювати” [ЕСУМ, ІІІ, 329–330]. Припущення про те, що вихідним для псл. **l’utъ(jь)* було абстрактне значення “жорстокий, злий, лютий”, видається непереконливим, оскільки суперечить загальним законам розвитку значень [Межжеріна 2013, с. 77]. Семантична реконструкція псл. **l’utъ* на матеріалі слов’янських мов дозволила І. П. Петльовій установити низку значень конкретного (предметного) характеру, на основі яких з’явилися більш пізні абстрактні: “Це насамперед наявні в південнослов’янських мовах ‘твердий; ламкий, крихкий’, а також зі сфери смакових відчуттів ‘їдкий, гострий, гіркий, пекучий, міцний, кислий’. Така семантика в багатьох випадках розвивається на ґрунті дієслів, які позначають руйнівні дії або на ґрунті слів зі значенням ‘камінь, скеля’ <...> Тому можна вважати, що прикм. **l’utъ* пов’язаний з ієв. гніздом **leu-*, **leu̯ə-*, **lēu-: *ləu-* (: **lŭ-*) ‘відрізати, відділяти’ [Петлева 1988, с. 236]. В. М. Топоров з’ясував, що в межах ієв. **l’eu-* відбулося формування двох протилежних семантичних центрів, один з яких репрезентований значеннями “прирізати, приділяти”, “захоплювати, добувати, грабувати”, “насолоджуватися, отримувати користь”, другий – значеннями “відрізати, відділяти”, “облишити, позбутися”, “слабшати, легшати, вгамовувати”. Зв’язувальною ланкою між цими значеннєвими центрами є семантична ознака “смерть” (як результат цілковитого звільнення, а також потенційного завершення насильства, “лютування”) [Топоров 1988, с. 257]. До вивчення етимологічних витоків цієї лексеми зверталися також В. В. Іванов [Иванов 1986], Б. О. Ларін [Ларин 1977а], В. В. Німчук [Німчук 1992], Т. О. Сумникова [Сумникова 1986].

Іменник *лютость* зі значенням “лютість, жорстокість” трапляється з XVI ст.: “не маючи жадное бачности, ани *лютости*, на него, яко особу духовную” [*1588, Арх. ЮЗР, І, с. 239]. На нашу думку, така спорадична представленість була спричинена активним функціонуванням семантично тотожної лінгвоодиниці *ярость*. Упродовж досліджуваного періоду іменнику *лютость* не вдалося виявити своєї конкурентоспроможності.

У “Книжці” І. Вишенського зафіксовано лексему-композит *звѣролютство*, яка позначає жорстокість найвищого ступеня: “изгнати если бы их от того стерва и хотѣл, смерти *звѣролютства* оных избѣгнути бы не могл” [1599–1600, Виш. Кн., с. 71]. Ця лексема належить до давньоруської лексичної спадщини, про що свідчать лексикографічні матеріали [див. *звѣролютыи* СДрЯ, ІІІ, с. 364]. Словоскладання, за оцінкою О. А. Стишова, відіграє важливу роль у номінативному й комунікативному процесах <…> Воно відбиває загальну тенденцію до зростання складних понять у різних царинах діяльності людини, її раціонального мислення, світосприйняття, а також почуттів, настроїв тощо. Такі одиниці – свідчення своєрідності певної мови, культури, традиції, менталітету народу – носія цієї мови [Стишов 2013, с. 155].

До лексем, що ввійшли до вжитку наприкінці XVI ст., належить дієслово *лютувати*: “горла своего на службѣ нашой *не лютуетъ*” [*1506, Ак. ЗР, І, с. 368]; “прыстойными службами своими ласку нашу собѣ заслугуючы, всякихъ працъ, трудностей и утратъ маетности своее властное прыймовати *не лютуеть*” [*1589, АЮЗР, І, с. 227]. Ілюстративний матеріал засвідчує, що в поєднанні з заперечною часткою *не* аналізоване слово має лексичне значення “берегти, щадити”. Подібна семантика реалізована в межах словосполучення *нелютованье горла*: “за его къ намъ вѣрную службу и *нелютованья горла* противъ непріятеля” [*1510, АЮЗР, І, с. 43]. Функціонування цього аналітичного утворення обмежується одним прикладом із писемної пам’ятки “Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи”.

Фактичний матеріал переконує, що в досліджуваний період дієслову *лютувати* було притаманне також значення “жаліти, виявляти співчуття”: “зацного мужа и вѣрного слуги нашого и рѣчи посполитой вельми *лютуемъ*” [*1577, Ак. ЗР, ІІІ, с. 218]. Із цим значенням слово *лютувати* може належати й до ЛСГ на позначення туги, яка, однак, не виходить за межі ЛСП “емоції та емоційні стани людини”. Подібні значення збережено й іншими слов’янськими мовами, пор.: стч. *l’utovati* “жаліти, співчувати; розкаюватися;

берегти, щадити”, ч. *nelitovati cěho* “не економити, марнувати, бути готовим пожертвувати, витратити”, вл. *lutować* “жаліти, співчувати; розкаюватися; берегти, зберігати; накопичувати, економити; бути ощадливим, економним”, нл. *lutowaś* “берегти, жаліти, щадити”, стп. *litować się, lutować się* “виявляти милосердя, співчувати; засмучуватися, горювати; турбуватися, тривожитися; не берегти себе, без вагань (по)жертувати собою, присвятити”, слн. *litovac są* “виявляти жалість, співчуття, жаліти, щадити” [ЭССЯ, 15, с. 228–229].

У пам’ятках кін. XVI ст. виявлено лексеми *злютувати(ся)* та *злютовати* зі значенням “змилосердитися”: “над ним *ся злютує*т” [1591, Προσφ., с. 140]; “на то(т) ча(с) бг҃аты(и)… нє ви́дѣ(л) оубо́гого, хоть и бли(з)ко бы́ло, ни(ч) є҆мꙋ нє пода(л),… нє хо(тѣл) є҆го потѣшити, ани *злютова(л)* на(д) ни(м)” [XVI, СлУМ XVI – п. пол. XVII, 12, с. 43]. Укладачі СлУМ XVI – п. пол. XVII кваліфікують реєстрові слова *злютувати(сѧ)* та *злютовати* як відповідники стп. *zlitować się* та *zlitować* [СлУМ XVI – п. пол. XVII, 12, с. 43].

Лексеми *лютый, лют* (коротка форма прикметника *лютый*) мають значення “жорстокий, безсердечний, безжалісний”, а лексема *лютѣйший* (вищий ступінь порівняння прикметника, утворений від початкового *лютый*) позначає інтенсивніший вияв відповідної емоції: “и князь их *лют*” [XIV, ЖВН, с. 521]; “исходѧщa *люты* sѣло” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 24 зв.]; “и тоты сꙋтъ *лютѣйшиє* дїѧволы” [XV, БАіМ, с. 326].

4.3.5. Лексеми *опала, васнь, храпъ, попудливость, окрутенство, окрутность, окрутный*

У документальних матеріалах “Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи” XVI ст. зустрічаємо лексему *опала* зі значенням “немилість, гнів”. На думку українських етимологів, іменник *опала* – “запозичення з російської мови; р. *опа́ла* (іст.) “царський гнів, немилість”, як і др. *опалъка* “гнів”, укр. *о́пал* “запал, збудження”, пов’язане з *пали́ть* “палити” [ЕСУМ, IV, с. 195]. Аналіз лексикографічних джерел указує на те, що іменник *опала* зі значенням “гнів, обурення” засвідчений у статті сер. XIII ст. Іпатіївського літопису та входив до

великого гнізда спільнокореневих лексем з коренем *-пал-* [СДрЯ XI–XIII, VI, с. 134].

Лексема *опала* зі значенням “немилість, гнів” не належить до слів, що активно вживалися в староукраїнських документах XVI ст.: “они побоялись *опалы* отъ великого князя” [*1533–1538, Ак. ЗР, II, с. 250]. Зазначимо, що вона також засвідчена в складі сталих дієслівних словосполучень: “чтобъ имъ государь *опалу отдалъ*” [*1533–1538, Ак. ЗР, II, с. 250], де *отдати опалу* означає “припинити гніватися”; “на Юрья *опалу* свою *положилъ*” [*1533–1538, Ак. ЗР, II, с. 228]; “что “*опалу положилъ*”? и Тимоѳеею молвити” [*1533–1538, Ак. ЗР, II, с. 228], де *опалу положити* – “піддатися гніву, роздратуванню”.

На сучасному етапі розвитку української мови слово *опала* перейшло до розряду застарілих і саме з такою характеристикою засвідчене в тлумачному словнику – “немилість, неласка царя до своїх сановників, що проявлялась у зміщенні з посади, забороні жити в столиці і т. ін.”. До основного лексичного значення словник подає додатковий відтінок “неприхильність до кого-небудь (з боку правлячих кіл і т. ін.)” [СУМ, V, с. 700]. Зауважимо, що в західнополіських говірках лексема *опал* функціонує із семантикою “ляк, страх”, а слово *опала* вживається зі значенням “торбина для сіна чи вівса, яка чіплялася до голови коня” [Аркушин, II, с. 13]. У бойківських говорах спільнокореневий прикметник *опалистий* фігурує зі значеннями “напасний”, “нервовий”, “загонистий” [Ониш., с. 21]. У лемківській говірці вживаються омоніми *опал* “опал; дорогоцінний камінь” та *опал* “паливо, опалення” [Пирт., с. 262–263]. У буковинських говірках за іменником *опала* закріплені значення “дорожня годівниця для коней, торба для годівлі одного коня” та перен. “про запальну жінку”, а також трапляється спільнокоренева лексема *опалистий* “запальний” [СБГ, с. 366–367].

На периферії досліджуваної ЛСГ перебувають полонізми *васнь*, *храпъ*, *попудливость* та чехізми – *окрутенство*, *окрутность*, *окрутный*. Іменник *васнь* – рефлекс псл. **vasnь* “сварка, гнів”, очевидно, віддієслівний іменник до *vaditi* “вадити, шкодити” (**vad-snь*; пор. прúязнь) [ЕСУМ, I, с. 338]. За цсл. *васнь* зафіксовані значення “ссора, несогласіе, вражда”, “смѣлость, удальство”. Поряд

з іменником *васнь* співіснували спільнокореневі слова *васнивый* “сварливый, ссорливый”, *васнити* “ссорить кого либо съ кѣмъ”, *васнитися* “ссориться, враждовать съ кѣмъ либо” [СЦСРЯ, I, с. 101]. І. І. Срезневський за др. *васнь* закріплює значення “споръ, раздоръ, contentio”. Водночас мовознавець пропонує ілюстративні фрагменти, у яких можна поставити знак рівності між лексемами *васнь* та *васть*. Учений звертає увагу на актуалізацію лексичного значення “fortasse” [Срезн., I, стб. 231]. У результаті звернення до матеріалів історичних словників встановлено, що іменник *васнь* (<п. *waśń*) належить до лексики, перейнятої з польської мови [ІСУЯ, I (1), с. 190; див. також Мат. Тимч., I, с. 82]. Втім, як слушно зауважує П. К. Ковалів, “буває важко відрізнити запозичене слово від основного, особливо тоді, коли ці мови бувають в якійсь спорідненості, а також залежно від давности запозичень: давніше прийняті стихії краще пристосовані до власних стихій внаслідок уподібнення” [Ковалів 1964, с. 18]. Полонізми, за спостереженнями М. Мозера, проникали в лексичну систему настільки органічно, що встановити їхню справжню етимологію, орієнтуючися на фонологічний принцип, буває надзвичайно складно [Moser 2016, p. 43–44]. Саме до таких слів належить іменник *васнь*.

Припускаємо, що іменник *васнь* наприкінці XVI ст. вживався зі значенням “злість, ненависть”. На підтвердження своєї позиції наводимо відомості лексикографічних джерел досліджуваного періоду. Так, у перекладних церковнослов’янсько-українських словниках XVI ст. реєстрове слово *васнь* поставлено в один ряд із *храпъ* [XVI, Лекс. пр., с. 179; XVI, ЛЗ, с. 7] та *гнѣвъ* [XVI, Лекс. пр., с. 179]. У СлУМ XVI – п. пол. XVII за іменником *вазнь* (*вазнъ*, *васнъ*, *васнь*, *вазнь*) закріплено значення “злість, ненависть” і “суперечка, сварка”, у межах останнього виокремлено семантичний відтінок “колотнеча, бійка” [СлУМ XVI – п. пол. XVII, 3, с. 167].

Дослідження корпусу староукраїнських пам’яток показує, що на позначення нервового збудження, роздратування лексема *васнь* функціонує в ділових і релігійних текстах: “кгды(ж) якъ з ва(с)ни а нєнависти выткну(л) на плацъ єрєтїковъ кгрецки(х)” [1587, КЦН, с. 16]; “духовной спокойной особе,

вазнь, забороняючи мне въ замку вышнемъ” [*1592, Арх. ЮЗР, I, с. 323]; “зъ неприязни и зъ якоесь певне *васни*, то чинить несправедливее” [*1594, Арх. ЮЗР, I, с. 417]; “незгода, *васнь*, недостатокъ потѣхи, науки, обороны, ряду и милости и иншіе тымъ подобные вады и недостатки” [1597–1599, ХФ, с. 1566]. Ілюстративний матеріал дає підстави стверджувати, що периферійний конституент *васнь* має подібну семантику, як і ядерна лінгвоодиниця *гнѣвъ*, а це дозволяє кваліфікувати їх як семантичні синоніми.

Окремі контексти дозволяють закріпити за словом *васнь* лексичне значення “суперечка, сварка”, однак вважаємо за необхідне наголосити, що активніше воно вживалося зі значенням “злість, ненависть”: “з *ва(с)ни* а нєнависти выткну(л)” [1587, КЦН, с. 16]; “и великаѧ *васнь* и нєнависть мєжи лю(д)ми с того поправлєнѧ всчаласѧ” [1587, КЦН, с. 33]; “незгода и *васнь* межи ими такая, ижъ для ихъ ростырковъ церковь патріаршая <…> въ мѣстѣ Царигородскомъ Турки у нихъ отняли и иншую подлую на передмѣстю въ кутѣ имъ дали” [1597–1599, ХФ, с. 1644]; “што ся зася тычетъ той *васни* и незгоды, на которую валитъ причину отнятья христіаномъ презъ Турки патріаршее въ Константинополю церкви” [1597–1599, ХФ, с. 1644].

Фактичний матеріал засвідчує вживання слова *васнь* з дієсловами *мати* й *взяти*, наприклад: “*маючи* пєрє(д) ты(м) на нєго *вазнъ*” [*1583, АЖМУ, с. 52]; “*взявши вазнь* на его милости отца владыку отътоль” [*1594, Арх. ЮЗР, I, с. 417]. У межах наведених реченнєвих фрагментів усталені словосполучення *мати васнь* і *взяти вазнь* реалізують семантику “злитися, гніватися” й “розізлитися, розгніватися”. В окремих випадках значення іменника *васнь* конкретизується словосполученням “з давных часов”, яке актуалізує додаткову сему ‘тривалість’: “маючи на нєго *з давных часов вазн*ь” [1560–1561, ЛЗК, с. 457]; “маючи, дє(и), на мєнє *з да(в)ных часо(в) гни(в) и васнь*” [*1583, АЖМУ, с. 45]. Зв’язок лексичних значень “гнів” і “злопам’ятність” відзначено в лексикографічній пам’ятці “Лезисъ” Л. Зизанія, у якій мовознавець пояснює значення реєстрового слова *злопо(м)нєнїє* через словосполучення *гнѣ(в) застарѣлыї* [XVI, ЛЗ, с. 11].

Припускаємо, що лексема *васнь* остаточно перестає функціонувати на поч. XX ст., оскільки вона ще зареєстрована в СУМБі (пор.: *васный* – “удалый, ловкій, хватъ”; *васнь*, *ва́сность*, *васно́та* – “удаль; удальство; ловкость” [СУМБі, с. 69]) та МНС (пор.: *васнь* – zank, zwist “суперечка, сварка” (переклад наш. – О.К.) [МНС, I, с. 57]), але вже відсутня в матеріалах Б. Д. Грінченка. І це цілком закономірно, оскільки “головною відміною нової української літературної мови XIX–XX віків від мови XVI–XVII віків єсть власне певна відсутність, чи правдивіще – менше число полонізмів” [Огієнко (Крехівський), с. 470]. Важливо, що в XIX ст. досліджуваний полонізм безпосередньо не використовується на позначення нервового збудження, роздратування.

У поодиноких випадках староукраїнські тексти XVI ст. засвідчують лексему польського походження *храпъ* (<п. *chrap*) зі значенням “прихована ненависть, злоба” [Мат. Тимч., II, с. 465]. Етимологи кваліфікують іменник *храп* як “східнослов’янське утворення, що пов’язане з псл. *xrapati, xrapěti* “хропти” [ЕСУМ, VI, с. 207]. За матеріалами історичних словників XVI ст., іменник *храпъ* перебуває в одному ряду зі словами *васнь* [XVI, Лекс. пр., с. 179], *ꙁлопо(м)неніе* [XVI, ЛЗ, с. 11] та власне українським *гнѣвъ* [XVI, Лекс. пр., с. 179; див. також XVI, ЛЗ, с. 11].

Внесення реєстрового слова *храп* із прямим номінативним значенням “претензія, злоба” до СУМГр. [СУМГр., IV, с. 412] дає підстави для висновку про активне вживання зазначеної лексеми в українській літературно-писемній традиції кін. XIX – поч. XX ст. У сучасній українській мові досліджуване слово зафіксоване в складі сталого словосполучення, пор.: *мати храп на кого* – “сердитися на когось”, “важитися, зазіхати на когось, щось” [СУМ, XI, с. 137].

До полонізмів, що вживалися на позначення емоцій, належить іменник *попудливость* – похідне утворення від дієслова *пудити*, що зводиться до псл. *pǫditi* “гнати, переслідувати”, яке, очевидно, пов’язане чергуванням голосних з **pęsti* < **pendti* “пнути”. У такому разі науково обґрунтованим є припущення стосовно його спорідненості з лит. *spándyti* “тиснути”, *spęsti* “ставити пастку”, лтс. *spuôsts* “пастка”, двн. *spannan*, дангл. *spannan*

“натягувати” [ЕСУМ, IV, с. 627]. Як засвідчують наявні матеріали, іменник *попудливость* у значенні “запальність, роздратованість” з’являється в староукраїнських писемних пам’ятках наприкінці XVI ст.: “зъ великою *попудливостью*, того пана Сасина Русина за волосы порвавши” [*1591, Арх. ЮЗР, I, с. 314]; “съ *попудливости* гнѣву моего” [*1592, Ак. ЗР, IV, с. 55, а також *1595, Ак. ЗР, IV, с. 124]; “абы ся што въ той мѣрѣ неслушне, нерозмыслне, съ *попудливости* и гнѣву не деяло” [1597–1599, ХФ, с. 1282]. У першому реченнєвому фрагменті прикметник *великий* підсилює значення нервового збудження, роздратування. В окремих контекстах семантика досліджуваного слова зазнає певних модифікацій, і лексема починає позначати хвилювання, тривогу, неспокій: “терпимость, часто ображаная, въ *попудливость* звыкла ся премѣняти” [1597–1599, ХФ, с. 1800].

Попри те, що в українській мові досліджуваного періоду вживання іменника *попудливость* із семантикою “хвилювання, тривога, неспокій” не було регулярним, однокореневі слова з близьким значенням активно функціонують в інших слов’янських мовах: бр. *пу́дзіць* “проганяти, лякати”, схв. *пу́дити* “лякати, гнати” [ЕСУМ, IV, с. 627], слн. *poditi* “гнати”, *pôjati* “ганяти, полювати”, ч. *puditi* “спонукати”, “гнати”, п. *pędzić* “гнати”, *pędzać* “ганяти” [Преобр., II, с. 150]. Полонізм *попудливость* зі значенням “запальність, роздратованість” у сучасній українській літературній мові не зберігся, натомість спільнокореневі з ним лексеми досі фігурують у діалектному мовленні: *опуд* “опудало”, *пуд* “страх”, *пудити* “гнати, переслідувати”, *пудно* “страшно”, *пужіти* “лякати”, *пужінний* “ляканий” [СБГ, с. 368, 446], *пуд* “страх (*напудився*)”, *пудно* “страшно, лячно”, *пужіти, пужяти* “лякати” [СКр, с. 84], *пудайло* “лякало”, *пудитись* “лякатися”, *пудки* “лякливий (про коня)”, *спудитис* “злякатися”, *страхопуд* “лякало”, *страхопудло* “лякало” тощо [Аркушин, II, с. 98, 100, 168, 178], *пуджало* “тс., що пудло”, “опудало для захисту від горобців”, *пудло* “страхопуд”, “опудало” [Ониш., II, с. 160], *опудало* “імітація людської постаті, для введення в оману кого-небудь” [Пирт., с. 265], *опуд* “опудало”, *страхопуд* “боягуз”,

страхопудало “тс.”, *страхопудливый* “боягузливый”, *страхопудство* “боягузтво” [Сабадош, с. 214, 343] тощо.

Лексему *окрутенство* (п. *okrutny* й ч. *ukrutný*) етимологи зводять до псл. **krǫtъ* “який крутиться, в’ється; зігнутий; міцний, твердий; стрімкий; різкий”, пов’язаного з **krętati* “обертатися; згинатися”, укр. діал. *кря́татися* “клопотатися”” [ЕСУМ, ІІІ, с. 111]. Чехізм *окрутенство* зі значенням “жорстокість, лютість” міститься в текстах XVI ст.: “несправедливую валку и оное его *окрутенство*” [*1501, Ак. ЗР, І , с. 222]; “а естли бы тогды тыи мѣли вси бытии шыями караны, тогды бы было *окру//тенство*” [*1507, Ак. ЗР, ІІ, с. 8–9]; “ижъбы онъ такового *окрутенства* чинити ей пересталъ” [*1545, АЗР, ІІІ, с. 2]; “черезъ то таковое кровопролитье и *окрутеньство* межи поддаными его милости” [*1547, Ак. ЗР, ІІІ, с. 10]; “бои, морды и *окрутенства* безъ всякоѣ причины” [*1578, 1581, Ак. ЗР, ІІІ, с. 227]; “тымъ потужнѣй *окрутенству* поганьскому застановлялися” [*1596, Ак. ЗР, ІV, с. 134; тс. *1596, Арх. ЮЗР, І, с. 502]; “и Ветхій Римъ *окрутенства* не зналъ” [1597–1599, ХФ, с. 1684]. Поряд із лексемою *окрутенство* зустрічається номінатив *окрутность*, який також функціонує зі значенням “жорстокість, лютість”: “валку противъ поганьскоѣ немѣрноѣ *окрутности* справляти и радити почали были” [*1501, Ак. ЗР, І, с. 220]. Задокументовано прикметник *окрутный* зі значенням “жорстокий”: “*окрутному* и запамеѣталому непріятелю” [*1501, Ак. ЗР, І, с. 222]; “будучи въ тяжкой неволи *окрутного* тырана” [*1595, Ак. ЗР, ІV, с. 94]; “*окрутную* людей зацныхъ” [*1596, Арх. ЮЗР, І, с. 502].

Отже, група лексем на позначення нервового збудження, роздратування репрезентована словами, які зводяться як до праслов’янських (*гнѣваньє, злость, лихий, ненависть, опала, васнь, храпъ, попудливость, окрутность* тощо), так і до індоєвропейських (*ярость, жестокий, возбѣситися, лютость* тощо) коренів. До праслов’янського лексичного фонду належать лінгвоодиниці *свирѣпий, свѣрѣпѣтися* (подальші зв’язки невідомі). Слова *злобний*, *злопомнѣнїє, злоумыслиє, злонравиє, зловѣриє, зловѣрный* є церковнослов’янізмами. У

релігійній літературі зафіксовано кальки з грецької мови – *братоненавидѣніе*, *жестосердіє*, *звѣролютство*. Окремий лексичний шар формують полонізми (*васнь*, *храпъ*, *попудливость*) та чехізми (*окрутенство*, *окрутность*, *окрутный*). Що стосується хронологічних характеристик, то встановлено, що мовні одиниці *гнѣваньє*, *розгнѣвати(сѧ)*, *злость*, *злобний*, *злопомнѣнїє*, *злый*, *лихий*, *ярость*, *яритися*, *ненависть*, *братоненавидѣніе*, *жестокий*, *жестосердіє*, *свирѣпий*, *лют* функціонують у староукраїнських пам'ятках із XIV ст., *гнѣвати(сѧ)*, *розгнѣвати*, *прогнѣватисѧ*, *прогнѣвати*, *гневный*, *гнѣвливый*, *возяритися*, *гнѣвъ*, *нєнавидити*, *въ(з)нєнавидити*, *лютый* – з XV ст., двадцять одне слово – з XVI ст. Упродовж історичного становлення української мови семантика більшості аналізованих слів суттєво не змінилася, якщо не враховувати певних модифікацій. Зі словникового фонду української літературної мови вибули такі лексеми, як *гнѣвояростный*, *злоумыслиє*, *злонравиє*, *зловѣриє*, *зловѣрный*, *возяритися*, *братоненавидѣніе*, *въ(з)нєнавидити*, *жестосердіє*, *ожесточатися*, *свирѣпий*, *свѣрѣпѣтися*, *возбѣситися*, *звѣролютство*, *нелютованье*, *васнь, попудливость*, *окрутенство*, *окрутность*, *окрутный*.

4.4. Вербальне вираження емоції та емоційного стану смутку, туги

У процесі дослідження лексичного складу української мови XIV–XVI ст. виявлено тридцять два периферійні конституенти на позначення смутку, туги: *печаль*, *печаловати(ся)*, *печалованіє*, *упечаловати*, *опечалитися*, *жаль*, *жалость*, *жаловати*, *жаловатися*, *пожаловати*, *сожалитися*, *розжалити*, *розжаловатисѧ*, *ужалитися*, *жалостный*, *скорбь*, *скорбити*, *тоужити* (*тѫжити*), *въскорбитися*, *скорбный*, *страдание*, *утрапенье*, *страдати*, *пострадати*, *сетовати*, *сѣтованіє*, *смутити*, *засмоутитисѧ*, *скруха*, *фрасунокъ*, *фрасовати*, *фрасовати(ся)*.

4.4.1. Лексеми *печаль, печаловати(ся), печалованіє, упечаловати, опечалитися*

Іменник *печаль* дослідники розглядають як споріднений із псл. **pečăl'ь* (< **pekēl'ь*) [ЕСУМ, IV, с. 363]. Як зазначає Г. П. Циганенко, "псл. **pekèl'ь* "печаль", по суті "те, що пече", утворено із суф. *-èl'ь* (стсл. *-ѣль* > *-аль*, як у слові *пищаль*) від дієсл. **pekti* > *пекти*, *пеку* > *печь* "пройняти сильним жаром". Від дієсл. **pekti* "проймати теплом", "виявляти уважність" утворено за допомогою теми *-a* ім. **peka* > *пека* > "жар, спека", відоме в р. діал. (пор. укр. *спе́ка*), і *пека* "турбота". Із ним споріднені: дінд. *pácati* "варить, пече, жарить"; гр. *pessō* < **pekiu̯ō* "варю" [Цыг., с. 299].

З аналізу текстових і словникових матеріалів випливає, що іменник *печаль* зі значенням "те, що засмучує кого-небудь, завдає комусь горя, журби" вперше зустрічається в текстах XIV ст.: "а коли которыи торговєць поидєть торговать ис торунѧ чєрєꙁ бєрєстнє до луψьска бєꙁ *пєчали* будтє" [*1341, Гр. Роз., I, с. 2; тс. *1341, Гр. Пещ., с. 24]; "бѣаше же и мнѣ *печаль* велика" [XIV, ЖАУ, с. 524]; "в *печали* души глаголах" [XIV, ЖАУ, с. 524].

На окремий коментар заслуговує той факт, що конфесійний зміст писемної пам'ятки "Списаніе противъ люторовъ", у якій ужито лексему *печаль*, сприяє конкретизації лексичного значення цієї лінгвоодиниці "печаль, журба" за рахунок додаткових сем 'сакральна' й 'земна': "*печалъ* бо яже по Бозе покаяніе нераскаянно соделоваетъ, а мирская *печалъ* смерть соделоваетъ" [1580, СПЛ, с. 158].

Подеколи контекст дозволяє інтерпретувати семантику слова *печаль* як "турбота": "да не когда отягчаютъ сердца ваша объядениемъ и пиянствомъ и *печальми* житеискыми" [1580, СПЛ, с. 160]; "осаживати *печалью* якожъ хотѣлъ" [*1586, Ак. ЗР, III, с. 309]. Попри те, що в XVI ст. функціонування лексеми *печаль* зі значенням "турбота" не відзначається регулярністю, із XII ст. слід цього значення залишився в семантичній структурі р. *печаль* [СРЯ, XI–XVII, 15, с. 32].

У текстах досліджуваного періоду зафіксовано семантично споріднені з лексемою *печаль* лінгвоодиниці *печаловати(ся)*, *упечаловати*, *опечалитися*, *печалованіє*. Упродовж XIV–XVI ст. дієслово *печаловати(ся)* вживається в давньому значенні “тривожитися за кого-небудь; турбуватися, піклуватися, дбати” винятково в текстах ділового спрямування: “*печаловат(и)сѧ* душєю моєю” [*1385, Гр. Роз., I, с. 28; тс. *1385, Гр. Пещ., с. 64]; “хто бы мялъ душею ее *печаловатися*” [*1525, АЮЗР, I, с. 66]; “абы напередъ душею моею *печаловалися*” [*1529, АЮЗР, I, с. 77]; “его мають поховати и душею его *печаловатися*” [*1551, Ак. ЗР, III, с. 23]; “мене кормити и мною *печаловатися* до моего живота” [*1578, Ак. ЗР, III, с. 233]; “маю *ся печаловати* такъ о кгрунты яко // о посполитые кривды” [*1581, Ак. ЗР, III, с. 266–267]. Показовим залишається той факт, що в аналізований період вказана лінгвоодиниця безпосередньо не позначає емоції смутку, туги, що підтверджують як текстові, так і словникові матеріали [ССУМ XIV–XV, II, с. 143]. Однак на сучасному етапі розвитку української літературної мови досліджувана лексема, зазнавши незначних модифікацій у плані вираження (пор.: укр.: *печалитися*), активно функціонує зі значеннями “відчувати, переживати печаль, смуток, бути сумним; сумувати, журитися”. Давнє значення “тривожитися за кого-небудь” опинилося на периферії семантичної структури вказаного дієслова [СУМ, VI, с. 346].

Периферійні одиниці *печалованіє*, *упечаловати*, *опечалитися* відзначаються спорадичною представленістю в пам’ятках XVI ст. Із др. пол. XVI ст. фіксуємо віддієслівний іменник *печалованіє* “піклування, переживання”: “о мирскомъ же *печалованію*” [1580, СПЛ, с. 158]; “странье и *печалованье* о всемъ свѣтѣ” [1597–1599, ХФ, с. 1334]. Паралельно функціонують дієслова *упечаловати* зі значенням “клопотати, просити за кого-небудь” (наприклад: “ажъ бы твоя милость господариня у господара за себѣ *упечаловала*” [*1522, АЮЗР, I, с. 62]) та *опечалитися* зі значенням “засмутитися” (наприклад: “онъ же *опечалися* о словеси” [1580, СПЛ, с. 87]).

У писемних джерелах XV ст. натрапляємо на лексему *жаль*. Досліджуваний іменник сягає псл. *žalь* < **gēlь*, яке споріднене “з лит. *gėlà* “біль;

жаль”, *gélti* “боліти”, *gìlti* “жалити”, лтс. *zẽl* “жаль”, прус. *gallan* (зн. в.) “смерть”, нвн. *quälen* “мучити”, двн. *quâla* “мука”, дангл. *cwelan* “умирати”, вірм. *keł* “нарив, виразка” [ЕСУМ, ІІ, с. 186].

4.4.2. Лексеми *жаль, жалость, жаловати, жаловатися, пожаловати, сожалитися, розжалити, розжаловатисѧ, ужалитися, жалостный*

Зі значенням “сум, печаль, скорбота” лексема *жаль* функціонує із сер. XVI ст.: “тяжкости, кривды и *жаль* терпите вы вси” [*1547, Ак. ЗР, ІІІ, с. 10]; “*жал* и шкоду” [1560–1561, ЛЗК, с. 429; тс. 1560–1561, ЛЗК, с. 439, 452, 453]; “и къ *жалю* нашому” [*1585, Ак. ЗР, ІІІ, с. 289, а також *1596, Ак. ЗР, IV, с. 150]; “мы мусимъ зъ *жалю*” [*1585, Ак. ЗР, ІІІ, с. 290]; “а и зъ *жалемъ* сердечнымъ нарекати” [1597–1599, ХФ, с. 1788]. У поєднанні з прикметником *великий* аналізована лексема вживається для вираження вищого вияву емоції смутку, туги: “нє бє(з) *вєликого жалю*” [1587, КЦН, с. 13]; “зъ великимъ *жалемъ* то есми читалъ” [*1595, Ак. ЗР, IV, с. 91]; “зъ *великою жалею* и воздыханіемъ серца нашого завжды мусѣли есмо заживати” [*1595, Ак. ЗР, IV, с. 94]; “але што зъ *великимъ жалемъ* за примусомъ а неволею небожата терпятъ” [1597–1599, ХФ, с. 1606].

Слово *жаль* зі значенням “скарги, нарікання” функціонує винятково в текстах офіційно-ділового стилю: “и кому на кого *жаль* будетъ” [*1582, Ак. ЗР, ІІІ, с. 270]; “и кому на кого *жаль* будеть” [*1589, АЮЗР, І, с. 222; тс. *1538, АЮЗР, І, с. 104]; “оповедалъ *жаль* и крывду” [*1593, Арх. ЮЗР, І, с. 339]. Матеріал староукраїнських пам’яток XIV–XVI ст. дає підстави вважати, що досліджуваний іменник *жаль* є полісемічною одиницею, яка у функціонально-прагматичному ракурсі виявляє значний семантичний потенціал.

Звертаємо увагу, що іменник *жаль* має багаті словотвірні можливості й слугує основою для творення значної кількості похідних слів, які також виступають репрезентантами смутку, туги. До таких слів належить, наприклад, іменник *жалость*, який зі значенням “горе, жаль, смуток” зустрічається з XV ст.: “сталася намъ такая пригода и *жалость*” [*1492, Ак. ЗР, І, с. 118]; “смутокъ и

жалость” [*1501, Ак. ЗР, I, с. 220]; “болѣсть и *жалость*” [*1501–1503, Ак. ЗР, I, с. 279]; “якою *жалостью* зъ смерти господаря нашого” [*1572, Ак. ЗР, III, с. 162]; “пре *жалость* свою и въ такъ рыхломъ часѣ спаметати не могучи” [*1596, АЮЗР, I, с. 265]; “зъ *жалостью* на тое смотримо” [1597–1599, ХФ, с. 1288]; “*жалость*, которую мы, Греческой релѣи люде, съ тыхъ такихъ словъ относимо, выповѣдана бытии не можетъ” [1597–1599, ХФ, с. 1570]. Для позначення вищого ступеня вираження смутку, туги використовувалися означальні компоненти *великий* та *тяжкий*: “зъ *великихъ* своихъ слезъ и *тяжкоѣ жалости*” [*1501–1503, Ак. ЗР, I, с. 270]; “зъ *великою жалостью* того уживаете” [*1547, Ак. ЗР, III, с. 13]; “*жалости великои*” [1591, Προσφ., с. 138]; “зъ *великою жалостью* принявши” [1597–1599, ХФ, с. 1042]. Водночас спостерігаємо, що із XVI ст. номінатив *жалость* розширює сферу функціонування: зі сфери офіційно-ділового стилю переходить у православно-християнський дискурс.

Упродовж XIV–XVI ст. дієслова *жаловати* зі значенням “жалітися, скаржитися” та *пожаловати* зі значенням “обдарувати, нагородити, наділити, пожалувати” активно вживаються в писемних джерелах ділового спрямування. Однак виявлено поодинокі контексти, у межах яких дієслова *жаловати* (похідне *жаловатися*) й *пожаловати* реалізують семантику “зглянутися, змилуватися”: “*жаловаль* того и врьноуль тръдєсѧ(т) сѣрєбрьниковь арѣхиєрєw(м)” [1556–1561, ПЄ, с. 193]; “*жалься*, Боже!” [1597–1599, ХФ, с. 1570]; “бъ̃ насъ *пожаловалъ* опѧ(т) наши нєприѧтєли вор(о)зи далъ намъ всихъ оу наши руки” [*1392–1393, ССУМ XIV–XV, II, с. 172]; “Мы Алєксандро Володимеровичъ *пожаловали* есмо н(а) то(го) слугу Ларивона Вела(в)ского: не надобе ему нам з слугами службы служити а поплатовъ платити” [*1450, ССУМ XIV–XV, II, с. 172]; “смо пожаловали шолтоузовє и паргарє и… люді от наш тръг от Бръład, та смо потвръдили им старїи закон” [*1495, ССУМ XIV–XV, II, с. 172]; “ваша милость *пожаловать*, посланца своего до мене послати” [*1595, Ак. ЗР, IV, с. 86].

Спільнокореневе дієслово *сожалитися* функціонує в текстах XV ст. зі значенням “виявити жаль, співчуття”: “*сожалися* во горести” [*1404,

Суп. Л, с. 53]. У XVI ст. з’являються лексеми *розжалити* “сповнювати хвилюванням”, *розжаловатисѧ* “дуже перейнятися, розчулитися”, *ужалитися* “змилуватися”: “одно дѣло велико мя *розжалило*” [*1502, Ак. ЗР, I, с. 345]; “*розѣжаловалисѧ* вєлѣми” [1556–1561, ПЄ, с. 174]; “*ужальтеся* надъ утисненою братьею своею” [1597–1599, ХФ, с. 1796]; “*ужалтеся*, для Бога, надъ отчизною сполною!” [1597–1599, ХФ, с. 1800].

Лексико-граматичний клас прикметників на позначення емоцій смутку, туги репрезентує слово *жалостный*. Зі значенням “сповнений суму, журливий” воно зустрічається в пам’ятках кін. XVI ст.: “*жалостноє* роспамѧтова(н)є” [1587, КЦН, с. 35]; “нашолъ есми его милостъть, отца епископа самого, толко съ хлопцемъ, *жалостного*, который опове//дался мнѣ возному” [*1591, Арх. ЮЗР, I, с. 294–295]; “*жалосномъ* припадку” [*1595, Ак. ЗР, IV, с. 105]; “отца протосинкгела былъ вельми *жалостный*” [*1597, Ак. ЗР, IV, с. 160]. Виявлено форму *жалостнейшый*, яка позначає вищий ступінь емоційної ознаки порівняно зі словом *жалостный*: “а падъ то еще *жалостнейшого* мнѣ возному оповедалъ” [*1591, Арх. ЮЗР, I, с. 295].

4.4.3. Лексеми *скорбь, скорбити, тоужити* (*тѫжити*), *въскорбитися, скорбный*

Наприкінці досліджуваного періоду активно вживається іменник с*корбь*. Аналізовану лексему етимологи зводять до псл. *skʰr̥bь*, яке пов’язане чергуванням з *scʰr̥ba* “щербина”; іменник *скорбь* споріднений із “лит. *skurbė* “горе”, лтс. *skurba* “запаморочення, сп’яніння”, свн. *scherbe* “черепок”, нвн. *scharf* “гострий”. Дослідники зіставляють його також із р. діал. *ско́рбнуть* “засихати, морщитися” [ЕСУМ, V, с. 280]. Псл. *skʰr̥bь* продовжує праіндоєвропейський корінь **skabh-* “дряпати; скребти”, який має континуанти також у балтійських та германських мовах [Никол.].

У процесі дослідження встановлено, що іменник *скорбь* належить до номінацій, утворених у XVI ст. Лексикограф Л. Зизаній реєструє слово *скорбъ* ставить в один ряд з *оутискъ, потлѣ(м)лєньє*” [XVI, ЛЗ, с. 20]. Із кін. XVI ст.

фіксуємо лексему *скорбь* зі значенням “страждання, печаль, сум”: “въ мире *скорби*” [1580, СПЛ, с. 155]; “претръпѣти *скорʾ би*” [1580, СПЛ, с. 83]; “провожають въ *скоръби* лѣта свои” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 71]; “иже о благочестии *скорби* не отбѣгшим” [1599–1600, Виш. Кн., с. 110]. Писемне джерело “Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи” містить уривок, у межах якого субстантив *скорбь* реалізує лексичне значення “біда, нещастя”: “да сіи поганые *скорбь* пріимутъ” [*1501, Ак. ЗР, I, с. 216].

Закономірно, що в межах однієї синтаксичної конструкції поряд із іменником *скорбь* уживаються його синоніми *печаль, бѣда, горест*: “великую *скорбь и печаль*” [*1501–1503, Ак. ЗР, I, с. 279]; “во *печали и скорби* сущихъ” [*1592, Ак. ЗР, IV, с. 49]; “на *бѣды и скорби* ити им завещав” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 81]; “находящая *бѣды и скорби* терпѣти” [1599–1600, Виш. Кн., с. 111]; “терпѣти *скорб и горест*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 67].

Поряд із лексемою *скорбь* засвідчено спільнокореневі слова *скорбити, въскорбитися, скорбный.* Зі значенням “сильно горювати” дієслово *скорбити* вживалося в писемних пам’ятках кін. XV ст.: “нача(т) *ско(р)бѣти* й тѫжити” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 59]; “почаль *скръбѣти* и тоужити” [1556–1561, ПЄ, с. 190]; “*скорʾбити* жь и плакати о умершихъ не подобаетъ, разве аще кто заблуженіемъ греха въ непокаяніи умретъ: о таковомъ бо не толко *скорʾбити* подобаетъ, но и горко плакати, и другихъ на помочъ призывати” [1580, СПЛ, с. 123]; “*не скорбѣте* прочеє ниже ужасни будѣте” [1591, Προσφ., с. 143]; “о томъ ли, пресветлое княжа, *скорбишъ*, ижъ со // пророком Давыдомъ пѣти можемъ” [1598, Листъ ИП, с. 1001]; “ниже о сем плѣнении диаволском *скорбиши*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 108]. Прикметно, що в межах однієї синтаксичної конструкції поряд із дієсловом *скорбити* вживається його синонім *тоужити* (*тѫжити*).

У писемній пам’ятці “Списаніе противъ люторовъ” слова *скорбити* вживається зі значенням “ображатися”: “аще ли брашна ради братъ твои *скорбитъ*, уже не по любви ходиши” [1580, СПЛ, с. 163].

Дієслово *въскорбитися* зі значенням “відчути скорботу, сум” реверберовано в “Книжці” І. Вишенського: “аще бо и в земных мало что *въскорбитися*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 104].

Зі значенням “сумний, тужливий” прикметник *скорбный* функціонує в староукраїнських джерелах кін. XVI ст.: “радостная же и *скорбная*” [*1592, Ак. ЗР, IV, с. 44]; “*скорбных* и нечистых духом” [1599–1600, Виш. Кн., с. 107]; “*скорбни* будете” [1599–1600, Виш. Кн., с. 110].

4.4.4. Лексеми *страдание, утрапенье, страдати, пострадати, сетовати, сѣтованіє, смутити, засмоутитисѧ, скруха, фрасунокъ, фрасовати, фрасовати(ся)*

У пам’ятках кін. XVI ст. зафіксовано віддієслівний іменник *страдание*. Досліджувану лексему етимологи зіставляють із псл. *stradati* “бідувати”, *strada* (**stradja*) “злидні”. Мовознавці вбачають віддалену спорідненість із лат. *strēnuus* “старанний, енергійний, діяльний; міцний, сильний”, гр. στρηνής (στρηνός) “гострий, шорсткий, грубий”, στρῆνος “зарозумілість, пихатість”, στρηνέως “оглушливо, пронизливо, гостро, різко” (про крик слона), норв. *sterra* “ревно прагнути”, *sterren* “упертий”, кімр. *trīn* “боротьба; турботи, зусилля”, що переважно зіставляються з р. *стара́ться*, укр. *старатися*. Учені прослідковують зв’язок із ієв. *(s)ter- / (s)tre- (> *stro-d-) “твердий, тугий, жорсткий” [ЕСУМ, V, с. 431].

Перша фіксація іменника *страдание* “дія за значенням страждати” припадає на кін. XVI ст.: “и во *страданіи* увесь мир освятил” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 80]; “доволно овцам свое *страдание* и мучение за грѣхи и выступки терпѣти” [1599–1600, Виш. Кн., с. 67]; “малым *страданием* сходотайствует” [1599–1600, Виш. Кн., с. 96].

Іменник *утрапенье* зі значенням “журба, клопіт, страждання” реверберовано в полемічному творі Х. Філалета “Апокрисисъ”: “Лѣпѣй тое, што есть власная правда, повѣдаю, же до такихъ словъ Ѳеодорита утрапенье его, яко

выгнанца, привело, зачимъ не за свѣдоцтво власного и певного розсудку, але за … *утрапенья* его маютъ быти почитаны” [1597–1599, ХФ, с. 1440]; “Еслижъ Ѳеодоритови не была речъ неподобная Несторіевого блуду наслѣдовати, не дивъ, же ся и въ выношенью папежа Римского въ *утрапенью* унеслъ” [1597–1599, ХФ, с. 1440]. За матеріалами Є. К. Тимченка, слово *утрапене* (*утрапенье, утраплене*) має польські витоки (п. *utrapienie*) та позначає му́ку, смуток, сум: “*Утрапене* людей убогихъ”; “На свѣтѣ *утрапенье* будете мѣти, але будете доброго сердца”; “Розмаитыхъ выдовъ *утрапленя* и мордованя заживаютъ и вынайдуютъ” [Мат.Тимч., II, с. 446]. Поява зазначеної лінгвоодиниці припадає на кін. XVI ст. – період активних контактів української мови з польською. Те, що вона трапляється саме в творчому арсеналі Х. Філалета, на нашу думку, також не випадково, адже, як відомо, авторитетний полеміст не поривав свого зв’язку з мовними одиницями польського походження. У процесі лексикографічних пошуків було з’ясовано, що досліджувана лексема та спільнокореневі з нею слова продовжують фігурувати в польській (*utrapienie* – “журба, клопіт, турбота”, *utrapieniec* – “нещасливець”, “докучлива людина, мучитель”, *utrapic* – “зажурити (кого чим)” [ПУС, II(2), с. 250]), чеській (*utrapy* – “страждання”, “му́ки, випробування, турботи”, *utrapiti* – “замучити” [ЧРС, II, с. 498–499]), білоруській (*утрапенне* – “неприборканий вияв будь-яких почуттів, нерозсудливість, безумство” [ТСБЛМ, с. 872]) мовах. Водночас вона припинила обслуговувати лексичну систему сучасної української літературної мови. Сьогодні це слово, як показують наші спостереження, трапляється лише в одному з архаїчних говорів української мови – лемківському: *утрапіння* “журба, клопіт, турбота” [Пирт., с. 402].

У досліджуваний період функціонують варіанти *страждати* та *страдати* зі значенням “зазнавати сильного фізичного, душевного болю, мучитися від нього”: “православнии же убо аще и *страждут* во нынѣшнем вѣцѣ” [1599–1600, Виш. Кн., с. 88]; “и от вашего мучителства *страждемо*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 93]; “довлѣет бо вам тое ж *страдати*, што и я *страдал*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 93]; “живущии *страдали* сут, *страждут* и *страдати* хочут” [1599–

1600, Виш. Кн., с. 93]; “оттуду *<u>страждеши</u>*, яко и сам дѣлатель” [1599–1600, Виш. Кн., с. 108]; “ты же *<u>страждеши</u>*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 114]. Зазначені лінгвоодиниці вживаються виключно в “Книжці” І. Вишенського.

У процесі дослідження староукраїнських текстів виявлено деривати *пострадати* й *постраждати* зі спільним значенням “зазнати страждання”: “и ты бы *<u>пострадала</u>*” [*1501–1503, Ак. ЗР, I, с. 300]; “*<u>пострадати</u>* мусѣлъ” [*1592, АЮЗР, I, с. 239]; “зъ якихъ кольвекъ причинъ *<u>пострадалъ</u>*” [*1592, АЮЗР, I, с. 240]; “Христа ради *<u>не пострадалъ</u>*” [1580, СПЛ, с. 87]; “рыхлѣй того всего *<u>пострадати</u>*” [*1595, Ак. ЗР, IV, с. 93]; “о церкви *<u>постраждах</u>* и умрѣх” [1599–1600, Виш. Кн., с. 126]; “на православии *<u>пострадати</u>* мѣли” [1599–1600, Виш. Кн., с. 92]; “подобаше *<u>пострадати</u>* Христу” [1599–1600, Виш. Кн., с. 103]; “*<u>пострадати</u>* Петру в Римѣ” [1599–1600, Виш. Кн., с. 105]; “не тожде ли *<u>постраждут</u>*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 115]; “мню, *<u>пострадати</u>* иноческому чину” [1599–1600, Виш. Кн., с. 115]; “*<u>постраждут</u>* не от бога званныи духовенства” [1599–1600, Виш. Кн., с. 116].

Дієслово *сетовати*, як вважають лінгвісти, імовірно, пов’язане з гот. *sair* ср. р. “біль”, двн. *sêr* ч., ср. р. “біль, рана”, дірл. *sáith, sóeth* “страждання, праця”, *sáithar*, *sáethar* – те саме (**saitu-*, **saituro-*). Водночас, на думку М. Фасмера, переконливим є зіставлення з цсл. *сѣтити сѧ* “згадати”, схв. *сјѐтити се* – те саме, слн. *sẹ́titi se*, а також з лит. *saisti, saičiù* “гадати, пророкувати”, *saĩtas* ч. “прив’язь, амулет”, діслат. *seiðr* “чари”, *síða* “чарувати” [Фасм., III, с. 614].

Контекст староукраїнської пам’ятки “Списаніе противъ лютеровъ” дозволяє встановити значення лексеми *сетовати* як “висловити невдоволення”: “тіи *<u>сетуютъ</u>*, а миръ умащается” [1580, СПЛ, с. 155].

Словник Л. Зизанія містить віддієслівний іменник *сѣтованіє*. Пояснення до вказаного реєстрового слова подано через лексеми *плачъ, жалобы, w̃правованьє* [XVI, ЛЗ, с. 18]. Текстові матеріали не засвідчили вживання відповідної лінгвоодиниці.

Попри те, що дієслово *сетовати* рідко зустрічається в староукраїнських писемних пам'ятках XIV–XVI ст., у цей же період його активне функціонування прослідковуємо в російських писемних пам'ятках, пор.: др. *сѣтовати* "дуже печалитися, тужити", "оплакувати (померлого)", "скаржитися" [СРЯ, 24, с. 102–103]. Поряд із др. *сѣтовати* в цей період фігурувати спільнокореневі утворення *сѣтовальный, сѣтование (-ье), сѣтованно, сѣтованный (сѣтованныи), сѣтованье, сѣтоватися, сѣтовный* [СРЯ, 24, с. 101–103].

Дієслово *смутити* "засмучувати" – континуант псл. *sъmǫta* "збурення", *sъmǫtiti* "збурити; скаламутити", пов'язане чергуванням голосних із *sъmęsti* (< **sъmętti*) "привести в рух, збурити, скаламутити; збентежити, злякати", утвореним за допомогою префікса *sъ-* "*з-*", який не змінився в *з-*, від дієслова *męsti* (**mętti*) "збурювати, мутити" [ЕСУМ, V, с. 331]. Проте якщо лексема *сетовати* позначає емоційний стан суб'єкта дії, то дієслово *смутити* позначає дію, скеровану безпосередньо на об'єкт: "розкга и жезлъ <u>*не смутятъ*</u>, але тѣшятъ ихъ" [1597–1599, ХФ, с. 1576].

Численні вживання похідного слова *засмоутитисѧ* зі значенням "стати смутним, невеселим" виявлено в Пересопницькому Євангелії 1556–1561: "w̃шоль и <u>*засмоутилс҃ѧ*</u>, бо ималь маєтности много" [1556–1561, ПЄ, с. 175]; "и <u>*засмоутилисѧ*</u> вєлмы. и почали кажды зни(х) мовити" [1556–1561, ПЄ, с. 190]; "и оувидѣвши єго оучєници по мороу ходѧща, <u>*засмоутилисѧ*</u>, и рєкли ижє привидєнїє є(ст)" [1556–1561, ПЄ, с. 166]; "<u>*засмоутилс҃ѧ*</u> вєлми и вєсь їєр(с)лимь с ни(м)" [1556–1561, ПЄ, с. 142].

Епізодичним уживанням характеризується слово *скруха* – віддієслівне утворення (укр. *скрушуватися* – "журитися" [СУМГр., IV, с. 145]), яке сягає псл. *krusĭti* "мучити, пригнічувати, засмучувати", спочатку "розбивати, дробити, крити" [ЕСУМ, III, с. 114]. Іменник *скруха* реверберований в "Книжці" І. Вишенського в межах такого реченнєвого фрагмента: "Або ест у диавола <u>*скруха*</u> и убозство" [1599–1600, Виш. Кн., с. 36]. Можемо припустити, що лексема *скруха* семантизує "смуток, жаль; каяття, співчуття". Підтвердженням висловлених міркувань слугує ілюстративний матеріал лексикографічних

джерел. Так, псл. *съкроушєниѥ* відзначалося складною, синкретичною семантикою: “руйнування”, “загибель”, “пригніченість”, “смиренність, покірність”, “поранення”, “рана”, “ущелина” [Белей, с. 252]. Б. Д. Грінченко та Є. К. Тимченко за словом *скруха* реєструють значення “сокрушеніе”: “Дай їх серцу *скрухи*, би ся спам’ятали”, [СУМГр., IV, с. 145], “абы поки на семъ дочасномъ свѣтѣ зоставали въ утискахъ ... въ сердечной *скрусѣ*” [Мат.Тимч., II, с. 327]. Спостерігаємо, що досліджуваній лексемі притаманний певний синкретизм значення, який по-різному виявляє себе залежно від контекстуального оточення. З такими або подібними значеннями засвідчені укр. *скруха* – “тяжкий, гнітючий настрій”, “визнання своєї провини, вияв каяття”; у межах основного значення наявні семантичні відтінки “співчуття, жаль”, “те, що завдає кому-небудь неприємностей, страждань” [СУМ, IX, с. 327], бр. *скруха* – “туга, смуток, жаль, співчуття” [ТСБЛМ, с. 757], р. діал. *сокруха* – “забота, горе, печаль, сокрушенье” [Даль, IV, с. 443]. У бойківських говірках іменник *скруха* хоча й не припиняє позначати емоції людини, але вже фігурує з новими значеннями – “злість”, “ненависть” [Ониш., II, с. 228]. Слово *скруха* є, очевидно, полонізмом; п. *skrucha* зберігає значення “каяття, жаль, співчуття” з п. пол. XVII ст. і до сьогодні [Мат.Тимч., II, с. 327; Hessen, II, p. 347].

До запозичених лексем на позначення смутку, туги належить германізм *фрасунокъ*, який потрапив до лексикону української мови за посередництва польської. Учені вважають, що “н. *fressen* “їсти, пожирати”, перен. “томитися, мучитися” < свн. *ver-ëzzen* “тс.”, утворене з префікса *ver-*, спорідненого з гот. *fra-*, лат. *per-*, псл. **per-*, укр. *пере-*, і *essen* “їсти”, спорідненого з гот. *itan*, англ. *eat*, лат. *edō* “їм”, псл. *jasti*, укр. *їсти*; однак семантика укр. *фрас* та ін. слов’янських відповідників дає підстави припустити пізніші впливи, напр. укр. *прас* “лупка, прочухан”, *пороснýти* “розсипатися; кинутися бігти”, схв. *прȁс* “крик, галас”, в основі яких лежить, можливо, псл. **per-* “бити” (пор. укр. *пря* “боротьба” < стсл. ***пьрꙗ*** “суперечка”” [ЕСУМ, VI, с. 128].

Лексема *фрасунокъ* на позначення журби, турботи, клопоту з’являється в текстах із др. пол. XVI ст.: “его кролевской милости и собѣ съ *фрасункомъ*

набѣганья зычити не будете” [*1566, АЮЗР, I, с. 161]; “зъ великихъ *фрасунковъ* и клопотовъ моихъ” [*1595, Ак. ЗР, IV, с. 95]; “кромъ *фрасунку* прочитати можешъ” [1597–1599, ХФ, с. 1334].

Наприкінці XVI ст. у писемних джерелах починає вживатися дієслово *фрасовати* зі значенням “журитися, ображатися”: “хоч вы ся за праду на мене *фрасовати* схочете” [Виш. Кн., с. 53]; “о томъ се дей и самъ *фрасовалъ* и попа дей есми тутошнего Городецкого // за то лаялъ” [*1593, Арх. ЮЗР, I, с. 348–349]; “о то *фрасовалъ*” [*1596, Ак. ЗР, IV, с. 150]; “зали се для тыхъ речей *фрасуешъ* и на насъ, слугъ и богомольцовъ своихъ прогнѣваешъ” [*1598, АЮЗР, I, с. 284]. Одноразово з тотожним значенням зафіксовано дієслово *фрасовати(ся)*: “не маемо *ся* о што *фрасовати*” [1597–1599, ХФ, с. 1566]. Подеколи лексема *фрасовати* реалізує семантичне наповнення “турбувати”: “не хочу // тя теперъ *фрасовати*” [1597–1599, ХФ, с. 1334].

Отже, група лексем на позначення смутку, туги представлена переважно праслов’янськими утвореннями. Індоєвропейські витоки мають такі слова, як *страдание*, *страдати*, *пострадати*. Гадаємо, що церковнослов’янське походження мають лексеми *сѣтованіє* та *сетовати*. Германізмами є *фрасунокъ*, *фрасовати*, *фрасовати(ся)*. До полонізмів, очевидно, належать іменники *скруха* й *утрапенье*. Що стосується хронологічних характеристик, то лінгвоодиниці *печаль*, *печаловати(ся)*, *пожаловати* вживаються із XIV ст., *жалость*, *сожалитися*, *тоужити* (*тѫжити*) та *скорбити* – із XV ст., інші двадцять п’ять найменувань – із XVI ст. На сьогодні вийшли з літературного вжитку такі лексеми, як *печалованіє*, *упечаловати*, *сожалитися*, *ужалитися*, *въскорбитися*, *утрапенье*, *сетовати*, *сѣтованіє*.

4.5. Вербальне вираження емоції та емоційного стану збентеження, сором’язливості

До ЛСГ лексем на позначення збентеження, сором’язливості входить тридцять шість периферійних лінгвоодиниць: *посрамотити*, *посрамлять*,

оусрамлѧтисѧ, посрамлятися, посрамитися, срамляти(ся), соромотити, студ, безстудство, безстудие, безстудный, стыдѣние (стыдєнїє), стыдливость, постыдитисѧ, непостыдный, встыд, встыдливость, завстыженье, невстыдливость, невстыдливый, без(в)стыдный, без[с]тужий, встыдати(ся), завстыдити(ся), соромъ, зсоромотити, посоромоченье, съмѹꙋатисѧ, смушеніє, ганьба, нагана, наганенье, ганити, зганити, приганити, ганебный.

4.5.1. Лексеми *посрамотити, посрамляти, оусрамлѧтисѧ, посрамлятися, посрамитися, срамляти(ся), соромотити*

До лексем, зафіксованих у текстах XIV ст., належить дієслово *посрамотити* – континуант цсл., стсл. ***срамъ*** “сором” (відповідає укр. *со́ром*) [ЕСУМ, V, с. 386]. Зі значенням “збезчестити, зганьбити” дієслово *посрамотити* вжито лише два рази: “кто ли бы <u>*посрамотил[ъ]*</u> сый хрісовоул[ъ] Г[о]с[по]д[ьст]ва-ми таковый имат[ь] прїѧти великѡ злѡ и wргїѫ wт[ъ]” [*1390, Гр. Пещ., с. 106]; “напослѣдокъ <u>*посрамоти*</u> матєрь свою” [XVI, Бук. ІФ, с. 72]. Фонетичним варіантом слова *посрамотити* виступає лінгвоодиниця *посоромотити*, уживання якої обмежене полемічним твором І. Вишенського: “моцных <u>*посоромлю*</u>” [1599–1600, Виш. Кн., с. 18]; “не толко <u>*посоромлю*</u>” [1599–1600, Виш. Кн., с. 18]; “до конца и в вѣки облъжу и <u>*посоромочу*</u>” [1599–1600, Виш. Кн., с. 18]. У цьому ж джерелі паралельно зафіксовано дієслово *посромотити*: “<u>*посромочует*</u> красоту и пестроту мираугодных и красоту любячих своею шпетностю и нѣкчемностю” [1599–1600, Виш. Кн., с. 26]. У досліджуваний період лексеми *посоромотити* й *посромотити* не зустрічалися за межами “Книжки” І. Вишенського.

Із XV ст. фіксуємо слово *посрамляти*, яке, як засвідчують писемні джерела, відзначається порівняно ширшим діапазоном функціонування: “О прегордый папо, откинь твой блуды, иже <u>*посрамляєш*</u> всего мира студы” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 78]; “мира же и миродержца диавола обличает и в конец <u>*посрамляет*</u>” [1599–1600, Виш. Кн., с. 125]. Н. Д. Арутюнова зазначає: “Сором” не належить до категорії почуттів, що входять до так званого “джентльменського

набору” людини <…> *Осоромити* означає зганьбити в очах інших людей, виставити на загальний осуд чи накликати сміх; *засоромити* можна як публічно, так і наодинці. У першому випадку апелюють до публіки, глядачів, у другому – до того, хто завинив, його внутрішнього відчуття, совісті” [Арутюнова 1997, с. 68].

У XV ст. зі значенням “накликáти на себе сором, набиратися сорому” з’являється лексема *оусрамлѧтисѧ*, уживання якої обмежене винятково контекстом Кам’янко-Струмилівського Євангелія: “ѣко *оусрамл(т)ѧсѧ* сн҃а моєго” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 83]; “єда како сєго видѣвшє *оусрамлѧю(т)сѧ*” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 146 зв.]. Із кін. XVI ст. із тотожною семантикою застосовуються дієслова *посрамлятися / посрамитися*: “для того ж падають от Христова свѣта, и *посрамляются* на вѣчній лѣта” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 71]; “но да *посрамятся* и нынѣ” [1599–1600, Виш. Кн., с. 88]. У “Книжці” І. Вишенського одноразово представлена мовна одиниця *срамляти(ся)* зі значенням “соромити себе”: “како *ся срамляет*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 115]. Як переконує аналіз, дієслова *оусрамлѧтисѧ*, *посрамлятися*, *срамляти(ся)* в ділових документах XIV–XVI ст. не зустрічаються.

У хронологічних межах досліджуваного періоду активно функціонує дієслово *соромотити*. Уживання цієї лексеми зі значенням “ганьбити, безчестити” зустрічаються із сер. XV ст.: “и они того дѣцкого лаяли, *соромотили*, што хотѣли, то чинили” [*1444, АЮЗР, I, с. 15]; “свещенника Руского если бы хто *соромотилъ*” [*1499, Ак. ЗР, I, с. 190]; “которые ходѣчи по мѣсту людей *соромотятъ*” [*1505, Ак. ЗР, I, с. 362]; “ижъ тамъ ихъ <…> и *соромотятъ*, и грабятъ, и бьютъ безвиннѣ” [*1522, Ак. ЗР, II, с. 145]; “васъ самыхъ и слугъ вашихъ *соромотитъ* и никотороѣ бачности на васъ врядниковъ его королевской милости не маетъ” [*1554, Ак. ЗР, III, с. 62]; “мєнє самог *соромотил* и паробка моєго збил” [1560–1561, ЛЗК, с. 156]; “еще тымъ болшей пана дворанина *соромотили*” [*1599, АЮЗР, II, с. 4; тс. с. 4]. Аналіз фактичного матеріалу дає підстави стверджувати, що каузативами, які викликають емоцію,

позначену аналізованим словом, є чинники, позначені словосполученнями *злые словы, словы нєвчтивые, словы ущє(р)бливые*: “злыми словы ихъ не *соромотити*” [*1501, АЮЗР, I, с. 27]; “потоптал и на мєнє, дєи, самог пєрєд врадником моим словы нєвчтивыми *соромотил*” [1560–1561, ЛЗК, с. 153]; “при тых людєх добрых сторонних словы нєвцтивыми *соромотил* и бити хотєл” [1560–1561, ЛЗК, с. 234]; “нє дбаючи на заруки в листє wписаныє того служєбника пана Лєвкова Ивана Раєвича словы нєвчтивыми *соромотил* и поличковал водлуг воли своєє” [1560–1561, ЛЗК, с. 271]; “нєкоторыми словы ущє(р)бливыми почалъ *соромоти(т)* и wсобу врядовую товариша своєго – пана по(д)судка” [*1584, АЖМУ, с. 72]; “дворенина его королевской милости словы неучстивыми *соромотили*” [*1599, АЮЗР, II, с. 4]. Показово, що функціональна активність дієслова *соромотити* обмежується винятково текстами ділового стилю.

4.5.2. Лексеми *студ, безстудство, безстудие, безстудный*

Із XV ст. зі значенням “сором, ганьба” функціонує церковнослов’янізм *студ* – один із континуантів псл. діал. *studъ* “сором; холод, мороз”, пов’язаного з *stydъ* “сором” [ЕСУМ, V, с. 456]. Представлений іменник фігурує в творах релігійного змісту: “и тогда нячнєши съ *стоудо(м)*” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 135 зв.]; “и бысть ему во грехь неисцелень и во *студ* великь, и за то побежа во оръду и тамо умре” [*1406, Суп. Л, с. 54]; “им же кончина – погибел, им же Бог – чрево и слава – во *студ* их, иже земная мудрствуют” [1599–1600, Виш. Кн., с. 65].

У староукраїнських пам’ятках містяться лексеми *безстудие* й *безстудство* зі значенням “безсоромність”: “бєзоумноє дѣ(в)ство жєньскоє *бєзъстоудиє* што главы ивановы испросила” [1489, Чет., арк. 273]; “егда дерзнувших *безстудием* входа по руку и по ногу связати и в тму кромѣшнюю въврещи повелит” [1599–1600, Виш. Кн., с. 116]; “ни отимающе *безстудием*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 23]; “плачутся святый на ваше *безстудство*” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 81]; “Такóво

є(ст) // нєро(з)мы́слноє *бє(з)стоудство*” [*1599, СлУМ XVI – п. пол. XVII, 2, с. 63].

Спільнокореневий прикметник *безстудный* зі значенням “безсоромний” зустрічається вже в XIV ст.: “о *безстудніи*, проклятіи и мрачніи, злобніи рода человѣческаго врази” [XIV, ЖВН, с. 518]. Наприкінці XVI ст. виявлено прикметник *без[с]тужий* “безсоромний”: “жесь такъ смелый и *без[с]тужий*” [1598–1599, Отв. ИП, с. 1045].

Віддієслівний іменник *стыдѣние (стыдєнїє)* зводиться до псл. *stydъ* “сором, стид; (рідк.) холод”, пов’язаного чергуванням голосних із *studъ / studa* “холод, прохолода, мороз; діал. стид, сором”; значення “соромитися, стидатися” і “холонути, остигати” розглядаються як споріднені [ЕСУМ, V, с. 415]. Асоціація з холодом, як відзначає О. Г. Преображенський, спричинила зміну вокалізма в слові *студъ* під впливом дієслів *стыть*, *стынуть* [Преобр., II, с. 410]. Сліди загального значення “холод” зберігаються в діалектах: у західнополіських говорах за лексемою *студенець* зафіксовано значення “холодница” [Аркушин, II, с. 183]; у закарпатських говорах залишилися слова *студити* “охолоджувати”, *студитися* “охолоджуватися”, *студінь* “холод, холоднеча” [Сабадош, с. 345], *студенець* “холодець”, *студений* “холодний, замерзлий”, *студінь* “холод, мороз”, *студня, студні* “глибока криниця” [СКр, с. 94]. Г. В. Межжеріна зазначила, що всередині гнізда псл. **stud-* розвиток “соціально-оцінних, пов’язаних із моральною сферою значень (як негативно конотованих “безсоромний”, “огидний”, “грішний” і под., так і позитивно конотованих “пройнятися благоговінням”, “скромний”, “повага, шана; шанобливість”, “поважати, шанувати”) на основі вихідної ознаки “холодний” пояснюється, очевидно, не тільки семантичним переходом “холодний” → “неприємний; який викликає огиду”, а й наявністю зв’язку між значенням “холодний” і похідним від нього “затверділий, задубілий, застиглий”. Кореляція холодного й твердого чітко простежується в семантиці таких слов’янських і неслов’янських дериватів індоєвропейського кореня [Межжеріна 2009, с. 26]. Б. О. Ларін пропонує такий алгоритм семантичного розвитку слів *студ, стыд, срам*: від синкретичного

значення “холод” як явища природи і фізіологічно зумовленого болісного стану тіла до більш визначеного, вузького – “переживання, афект, який супроводжується відчуттям холоду”. Згодом позначення афекту “сором”, а тоді й соціально-оцінного значення “ганьба, наруга” розвинулися завдяки метонімічним перенесенням [Ларин 1977б].

4.5.3. Лексеми *стыдѣние (стыдєнїє), стыдливость, постыдитисѧ, непостыдный, встыд, встыдливость, завстыженье, невстыдливость, невстыдливый, без(в)стыдный, без[с]тужий, встыдати(ся), завстыдити(ся)*

Із XV ст. зі значенням “сором” зрідка трапляється лексема *стыдєнїє* (з XVI ст. – *стыдѣние)*: “бєзъ *стыдєнїа* рѣкѹ” [XV, ОСол., с. 288]; “исполнены *стыдѣния* и страха” [1599–1600, Виш. Кн., с. 87]. Уживання цього слова обмежується двома реченнєвими фрагментами релігійного змісту. У XVI ст. один раз зафіксовано іменник *стыдливость* у формі множини, яким, на нашу думку, мали на меті підкреслити рівень вияву певної ознаки: “если же были у ветхомъ *стыдливости* и боязни, теперъ пакъ у новомъ треба болѝшаго страху” [1580, СПЛ, с. 119]. Лексеми *стыдєнїє (стыдѣние)* та *стыдливость* є синонімами, проте вони відрізняються мірою вираження збентеження, сором’язливості.

Носієм процесуальної ознаки виступає дієслово *постыдитисѧ* “відчути сором за свої вчинки”, яке з XV ст. обслуговує сферу винятково конфесійного спрямування: “и снь члчкый *посты(ди)тсѧ* єгда придє(т) въ славѣ wца своєго съ агглы с тыми” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 83]; “иже боа**ц**ıє *постыдитсѧ* мєнє и мои(х) словєсь. сє госнь члчкый *постыдитсѧ*” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 123 зв.]; “сын человѣческий *постыдится* его во предстоянии тмам ангелских сил пред отцем небесным” [1599–1600, Виш. Кн., с. 58].

Відсутність сорому позначається за допомогою прикметника *непостыдный*, який зі значенням “безсоромний” ужито один раз у діловому

документі кін. XVI ст.: “со всякимъ дерзновеніемъ *непостыднымъ*” [*1591, Ак. ЗР, IV, с. 189].

Досить пізно – наприкінці XVI ст. – зі значенням “сором” починає функціонувати іменник *встыдъ* (<п. *wstyd*): “што дѣписъ, еслижъ маетъ што *встыду* и сумнѣнья, признати муситъ” [1597–1599, ХФ, с. 1266]; “боязнь и *встыд* заховати” [1599–1600, Виш. Кн., с. 32]; “А яко вамъ не *встыдъ* пописоватися” [XVI, ІСУЯ, І (1), с. 346]. Зафіксовано поєднання в межах однієї синтаксичної конструкції слів *встыдъ* та *страхъ*: “алє и бжїимъ бє(з) *встыдꙋ и страхꙋ* зватисѧ смѣєтъ” [1587, КЦН, с. 25]. Таке вживання не випадкове, оскільки ще в давньоруський період дієслово *стыдѣтися* функціонувало зі значенням “боятися”. Ілюстративний матеріал вказує на те, що периферійні лексеми *студъ* і *встыдъ* вступають у відношення повної синонімії.

Поруч зі словом *встыдъ* фіксуємо його дериват *встыдливость* “сором’язливість”: “не знала оная несчюжоложеная и единой ложници, святобливости чистою *встыдливостью* и покорою престерегаючая” [1597–1599, ХФ, с. 1598]; “*встыдливости* границу перескочилъ” [1597–1599, ХФ, с. 1182].

У межах писемної пам’ятки “Апокрисисъ” з’являється іменник *завстыженье* зі значенням “сором”: “заразъ тобѣ ку *завстыженью* твоихъ насвятшихъ пановъ” [1597–1599, ХФ, с. 1298]; “знайде *завстыженье* въ небѣ” [1597–1599, ХФ, с. 1462].

Семантично протилежною до лексеми *встыдливость* виступає мовна одиниця *невстыдливость*, яка вживалася виключно Х. Філалетом: “хто *невстыдливость* достаточне выразитъ” [1597–1599, ХФ, с. 1620]; “открываешъ при фалшу *невстыдливость* свою” [1597–1599, ХФ, с. 1500]; “спросную въ фалшованью соборныхъ канонов *невстыдливость* людемъ предъ очи кладетъ” [1597–1599, ХФ, с. 1500]; “если зъ *невстыдливости* и налогу кламанья приходитъ” [1597–1599, ХФ, с. 1524]. Привертає увагу той факт, що прикметник *невстыдливый* “безсоромний” активно функціонує в полемічному творі “Апокрисисъ” Х. Філалета й лише одноразово репрезентований іншим писемним

джерелом, зокрема віршем “Скарга…”: “же болше псами *невстыдливыми* маютъ быти называни” [1597–1599, ХФ, с. 1244]; “надутость *невстыдливая*” [1597–1599, ХФ, с. 1546]; “*невстыдливое* и хулное ей ростяганье и злое уживанье” [1597–1599, ХФ, с. 1642]; “Чесные малженства наши въ роспачъ *невстыдливый* вшетечными мовами своими приводятъ” [1597–1599, ХФ, с. 1784]; “и псу єст подобный *невстыдливый* кождый” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 71]. У пам’ятках XVI ст. паралельно фіксуємо лексему *без(в)стыдный*: “право постави(в)ши ємꙋ самомꙋ *бε(з)сты(д)ныε* очи колоти бꙋдꙋть” [1587, КЦН, с. 16]; “куревником и дворяном *безвстыдным* над собою владѣти допущают” [1599–1600, Виш. Кн., с. 67]; “Научилемся и псом *безстидным* наскакаючого на благочестие хулою безрозмыслне от Павла звати” [1599–1600, Виш. Кн., с. 92]; “голу, безобразну, *безвстыдну*, як // едину машкару и курву вшетечную” [1599–1600, Виш. Кн., с. 93–94]. Згодом вона витіснила семантично тотожний прикметник *невстыдливый.*

У пам’ятках XVI ст. трапляється дієслово *встыдати(ся)* зі значенням “соромитися”: “нехай *ся встыдають* явне” [1591, Προσφ., с. 139]; “Ачъ тые новотные оторванцы слушнѣй бы *ся* Бога бояти и людей *встыдати* мѣли” [1597–1599, ХФ, с. 1562]; “еще ку тому и уцтивымъ матрономъ подчасъ оныхъ показовати *ся* не *встыдитъ*” [1597–1599, ХФ, с. 1760]; “не *встыдаютъсе* до мене писати” [1598–1599, Отв. ИП, с. 1045]; “просити не *встыдаемося*” [1598–1599, Отв. ИП, с. 1075]. Спостерігаємо, що слово *встыдати(ся)* та спільнокореневі з ним *встыдъ*, *встыдливость*, *завстыженье*, *невстыдливость*, *без(в)стыдный* фігурують насамперед у полемічних творах.

У лексичному фонді староукраїнських пам’яток наявне ще одне дієслівне утворення – лексема *завстыдити(ся)* “засоромитися”: “на суду *ся* Божомъ не *завстыдимо*” [1597–1599, ХФ, с. 1600].

4.5.4. Лексеми *соромъ, зсоромотити, посоромоченье, съмѫтисѧ, смушеніє*

За нашими спостереженнями, наприкінці XVI ст. семантику “недобра слава, безчестя; ганьба” репрезентує номінативна одиниця *соромъ*: “и с того *сорома* ся выкрутимо” [1599–1600, Виш. Кн., с. 41]; “будет *сором* на вселенском позорищи” [1599–1600, Виш. Кн., с. 58]; “*сором* чинити будут вѣчного безчестия” [1599–1600, Виш. Кн., с. 58]; “того бы ся нам *сорома* убояти потреба” [1599–1600, Виш. Кн., с. 58]. За іменником *соромъ* зафіксовано також значення “почуття сильного збентеження, зніяковіння”: “блудницъ собѣ держатъ, безпечно, безъ *сорому* и боязни Божой” [*1591, Ак. ЗР, IV, с. 39].

Упродовж XVI ст. у текстах винятково ділового спрямування вживається дієслово *зсоромотити* зі значенням “принизити, осоромити”: “хто бы его *зсоромотилъ*, або збилъ” [*1507, Ак. ЗР, II, с. 28; тс. *1508, Ак. ЗР, II, с. 37]; “а хто бы тежъ ключника братского *зсоромотилъ* або вдарилъ” [*1538, АЮЗР, I, с. 104]; “пн҃а Дєхнова Андрѣика *зсоромотил* и бити хотєл” [1560–1561, ЛЗК, с. 349]; “а хто бы тежъ ключника тамошнего *зсоромотилъ* або ударилъ” [*1582, Ак. ЗР, III, с. 270]; “словы wобразливыми, *зсоромоти(л)* и wбєлжи(л)” [*1584, АЖМУ, с. 71]; “естлибы хто въ дому ихъ брацкомъ старосту зганилъ або *зсоромотилъ*” [*1589, АЮЗР, I, с. 223].

Віддієслівний іменник *посоромоченье* “безчестя, приниження” засвідчують твори Х. Філалета й І. Вишенського: “або для *посоромоченья* его” [1597–1599, ХФ, с. 1524]; “на *посоромачене* мирское красоты духовне вымышленого строю ношеня того клобука” [1599–1600, Виш. Кн., с. 26].

Упродовж XV–XVI ст. зустрічаються слова *съмѫтисѧ, смушеніє*, які використовувалися принагідно, про що свідчить вкрай мала кількість випадків їх уживання: “*съмѫтаєтсѧ* ср(д)цє ваша” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 190], де *съмѫтисѧ* позначає “зніяковіти”; “Отсюду быша долгы великы, и проторы мнози, и молвы и *смущеніа*, и мятежи, убійства, и, еже всѣхъ лютѣйше,

безчестіе церкви Кіевской и всеи Руси” [*1415, Ак. ЗР, I, с. 35], де *смушеніє* – “зніяковіння”.

4.5.5. Лексеми *ганьба, нагана, наганенье, ганити, зганити, приганити, ганебный*

На позначення приниження виявлено іменник *ганьба*. Етимологи припускають спорідненість із псл. *gana*, *ganiti*, пов’язане з *goniti* “гонити” як варіант з іншим ступенем чергування голосних, пор.: укр. *ганя́ти*, р. *нагоня́й* “прочухан” [ЕСУМ, I, с. 467]. Фонетична структура слова *ганьба* свідчить на користь польського посередництва в процесі запозичення, пор.: стч. *hanba* та стп. *hańba* “сором, ганьба” [СлУМ XVI – п. пол. XVII, 6, с. 191].

Зі значенням “сором, ганьба, безчестя” іменник *ганьба* представлений у текстах XVI ст. Поряд зі словом *ганьба* вживалися близькі за значенням лексеми *соромота*, *безчестіе*: “ажъ бы еси посломъ нашимъ тоѣ *ганьбы и соромоты*, намъ къ легкости и жалости, не казалъ чинити” [*1522, Ак. ЗР, II, с. 145]; “изалибы самъ *безчестіе и ганьбу* вытрывалъ приняти о томъ” [1597–1599, ХФ, с. 1676].

Паралельно функціонують іменники *нагана* й *наганенье*: “не *нагану*, але лѣпѣй похвалу съ правовѣрнымъ” [1597–1599, ХФ, с. 1218]; “для тоей злой, съ трафунку припалой, присады, *наганенье* приносити муситъ” [1597–1599, ХФ, с. 1218]; “Емуже Единому божество, Единому дѣйства и суды ни коему же *наганенью* не // суть подлегли, но на единой воли Твоей основаны, – Ему же Самому Единому всяка власть совершена, исполнъ на небеси и на земли, до того сполку жадного створенья не припущаючи приписуемо” [1597–1599, ХФ, с. 1640, 1642]; “ижъ годенъ былъ *наганенья*” [1597–1599, ХФ, с. 1344], вживання яких обмежується одним писемним джерелом.

Дієслово *ганити* зі значенням “виносити осуд, виражати незадоволення; ганити” з’являється в полемічних творах XVI ст.: “тотъ не такъ далеце тое вдаванье або вступованье въ суды синодовые въ Костантѣ *ганилъ*” [1597–1599, ХФ, с. 1218]; “не только *не ганилъ*, але и зъ иншими отцами святыми

похвалялъ” [1597–1599, ХФ, с. 1218]; “для чого ся тое стало што ганитъ” [1597–1599, ХФ, с. 1306]; “*ганитъ* тыхъ, которые Его до костеловъ и святобливость до мѣстъ привязовали” [1597–1599, ХФ, с. 1308]; “святокупство слушне *ганитъ*” [1597–1599, ХФ, с. 1604]; “а такъ не мелесь, брате, слушное причины тыхъ *ганити*, которые ездятъ по свету видети то, што естъ годного ку виденью, и доведатися того, што естъ пожиточно ведати” [1598–1599, Отв. ИП, с. 1071]; “теперъ такъ многихъ светыхъ и побожныхъ отецъ потварати и *ганити*, а зъ своимъ змышленымъ и никгды неслыханымъ соборомъ на пляцъ выежъдчати” [1598–1599, Отв. ИП, с. 1109].

Показовим є той факт, що вживання виявлених префіксальних дериватів *зганити* й *приганити* обмежується мовотворчою практикою Х. Філалета. У староукраїнській писемній пам’ятці “Апокрисисъ” зафіксовано дієслово *зганити* зі значенням “осоромити”: “пытаю: чому оную Самаранин[к]у, хвалу Божую также до подлого мѣсца привязуючую, *зганилъ*” [1597–1599, ХФ, с. 1306]. Вищою функціональною активністю відзначається лексема *приганити* “принизити”: “и непристойне *приганилъ*” [1597–1599, ХФ, с. 1334]; “въ другой части естъ речъ о поступку розрозненыхъ отъ митрополита релѣи Греческой особъ на синодѣ Берестейскомъ околичностяхъ, которымъ дѣеписецъ *приганилъ*; и уважается, если то слушныи, албо нѣтъ, приганы” [1597–1599, ХФ, с. 1018]; “нехай же албо тымъ всѣмъ *приганитъ*, албо признаетъ, же поступкови Берестейскому противъ митрополитѣ и владыкомъ у отсуженью ихъ уряду учиненому неслушне *приганялъ*” [1597–1599, ХФ, с. 1280]. До лексичного вокабуляра Х. Філалета належить також прикметник *ганебный* зі значенням “принизливий”: “за *ганебную* злость и вину на очи выметуетъ” [1597–1599, ХФ, с. 1606].

Отже, вивчення лексичного складу староукраїнських текстів XIV–XVI ст. дає підстави стверджувати, що більшість лексем на позначення збентеження, сором’язливості є праслов’янськими утвореннями. До індоєвропейських коренів зводяться такі слова, як *сором*, *соромотити*, *зсоромотити*, *посоромоченье*,

съмѹ҆ꙗтисѧ, *смушеніє*. Церковнослов'янізмами є *посрамотити*, *посрамляти*, *оусрамлѧтисѧ*, *посрамлятися*, *срамляти(ся)*. З'ясовано, що лексеми *безстудный* і *посрамотити* вживаються із XIV ст., *оусрамлѧтисѧ*, *соромотити*, *студ*, *безстудие*, *стыдєнїє*, *постыдитисѧ*, *съмѹ҆ꙗтисѧ*, *смушеніє* – із XV ст. Інші двадцять шість найменувань належать до пізно засвідчених номінацій. Вони з'являються вже з XVI ст. У процесі становлення української літературної мови більшість мовних одиниць була втрачена. Збереглися в літературній мові лише такі слова: *постидитися*, *сором*, *соромити*, *ганьба*, *ганити*, *зганити*, *ганебний*. На сьогодні застарілим є слово *невстидливий.* Низка назв локалізувалася в українських діалектах: *безвстидний*, *завстидатися*, *нагана*.

4.6. Вербальне вираження емоції та емоційного стану зневаги

ЛСГ мовних одиниць на позначення зневаги, зафіксованих у староукраїнських писемних пам'ятках XIV–XVI ст., містить шість периферійних лексем: *зневажити*, *насмевати*, *насмѣвиско*, *шидеръство*, *ошидити*, *сплюгавити*. Характерно, що всі лексеми виявлено лише в текстах XVI ст.

Дієслово *зневажити* – похідне утворення від іменника *вага*, запозиченого з давньоверхньонімецької мови, можливо, через польську. Укладачі ЕСУМ наводять такі індоєвропейські паралелі: двн. *wāga* "ваги", пов'язане з нвн. *wägen* "зважувати", *wiegen* "зважувати, важити", англ. *weight* "вага", *wain* "віз", двн. *wēgan*, дангл. *wēgan* "рухати, нести; важити" [ЕСУМ, І, с. 317–318].

Як показує аналіз, функціональна активність слова *зневажити* обмежена полемічним твором "Апокрисисъ" Х. Філалета: "которы всѣ митрополитъ зъ своимъ товарышствомъ черезъ свои поступки *зневажилъ*" [1597–1599, ХФ, с. 1098]; "особливе обывателей великаго князства Литовского протестацые *зневажили*" [1597–1599, ХФ, с. 1030]; "листы нѣкоторіи королевскіи *зневажили*" [1597–1599, ХФ, с. 1030]; "которы всѣ митрополитъ зъ своимъ товарышствомъ черезъ свои поступки *зневажилъ*" [1597–1599, ХФ, с. 1098].

Лексеми *насмевати, насмѣ҆виско, сплюгавити* не відзначаються високою частотою вживання в писемних джерелах XVI ст. Дієслово *насмевати* – псл. **smijati* (**smьjati*) *sę, *smějǫ sę, *směхъ* (< ієв. **smei-so-s* / **smoi-so-s*) [ЕСУМ, V, с. 324] – функціонувало зі значенням “чинити наругу, глузувати”: “где ся зъ насъ *<u>насмеваешъ</u>*” [1598–1599, Отв. ИП, с. 1115]. У творі Х. Філалета фіксуємо вживання віддієслівного іменника *насмѣ҆виско*: “лѣ҆пшее богатство вмѣ҆нивъ быти надъ Египетскіи скарбы *<u>насмѣ҆виско</u>* Христово: взиралъ бовѣ҆мъ на прійдучее отдарованье” [1597–1599, ХФ, с. 1702].

Іменник *шидеръство*, який характеризується одноразовим уживанням у наявних текстових джерелах, зводиться до ієв. **siū̯-* “зшивати шкіру”, континуантами якого поза межами слов’янських мов виступають лит. *siū́ti* “шити”, лтс. *šūt* “тс.”, прус. *schumeno* “дратва”, *schutuan* “нитки”, *schuwikis* “швець”, дінд. *sī́vyati* “шиє”, *syūman* “шов, зв’язок”, ос. *хиуип* “шити”, лат. *suō* “шию, зшиваю”, гот. *siujan* “шити”, двн. *siuwan* “шити”, хет. *šum(m)anza* “мотузок” тощо [ЕСУМ, VI, с. 421]. У численних позаслов’янських дериватах цього ієв. кореня чітко простежуються семи ‘колоти’, ‘гострий’, які також виразно представлені в семантичних структурах слов’янських континуантів. Так, наприклад, п. *szycie* “шиття, пошив”, *szyć* “шити”, *szydełko* “гачок (для вязання)” *szydełkować* “в’язати (гачком)”, *szydło* “шило” [Hessen, II, с. 422–423]. У лексемах на позначення емоцій та емоційних станів людини ці семи виражені імпліцитно: укр. *шидарство, шидерство* “знущання, посміховисько” [Мат.Тимч., II, с. 493].

У староукраїнській пам’ятці кін. XVI ст. реверберовано лексему *шидеръство* зі значенням “приниження, осміяння”: “коли се забудутъ, алижъ ти зъ оное поставы поважное смеху и *<u>шидеръства</u>* полно съ себе начинять, бо не то што потреба, але што ся навинетъ до губы бредятъ” [1598–1599, Отв. ИП, с. 1043]. За спостереженнями Є. К. Тимченка, іменник *шидарство* (*шидерство*) має польські витоки (п. *szyderstwo*) [Мат.Тимч., II, с. 493]. Досліджуване слово та спільнокореневі лексеми з абстрактними значеннями продовжують фігурувати в сучасній польській мові: п. *szyderca* “(злий) насмішник”, *szyderczy*

“глузливий, знущальний; уїдливий”, *szyderstwo* “(зла) насмішка, знущання, глузування” [Hessen, II, с. 422–423].

Зі значенням “осміювати” вживалося дієслово *ошидити*: “якобы насъ укривдити, ошукати, утиснути и *ошидити*, подъ покривкою згоды, не шукали” [1597–1599, ХФ, с. 1750]. У цьому ж писемному джерелі натрапляємо на лексему *сплюгавити* – очевидно, псл. діал. *pljugavъ* “плюгавий” (можливо, пов’язане з псл. *pl’uti* (*plьvati*) “плювати” [ЕСУМ, IV, с.] – зі значенням “зганьбити, принизити; позбавити дівочої честі”: “што жону отца своего былъ *сплюгавилъ*” [1597–1599, ХФ, с. 1282].

Отже, лексема *сплюгавити* зводиться до праслов’янського кореня. Дієслово *зневажити* є запозиченням з німецької мови, а *шидеръство* й *ошидити* – з польської мови. Корені слів *насмевати* й *насмѣ҃виско* мають давню історію, яка сягає ще індоєвропейських часів. Усі лексеми виявлені в писемних пам’ятках XVI ст., тобто належать до пізно засвідчених номінацій. Аналізовані одиниці, окрім іменника *шидеръство* й дієслова *ошидити*, з незначними модифікаціями збереглися в лексичному фонді сучасної української мови.

4.7. Вербальне вираження емоції та емоційного стану здивування

Вивчення лексичного складу староукраїнських писемних пам’яток XIV–XVI ст. свідчить про те, що на позначення здивування вживалося дванадцять периферійних одиниць: *дивъ*, *удивленіе*, *подивенье*, *дивити*, *оудивитисѧ*, *удивлятися*, *дивный*, *чудо (чюдо)*, *чудеса*, *чудити(ся)*, *почудитися*, *чудн҃ѣйший*.

Іменник *дивъ* зі значенням “те, що викликає подив, здивування; чудо” починає вживатися із сер. XIV ст.: “абы не были яко морены (sic) и *дивъ*” [*1347, Ак. ЗР, I, с. 17]. Лексема функціонує до кінця досліджуваного періоду: “алє єсли всєго свѣта голова забл҃дила на цєлы(й) *дивъ* походило” [1587, КЦН, с. 47]; “показало бы сѧ *дивовъ* и страховъ много” [1587, КЦН, с. 18]; “в чомъ бы мєнши(й) *дивъ* хотѧ бы тыє и побл҃дили” [1587, КЦН, с. 47]. Як показує контекст, номінатив *дивъ* є каузатором емоції здивування.

Із поч. XVI ст. на позначення здивування функціонує іменник *удивленіе*: “во всемъ христіанствѣ великое *удивленіе*” [*1501–1503, Ак. ЗР, I, с. 276]; “але со *удивлением* великим и ужасом” [1599–1600, Виш. Кн., с. 50]; “рече со *удивлением*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 60]. У текстах кін. XVI ст. з’являється субстантив *подивенье*, який номінує емоційний стан, викликаний тим, що вражає, дивує своєю незвичайністю, незрозумілістю або несподіваністю: “за чимъ будучи вы небачного о нашой особѣ *подивенья* и такую вѣру припустивши” [*1595, Ак. ЗР, IV, с. 105]; “съ *подивеньемъ* и зъ богославеньемъ того пріймовати” [1597–1599, ХФ, с. 1578]; “зъ (великимъ) *подивеньемъ*” [1598, Листъ ИП, с. 997]; “зъ великимъ *подивеньемъ*” [*1598, АЮЗР, I, с. 282, а також *1598, АЮЗР, I, с. 284]. Однакові за значенням і стилістичним забарвленням слова *удивленіе* та *подивенье* кваліфікуємо як абсолютні синоніми.

Носіями процесуальної ознаки виступають дієслова *дивити, оудивитисѧ, удивлятися*. Із XV ст. у писемних джерелах функціонує лексема *дивити* зі значенням “дивувати”: “и *дивлѧашє* за нєвѣрствїє и(х)” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 77]; “ваша милость на насъ въ томъ *не дивите*” [*1501–1503, Ак. ЗР, I, с. 246]; “на простака *нє диву(й)тє*” [1587, КЦН, с. 13]; “нєха(й) жє тє(ж) *нє дивѹєть*” [1587, КЦН, с. 15]; “Ани сѧ томѹ *диву(й)тє*” [1587, КЦН, с. 39]. Також у староукраїнських пам’ятках XV–XVI ст. міститься дериват *оудивитисѧ* “здивуватися”: “Слышавшє їс *оудивисѧ*” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 24]; “о нихъ же величество кралевское и иные жъ многіе крали и начялники велми о сей брани *удивилися*” [*1501, Ак. ЗР, I, с. 216]; “велми тому *удивилися*” [*1501, Ак. ЗР, I, с. 217], а в текстах XVI ст. фігурує лексема *удивлятися* “дивуватися”: “красной лжи хитрословесия их *не удивляйтеся*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 111].

У досліджуваних матеріалах XV ст. зафіксовано прикметник *дивный* зі значенням “який викликає подив”, а також форму найвищого ступеня порівняння *прєдивний*. Ілюстративний матеріал свідчить про актуалізацію семи ‘прекрасний’: “*дивными* штѹками” [1587, КЦН, с. 48]; “*дивными* и страшными справами” [1587, КЦН, с. 27]; “промысло(м) *дивны(м)*” [1587, КЦН, с. 27]; “*дивноє* знамєнїє б҃гъ показати рачилъ” [1587, КЦН, с. 38]; “вижу чюдо барзо

дивноє” [1591, Προσφ., с. 139]; “въ которомъ писанью *дивные* и неподобные и неслушные рѣчи” [*1592, Ак. ЗР, IV, с. 61]; “*ди/внымъ* смотрєнїємъ си” [1597–1599, ХФ, с. 1818]; “якъ *не дивная*” [1597–1599, ХФ, с. 1700]; “жалосную процесию зъ *дивными* обрядками сполне // отправуютъ” [1598, Листъ ИП, с. 995]; “*прєдивѝного* знамєнїѧ нє ѵчинишъ” [XV, ОСол., с. 291]; “поткаєт тєбє ш[то] *дивного*” [1560–1561, ЛЗК, с. 151]; “за *прєдивны(м)* оустроєниємъ и(х) творца” [1587, КЦН, с. 5]. Спостерігаємо, що в межах однієї синтагми прикметник *дивный* поєднується з абстрактними іменниками *знамєнїє, чюдо, рѣчи, смотрєнїє* тощо.

Із кін. XVI ст. починає вживатися іменник *чудо (чюдо)* – один із рефлексів псл. *čŭdo*, утвореного від *čŭti* “відчувати”; має зв’язки з **kudo*, род. в. **kudese*, що зводиться до ієв. **kēu-dos* [ЕСУМ, VI, с. 351].

Зі значенням “диво” лексема *чудо* зустрічається переважно в “Книжці” І. Вишенського: “што и в Берестю истинною тое *чудо* ся стало” [1599–1600, Виш. Кн., с. 89]; “Яко то не *чудо* ся стало, иж з вина вода ся учинила” [1599–1600, Виш. Кн., с. 60]; “истинною то *чудо* ся стало” [1599–1600, Виш. Кн., с. 78]; “и многій *чуда* богови прилучив” [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 82]. Контекстуальне тло зазначеної староукраїнської пам’ятки увиразнює семантичне наповнення іменника *чудо*. Гадаємо, що вказана лінгвоодиниця позначає “явище, викликане надприродними силами (зокрема втручанням Божої сили)”. У цьому ж значенні зафіксовано вживання іменника *чудеса*: “о, *чудеси*!” [1599–1600, Виш. Кн., с. 87; тс. с. 128]; “о страшному *чудеси*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 87]; “и о таковом преславном *чудеси* вси славу богу дааху” [1599–1600, Виш. Кн., с. 87]; “о сицевом *чудеси* борит” [1599–1600, Виш. Кн., с. 88].

Дієслово *чудити(ся)* зі значенням “виявляти подив, здивування” з XV ст. використовується в євангельському тексті: “*чю(ди)сѧ* єму” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 117]; “и *чюж(д)ау(х)сѧ*, и коснѧ**ц**оу ємѫ въ ц҃ркви” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 104]; “*чюдѧ**ц**а* wглємы(х) w нє(м)” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 107 зв.]; “да вы *чюдитєсѧ*” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 169 зв.]. Аналізована

лексема не змінює своєї семантики до кін. XVI ст., але з'являється в нових творах: "ани *чудѣтеся* на єго оздобу" [80–90 рр. XVI, Скарга, с. 75]; "*чудуюся* тому твоему незносному остѣдланю тым тяжким и бременоносным стѣдлом кглупства" [1599–1600, Виш. Кн., с. 35]; "*не чудуй* же *ся*, детино руский, видѣвши напившагося инока" [1599–1600, Виш. Кн., с. 40]; "Але бым *ся* болшей *чудил*, да бых могл широст, правду и суд, от вас мовленый, слышати" [1599–1600, Виш. Кн., с. 61]. У "Книжці" І. Вишенського трапляється похідна лексема *почудитися*, уживання якої обмежене одним ілюстративним прикладом: "И видѣвши тое, велми *почудихся* не простым малым чудом" [1599–1600, Виш. Кн., с. 50].

У пам'ятках XVI ст. зафіксовано прикметник *чуднѣйший* зі значенням "дуже дивний": "Але то *чуднѣйшая*, иж тые маленкие правилца руские до великого вас пекла угнали, ато еще *чуднѣйшая*, иж для тых маленких правилец руских вы утечи от Христа до антихриста мустѣли, и то теж *чуднѣйшая*, иж тые маленкие правилца руские соромоту вѣчную и нынѣ и в будущом вѣцѣ вам зеднали" [1599–1600, Виш. Кн., с. 90].

Отже, усі розглянуті лексеми на позначення здивування зводяться до індоєвропейських коренів. Лексема *дивъ* виявлена в текстах XIV ст., мовні одиниці *дивити, оудивитисѧ, дивный, чудити(ся)* – XV ст., *удивленіе, подивенье, удивлятися, чудо (чюдо), чудеса, почудитися, чуднѣйший* – XVI ст. До лексичного складу сучасної української мови не ввійшли такі слова, як *удивленіе, подивенье, дивити, оудивитисѧ, удивлятися, чудеса, чудити(ся), чуднѣйший*.

4.8. Вербальне вираження емоції та емоційного стану каяття

У староукраїнських писемних пам'ятках XIV–XVI ст. зафіксовано чотири периферійні лексеми, семантично пов'язані з почуттям розкаяння: *каяти(ся), кающийся, покаятися, раскаятися*.

Досліджені матеріали засвідчують, що дієслово *каяти(ся)* зі значенням "відчувати свою провину" вживається з XV ст.: "не хотяща *каятися* огнемъ

сожгоша” [*1409, ГЛ, с. 132]; “гл҃ѧ *<u>кажсѧ</u>* wставнє(м)” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 40]; “и апостолъ вопиетъ, иже законъ данъ есть для грѣшн҃ыхъ, абы *<u>ся каяли</u>*, въ чомъ согрешили” [1580, СПЛ, с. 148]; “царя небеснаго усердно желати, *<u>каятися</u>*, плакати” [1599–1600, Виш. Кн., с. 124]. У цей же період функціонує його дериват *кающийся* “той, хто визнає свою провину”: “тако радо(т) бж҃дѣть на нбси w єдинw грѣшницѣ *<u>кающи(м)сѧ</u>*. нєжєли wѳ҃ дєсѧ(т)и дєвѧ(т) правє(д)ни иж нє трѣбж҃є покаѧнїѧ” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 137]; “ꙁанє ты єси бж҃є *<u>каюцихсѧ</u>*, да и на мнѣ ѣвиши всю бл҃гость твою” [XVI, Бук. ІФ, с. 68].

У писемних джерелах XV–XVI ст. зустрічається дієслово *покаяти(ся)* “визнати свою провину”: “но аще *<u>не покаетеся</u>*, вси такожде погибнете, вси бо уклонихомся от бога // укупе и неключими быхом, нѣсть творяи благостыня, нѣсть до единаго” [*1496, ВКЛ, с. 123–124]; “*<u>покайтєсѧ</u>* и вѣроутє въ єv(г)лїє” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 68 зв.]; “но аꙗє *<u>нє покаєтєсѧ</u>*, вси також(д)є погибнєтє” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 133]; “занєжє *<u>нє покаялисѧ</u>*” [1556–1561, ПЄ, с. 159]; “И доколя тот хвост на головѣ носит, *<u>покаятися</u>* может” [1599–1600, Виш. Кн., с. 41]; “а нынѣ *<u>покаятися</u>*” [1599–1600, Виш. Кн., с. 57]; “*<u>покайтеся</u>*, да не погыбнете двоякою погибелию” [1599–1600, Виш. Кн., с. 46]; “*<u>Покайтеся</u>* убо бога ради, покайте, донелиже покаанию время имате; по смерти бо сего обрѣсти не можете” [1599–1600, Виш. Кн., с. 49].

Варто зауважити, що дієслово *раскаятися* “визнати помилковість своїх учинків”, мотиваційною базою якого також виступає лексема *каятися*, зустрічається ще з XIV ст.: “Егда же услыша новины нестройны себѣ изъ Орды, отпусти Михаила, но потом *<u>раскаявся</u>*, пойде паки на Михаила ратию” [*1367, ГЛ, с. 130]; “*<u>раскаавьсѧ</u>* възвратил҃ срє҃(б) // никы” [XV, сп. XVI, К. Стр., арк. 60 зв.–61]; “опосл҃ѣ *<u>роскаявсѧ</u>* и пошоль” [1556–1561, ПЄ, с. 179]. Слова *раскаятися* й *покаяти(ся)* є синонімами, на що вказує їх значеннєва й функціональна подібність. Однак, на відміну від *покаятися*, дієслово *раскаятися* значно рідше вживається впродовж досліджуваного періоду.

Отже, досліджувані лексеми на позначення каяття здебільшого є індоєвропейськими рефлексами. До праслов'янських коренів зводиться лише *обжалованіє*. Мовна одиниця *раскаятися* вживається із XIV ст., а лексеми *каяти(ся), кающийся, покаятися* – з XV ст., *обжалованіє* – з XVI ст. У лексичному фонді сучасної української літературної мови збережено майже всі розглянуті лінгвоодиниці. Вийшло за його межі лише слово *кающийся*.

4.9. Вербальне вираження емоції та емоційного стану відрази, огиди

У староукраїнських писемних пам'ятках XIV–XVI ст. виявлено чотири периферійні лексеми на позначення відрази, огиди: *огида, бридити(ся), посквернить, посквернитися.*

У писемних джерелах зазначеного періоду зафіксовано прозорий за своїм семантичним наповненням іменник *огида* – континуант псл. *gydъ (gyda?), gyditi* з паралельними формами *gyzdъ, gyzda*, з тим самим коренем, що й у псл. *gadъ* (укр. *гад*). Учені встановили зв'язок з ie. **g$^{\mu}$ūdh-/*g $^{\mu}$ō(u)dh-*; споріднене з дінд. *gūtha-* "кал". На думку етимологів, первинне значення іменника – "те, що викликає відразу, огиду", звідси первісне значення дієслова "викликати відразу, огиду", "гидувати" [ЕСУМ, І, с. 504]. Лексема *огида* зі значенням "відраза, огида" трапляється в пам'ятці "Апокрисисъ" Х. Філалета: "въ *огиду* подати" [1597–1599, ХФ, с. 1042]; "въ неряду зъ *огидою* нашею не заставали" [1597–1599, ХФ, с. 1036]; "*огида* наша была у овечокъ нашихъ" [1597–1599, ХФ, с. 1066].

У пам'ятках XVI ст. зі значенням "відчувати огиду" вживається дієслово *бридити(ся)*: "все (повѣдаетъ), што потопяетъ и чимъ *ся бридитъ* костелъ Римскій" [1597–1599, ХФ, с. 1160]; "же не чимъ *ся не бридитъ*" [1597–1599, ХФ, с. 1332]; "и ноги его пречесные целовати *не брыдимся*" [1598–1599, Отв. ИП, с. 1075]. Припускають, що лексема *бридити(ся)* зводиться до псл. *bridъ*, спочатку "гострий, кислий, огидний", потім "негарний, бридкий,

поганий”, *bridъkъ* “тс.”, що, як і *briti* “брити”, *brudъ*, зводяться до ієв. **bher-* “різати чимось гострим”, **bhr(e)i-* [ЕСУМ, I, с. 255].

У пам’ятці “Отвѣтъ Ипатія Потея Клирику Острожскому” виявлено дієслова *поскверн*и*ть* та *поскверн*и*тися.* Учені вважають, що др. *сквьрна* “мерзота, нечисть” запозичено в давньоруську мову зі старослов’янської; стсл. ***скврънa***, як і болг. [*скърнав*] “бридливий”, схв. *сквр҃на*, слн. *skrúniti* “сквернити”, слц. *skvrna* “пляма, вада”, походить від псл. **skvʰr̥na* “скверна”, **skvʰr̥nъ* “огидний”, яке загальноприйнятого пояснення не має [ЕСУМ, V, с. 268].

Один раз зі значенням “висловити неповагу” вжито лексему *поскверн*и*ть* (наприклад: “которыхъ веры [панъ твой] *не поскверн*и*лъ*” [1598–1599, Отв. ИП, с. 1073]), а зі значенням “бути зневаженим” – лінгвоодиницю *поскверн*и*тися* (наприклад: “никчемными безълепицами *не поскверънилися*” [1598–1599, Отв. ИП, с. 1113]).

Отже, досліджувані лексеми на позначення відрази, огиди зводяться як до індоєвропейських (*огида, бридити(ся)*), так і до праслов’янських (*поскверн*и*ть, поскверн*и*тися*) коренів. Усі вони зафіксовані в XVI ст. У процесі становлення сучасної української літературної мови жодної лінгвоодиниці не було втрачено.

Висновки до четвертого розділу

Аналіз семантико-стилістичних характеристик лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини, засвідчених староукраїнськими писемними пам'ятками XIV–XVI ст., свідчить, що до периферійної зони входять 196 мовних одиниць. Виявлені слова мають нерівномірний семантичний розподіл. Так, найменувань на позначення збудження, роздратування зафіксовано 48; хвилювання, тривоги, неспокою – 38; збентеження, сором'язливості – 36; смутку, туги – 32; радості, задоволення – 16; здивування – 12; зневаги – 6; каяття – 4; відрази, огиди – 4. Лексем на позначення зацікавлення не зафіксовано.

Особливістю ґенези периферійних конституентів із загальним значенням "емоції та емоційні стани людини" є зв'язок як із давніми індоєвропейськими коренями, до яких зводиться близько 45 % лексем, так і праслов'янськими, з якими споріднені приблизно 36 % слів. Незважаючи на велику кількість релігійних пам'яток, церковнослов'янізмів зафіксовано мало (*злобний*, *злопомнѣнїє*, *злоумыслиє*, *злонравиє*, *злов҃ѣриє* тощо). Також зафіксовано низку запозичень, які зустрічалися в староукраїнських джерелах XVI ст., що спричинено тогочасними суспільно-історичними подіями (перебуванням українських земель у складі різних політичних формацій). Це полонізми (*небезпечьность*, *небезпеченство*, *обавятися*, *васнь*, *храпъ*, *попудливость*, *скруха*, *шидеръство*, *утрапенье* тощо), чехізми (*окрутенство*, *окрутность* тощо), германізми (*фрасунокъ*, *фрасовати* тощо), які на сьогодні або припинили позначати емоції та емоційні стани людини, або взагалі вийшли з ужитку, або ж збереглися в діалектах.

Найбільшу кількість периферійних конституентів на позначення емоцій та емоційних станів людини зафіксовано в староукраїнських текстах XVI ст., що, очевидно, пов'язано з великою кількістю похідних утворень, які активно з'являлися в результаті мовотворчої діяльності І. Вишенського, Х. Філалета, Г. Смотрицького та ін. Значно менше слів зустрічалося впродовж XIV–XV ст., що, можливо, спричинено жанрово-стильовою обмеженістю староукраїнських

пам’яток, історичними умовами, за яких розвивалася українська мова тощо. Серед зафіксованих назв перевагу мають іменники й дієслова, значно рідше трапляються прикметники. Припускаємо, що така лексико-граматична зумовленість виявлених слів пов’язана зі словотвірними можливостями ядерних конституентів.

Значна кількість лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини “прив’язана” до однієї сфери вживання (релігійної, ділової, художньої тощо). Зафіксовано лінгвоодиниці, що регулярно вживалися лише в полемічних творах І. Вишенського та Х. Філалета, яких цілком справедливо вважають творцями українського вокабуляра.

Із часом було втрачено 38 % периферійних лексем на позначення емоцій та емоційних станів людини. Насамперед зникли слова, значення яких дублювали значення ядерних конституентів або збігалися зі значеннями інших периферійних лексем. Деякі втрачені лінгвоодиниці мали складну словотвірну будову. Припинила своє функціонування або вийшла за межі літературної мови більшість запозичених лексем, проникнення яких у мовну систему було спричинене не лексичним дефіцитом, а конкретними екстралінгвальними фактами, наприклад, мовною політикою, економічними зв’язками, культурними традиціями тощо.

Основні публікації за змістом розділу: Ковалюк 2017б; 2017в; Kovaliuk 2017.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Реконструкція лінгвофонду давніх писемних джерел вимагає орієнтації на мовну свідомість середньовічного суспільства, а не на сучасну мовну норму з притаманними їй регламентованістю й кодифікованістю. На позначення мови писемних пам'яток XIV–XVI ст. використано загальний і позбавлений додаткових відтінків термін "українська мова". Терміном "староукраїнський" кваліфіковано кириличні тексти, які були поширені та відомі на українських (частково білоруських) землях у XIV–XVI ст. За походженням це не лише староукраїнські, а й церковнослов'янські джерела, які зазнали української редакції. Дослідження українського вокабуляра в лінгвокультурному контексті XIV–XVI ст. актуалізувало питання доцільності вживання терміна "літературна мова". З огляду на те, що розглянуті текстові матеріали засвідчують неусталеність мовної норми, то найбільш мотивованим для номінації української мовної традиції досліджуваного історичного періоду вважаємо термін "літературно-писемна мова".

Відтворення семантичної історії слів на позначення емоцій та емоційних станів людини XIV–XVI ст. спричинило потребу пошуку відповідних методів і форм аналізу. Широкий діапазон і семантична ємність лексичного матеріалу зумовили залучення теоретичних і практичних розвідок із польової лінгвістики. Антропологічна спрямованість дисертації зумовила апеляцію до наукових праць із царини психології, які слугували теоретичним підґрунтям для інвентаризації виявлених лінгвоодиниць.

Лексико-семантичне поле "емоції та емоційні стани людини" є масштабним за обсягом і має чітко організовану структуру. Усі слова поділено на дев'ять лексико-семантичних груп, а саме: "радість, задоволення", "хвилювання, тривога, неспокій", "нервове збудження, роздратування", "смуток, туга", "збентеження, сором'язливість", "зневага", "здивування", "каяття", "відраза, огида". П'ять відсотків лексем, що входять до цього лексико-семантичного поля, є ядерними компонентами, дев'яносто п'ять відсотків –

периферійними. Реверберовано близько п’ятнадцяти відсотків мовних одиниць. Окреслена група лексики репрезентована 207 лінгвоодницями, із-поміж яких найчастіше вживаними є дієслова, дещо рідше використовуються іменники, найменшою ж функціональністю відзначаються прикметники. Матеріал дослідження становлять понад 8 тис. уживань відповідних мовних засобів у староукраїнських текстах XIV–XVI ст.

Диференційною ознакою лексем, що належать до ядерного шару окресленого лексико-семантичного поля, є переважно праслов’янська етимологія з індоєвропейською ґенезою (*радость*, *страхъ*, *боязнь*, *горе* та ін.). Натомість периферійний ярус характеризується гетерогенним складом, зокрема одночасним співіснуванням автохтонних (*гроза*, *гн҃ваньє*, *ярость*, *печаль*, *жаль*, *соромъ* тощо) і чужомовних (*васнь*, *храпъ*, *попудливость*, *окрутенство* тощо) одиниць. Зауважимо, що предметом запозичення в староукраїнських текстах слугували не тільки лексеми на позначення нових реалій об’єктивної дійсності, а й семантичні аналоги наявних у мові слів.

Засвідчені староукраїнськими пам’ятками XIV–XVI ст. лексеми на позначення емоцій та емоційних станів, успадковані з праслов’янського лексичного фонду, загалом зберігають притаманні їм у давньоруській мовній традиції семантичні характеристики й функціонально-стилістичне навантаження. Однак інколи, здебільшого в ядерних номінативах, засвідчуємо модифікацію властивого їм семантичного наповнення, зокрема перегрупування в межах семантичної структури окремих значень або відтінків значень, спричинене розширенням функціональних можливостей відповідних мовних одиниць.

Історичне формування лексичних значень досліджуваних лінгвоодиниць на позначення емоцій та емоційних станів людини відбувалося за узагальненою схемою “конкретне, матеріальне” → “абстрактне, психічне”. Семантична структура окреслених лексем доволі часто демонструє симбіоз кількох лексико-семантичних відтінків. Нерідко репрезентанти аналізованої групи слів виявляють значеннєву тотожність, вступаючи у відношення часткової (*стахъ – боязнь*, *гроза*, *оужасъ* тощо) або повної синонімії (*гн҃въ – васнь* тощо).

Характерною рисою більшості периферійних компонентів лексики на позначення емоцій та емоційних станів людини є виразна стилістична маркованість, що дає підстави стверджувати про обмежені функціонально-стилістичні можливості цього розряду лексем у староукраїнських писемних джерелах XIV–XVI ст. Ядерні одиниці виявляють стилістичну нейтральність, завдяки чому використовуються авторами пам'яток ("Лезисъ" Лаврентія Зизанія) для тлумачення значень інших слів на позначення емоцій та емоційних станів людини.

Аналізовані лексеми на позначення емоцій та емоційних станів людини не завжди входять до реєстрової частини ССУМ XIV–XV або ж фіксуються як пізніші утворення. Однак результати нашого дослідження вказують на те, що в зазначений історичний період ці лінгвоодиниці виявляли певну продуктивність: якщо в пам'ятках XIV–XV ст. відповідна категорія слів представлена скромно, що, вочевидь, зумовлено юридичним спрямуванням наявних текстових реалізацій, то пам'ятки XVI ст. демонструють помітну активність окресленого розряду слів. Зіставлення лексикографічних даних із фактами, виявленими в староукраїнських писемних пам'ятках, дозволило зробити низку уточнень щодо нижньої хронологічної межі фіксації й значеннєвого обсягу окремих мовних одиниць, а також кількісного наповнення досліджуваного корпусу назв.

Спостереження за семантичним наповненням зафіксованої пам'ятками емоційної лексики в сучасному мовленнєвому просторі демонструє еволюцію її семантичної структури, а передусім процеси звуження (*боязнь*, *гнів*, *презирство*), розширення (*страх*, *сором*), переінтеграції (*гроза*) значеннєвого вмісту, що, очевидно, зумовлено дією інтралінгвальних та екстралінгвальних чинників.

Із часом було втрачено тридцять вісім відсотків аналізованих лексем. Ядерні лінгвоодиниці не лише не припинили свого функціонування, а й збереглися у вжитку сучасних мовців без помітних семантичних зрушень. Периферійні лексеми, що дублювали значення ядерних конституентів, мали ідентичні відповідники серед периферійних лексем або відзначалися складною словотвірною будовою, не стали надбанням сучасного узусу й вийшли зі слововжитку. Тільки незначна частина

таких мовних засобів збереглася й продовжує функціонувати в діалектах.

Результати дослідження свідчать про те, що лексика на позначення емоцій та емоційних станів людини є органічною складовою писемних пам'яток XIV–XVI ст. Реконструкція лексико-семантичного поля "емоції та емоційні стани людини" на основі староукраїнських джерел XIV–XVI ст. дає цінний матеріал з історії мови давнього періоду й розкриває нові перспективи для дослідження мовної свідомості людей того часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Рукописні джерела

Апост. Апостол Апракос Повний. Без кінця. 80-ті роки XV ст. // ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 8 п/3, 225 арк.

Зб. Збірник слів та повчань. Уривок. Початок XIV ст. // ІР НБУВ, ф. 235, № 18, 1 арк.

ЄН Новий Завіт. 1581 р., завершено 20 липня. С. Хорошев. Перекладач і писець Валентин Негалевський, шляхтич // ІР НБУВ, ф. 307, № 421 п/1636, 262 арк.

К. Стр. Кам'янко-Струмиловське Євангеліє 1411 року в списку XVI ст. // ІР НБУВ, ф. 301, № 44 л, 210 арк.

ЛЄ Євангеліє Апракос Повний (Лаврське Євангеліє). Третя чверть XIV ст. (до 1370 р.) // ІР НБУВ, ф. 306 (КПЛ), № 4 п/1, 181 арк.

Молит. Молитви Кирила Туровського на сім днів тижня. 70–80-ті роки XV ст. // ІР НБУВ, ф. І, № 5357, 57 арк.

Псалт. Псалтир. Уривок. Перша половина – середина XIV ст. // ІР НБУВ, ф. 8, № 1м, 2 арк. (подвійний аркуш).

Тр. Тріодь. Уривок. Третя чверть XIV ст. // ІР НБУВ, ф. 235, № 6, 2 арк. (подвійний аркуш).

Чет. Четья Мінея 1489 р. // ІР НБУВ, ф. 301, 415 арк.

Стародруки

АЖМУ Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI століття (1582–1588 рр.) / підгот. до вид. М. К. Бойчук. – К. : Наукова думка, 1965. – 192 с. – (Пам'ятки української мови XVI ст. Серія актових документів і грамот).

АЖМУ-7 [Року 1583, 4 [?]. IV] // АЖМУ. – С. 45–46.

АЖМУ-14 М(с)ца ма(р)та, року пг [83], дня иі [18] // АЖМУ. – С. 52.

АЖМУ-23 Року≠ афпг [1583], м(с)ца августа, з [7] дня, в сєрєду водлє калєнъдару рымъско(г)[о] // АЖМУ. – С. 58–59.

АЖМУ-37 Року по нарожєнъю сна бо(ж)єго≠ афпг [1583], м(с)ца ноября, два(д)ца(т) трєтєго дня с поправы калє(н)дару // АЖМУ. – С. 68–69.

АЖМУ-39 Лѣта бо(ж)єго нарожє(н)я ≠ афпд [1584], м(с)ца гє(н)вара, с поправы калє(н)дару ді [14] дня // АЖМУ. – С. 70–72.

АЖМУ-40 Року по нарожє(н)ю сына бо(ж)єго ≠ афпд [1584], м(с)ца гє(н)вара, ді [14] дня // АЖМУ. – С. 72–73.

АЖМУ-87 Лѣ(та) бо(ж)єго нар(ж). ≠ афпд [1584], м(с)ца ноября, кз [27] дня // АЖМУ. – С. 154–155.

Ак. ЗР I Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою коммиссіею [Електронний ресурс]. – СПб. : Тип. II отд. собственной Е. И. В. канцелярии, 1846. – Т. 1 : 1340–1506. – 375 с. – Режим доступу : https://www.sedmitza.ru/lib/text/695413/ (дата звернення 08.07.2016). – Назва з екрана.

Ак. ЗР-2 1347. Статутъ Польскаго короля Казимира III, данный въ Вислицѣ // Ак. ЗР I. – С. 2–20.

Ак. ЗР-24 1415 Ноября 15. Соборная грамота Литовскихъ епископовъ // Ак. ЗР I. – С. 33–35.

Ак. ЗР-101 1492 въ началѣ Іюня. Посольство королевича Александра и Литовской рады Польской королевской радѣ // Ак. ЗР I. – С. 116–118.

Ак. ЗР-109 1493 Февраля 6 и 20. Посольство Московскаго великаго князя Іоанна Васильевича къ Литовскому великому князю Александру и отвѣты на оное великаго князя Александра // Ак. ЗР I. – С. 126–128.

Ак. ЗР-114 1493 Ноября 6. Посольство Литовскаго великаго князя Александра къ Московскому великому князю Іоанну Васильевичу и Наказъ его же Литовскимъ посламъ Петру Бѣлому и Станиславу Гаштольду // Ак. ЗР I. – С. 134–136.

Ак. ЗР-120 1494 Мая 26. Уставная грамота Литовскаго великаго князя Александра Кіевскимъ мѣщанамъ // Ак. ЗР I. – С. 144–146.

Ак. ЗР-135 1496 въ Апрѣлѣ. Посольскія рѣчи Литовскаго великаго князя Александра Польскому королю Іоанну Альберту, матери королевѣ Елисаветѣ и братьямъ, королевичу Сигизмунду и кардиналу Фридерику и Отвѣты ихъ // Ак. ЗР I. – С. 156–161.

Ак. ЗР-162 1498–1499. Посольскія рѣчи Литовскаго великаго князя Александра Молдавскому господарю воеводѣ Стефану и Отвѣтъ воеводы Стефана Александру // Ак. ЗР I. – С. 183–185.

Ак. ЗР-166 1499 Марта 20. Жалованная грамота Литовскаго великаго князя Александра нареченному Кіевскому митрополиту Іосифу и православнымъ епископамъ Литовскихъ и Русскихъ областей // Ак. ЗР I. – С. 189–192.

Ак. ЗР-179 1500 въ Февралѣ и Апрѣлѣ. Посольскія рѣчи Литовскаго великаго князя Александра Московскому великому князю Іоанну Васильевичу и Отвѣтъ Іоанна Литовскимъ посламъ // Ак. ЗР I. – С. 202–207.

Ак. ЗР-184 1500 въ Ноябрѣ. Посольство Литовскаго великаго князя Александра къ Заволжскому хану Шихъ-Ахмату // Ак. ЗР I. – С. 212–214.

Ак. ЗР-186 1501 въ Январѣ. Статейные списки о пріемѣ въ Москвѣ Венгерскаго и Литовскаго пословъ // Ак. ЗР I. – С. 216–220.

Ак. ЗР-187 1501 въ Январѣ. Посольскія рѣчи королей, Венгерскаго Владислава и Польскаго Іоанна Альберта Московскому великому князю Іоанну Васильевичу // Ак. ЗР I. – С. 220–221.

Ак. ЗР-188 1501 въ Январѣ или позже. Посольскія рѣчи Литовскаго великаго князя Александра брату его, Венгерскому королю Владиславу // Ак. ЗР I. – С. 221–223.

Ак. ЗР-192 1501–1505. Статейный списокъ посольскихъ сношеній между государями, Московскимъ Іоанномъ Васильевичемъ и Литовскимъ Александромъ, также о пріемѣ въ Москвѣ пословъ, Панскаго, Венгерскаго и Польскаго // Ак. ЗР I. – С. 228–343.

Ак. ЗР-196 1502. Листъ Польскаго короля Александра Крымскому хану Менгли-Герию // Ак. ЗР I. – С. 344–345.

Ак. ЗР-197 1502 Марта 7. Рѣчь Московскому великому князю Іоанну Васильевичу Венгерскаго посла Сигизмунда Сантая // Ак. ЗР I. – С. 345–346.

Ак. ЗР-206 1503 Октября 21. Листъ королевскій Литовской Радѣ // Ак. ЗР I. – С. 354–355.

Ак. ЗР-213 1505 Марта 1. Жалованная подтвердительная грамота Смоленскому владыкѣ Іосифу, панамъ, боярамъ и всѣмъ жителямъ // Ак. ЗР I. – С. 359–363.

Ак. ЗР-221 1506 Января 22. Жалованная королевская грамота Кременецкому земянину Алексѣ Сковородкѣ // Ак. ЗР I. – С. 368.

Ак. ЗР II Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою коммиссіею [Електронний

ресурс]. – СПб. : Тип. II отд. собственной Е. И. В. канцелярии, 1848. – Т. 2 : 1506–1544. – 405 с. – Режим доступу : https://www.sedmitza.ru/lib/text/696040/ (дата звернення 08.07.2016). – Назва з екрана.

Ак. ЗР-12 1507 Февраля 2. Уставъ Виленскаго сейма // Ак. ЗР II. – С. 8–10.

Ак. ЗР-16 1507 въ Мартѣ. Посольскія рѣчи Посольскаго короля Сигизмунда Московскому великому князю Василію Іоанновичу и Отвѣтъ Московскаго государя посламъ // Ак. ЗР II. – С. 14–18.

Ак. ЗР-19 1507 въ Мартѣ и позже. Посольство Польскаго короля Сигизмунда Дмитровскому князю Георгію Іоанновичу // Ак. ЗР II. – С. 20–22.

Ак. ЗР-26 1507 Августа 13. Окружная королевская грамота // Ак. ЗР II. – С. 27–28.

Ак. ЗР-31 1508 Іюня 5. Окружная королевская грамота // Ак. ЗР II. – С. 36–37.

Ак. ЗР-36 1508 Іюня 21. Листъ королевскій къ Московскому великому князю Василію Іоанновичу // Ак. ЗР II. – С. 43–44.

Ак. ЗР-41 1508 въ Августѣ. Посольство короля Сигизмунда къ Крымскому хану Мендли-Гирею // Ак. ЗР II. – С. 47–52.

Ак. ЗР-97 1516 Марта 7 и 1517 Сентября 10. Жалованная подтвердительная грамота Кіевскому Пустынскому Николаевскому монастырю и Правая грамота Кіевскаго воеводы Андрея Немировича тому же монастырю // Ак. ЗР II. – С. 120–123.

Ак. ЗР-98 1517 Іюля 23. Опасная грамота Московскаго великаго князя Василія Іоанновича Польскимъ и Литовскимъ королевскимъ посламъ // Ак. ЗР II. – С. 123.

Ак. ЗР-116 1522 Сентября 10. Листъ Польскаго короля Сигизмунда Крымскому хану Магметъ-Гирею // Ак. ЗР II. – С. 143–146.

Ак. ЗР-144 1526 прежде Іюня. Посольство Литовской рады королю Сигизмунду // Ак. ЗР II. – С. 171–176.

Ак. ЗР-175 1533–1538. Статейный списокъ посольскихъ сношеній Польскаго короля Сигизмунда и Литовской рады съ Московскимъ великимъ княземъ Іоанномъ Васильевичемъ и думными боярами, во время его малолітства // Ак. ЗР II. – С. 222–326.

Ак. ЗР-179 1534 Августа 1 и Сентября 12. Вѣстовая отписка королю Сигизмунду Полоцкаго воеводы Яна Глѣбовича, и Распросныя рѣчи Литовскихъ
лазутчиковъ и Русскихъ выходцевъ // Ак. ЗР II. – С. 330–333.

Ак. ЗР-181 1534 Августа 27. Отвѣтное письмо короля Сигизмунда Литовскому гетману Радивилу, съ благодарностію за извѣстія, о посылкѣ войска въ Русскую Сѣверскую украйну и пораженіи Московскихъ ратныхъ людей подъ Смоленскомъ, повелѣвая ему не допускать въ войскѣ безпорядковъ // Ак. ЗР II. – С. 334–336.

Ак. ЗР-194 1539 Іюля 10. Королевская грамота Литовской радѣ // Ак. ЗР II. – С. 350–352.

Ак. ЗР-196 1539 прежде Сентября. Отвѣтъ королевскій Московскому посланнику Ѳедору Сукину // Ак. ЗР II. – С. 354–357.

Ак. ЗР-198 1539 Декабря 13. Челобитная Галицко-Русскаго и Подольскаго православнаго духовенства и мірянъ Кіевскому митрополиту Макарію // Ак. ЗР II. – С. 359–361.

Ак. ЗР-205 1540 Августа 27. Обыскная запись Львовскихъ православныхъ дворянъ и гражданъ // Ак. ЗР II. – С. 370–372.

Ак. ЗР-218 Въ началѣ 1542. Письма Крымскихъ ханскихъ сановниковъ князю Семену Бѣльскому // Ак. ЗР II. – С. 382–384.

Ак. ЗР-227 1542 Ноября 30. Листъ Польскаго короля Сигизмунда Крымскому хану Саипъ-гирею // Ак. ЗР II. – С. 392–394.

Ак. ЗР-230 1544 Іюля 2. Королевская грамота княгинѣ Еленѣ Слуцкой // Ак. ЗР II. – С. 397–398.

Ак. ЗР III Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою коммиссіею [Електронний ресурс]. – СПб. : Тип. II отд. собственной Е. И. В. канцелярии, 1848. – Т. 3 : 1544–1587. – 316 с. – Режим доступу : https://www.sedmitza.ru/lib/text/697621/ (дата звернення 08.07.2016). – Назва з екрана.

Ак. ЗР-4 1547 въ Январѣ. Просьбы Литовскихъ чиновъ, дворянъ и рыцарей королю Сигизмунду Августу, на Виленскомъ сеймѣ и Отвѣты королевскіе на оныя // Ак. ЗР III. – С. 3–15.

Ак. ЗР-10 1551 Августа 15. Жалованная подтвердительная грамота Кіевскому Печерскому монастырю // Ак. ЗР III. – С. 22–25.

Ак. ЗР-13 1554 Уставы данные Литвѣ и областямъ Жмудьской и Волынской, на третьемъ Виленскомъ сеймѣ // Ак. ЗР III. – С. 50–66.

Ак. ЗР-28 1561 Февраля 20. Уставная королевская грамота Могилевскимъ мѣщанамъ // Ак. ЗР III. – С. 110–114.

Ак. ЗР-31 1562 Декабря 15. Поученіе Кіевскаго митрополита Сильвестра новопоставленному іерею // Ак. ЗР III. – С. 116–118.

Ак. ЗР-35 1564 Февраля 11. Вѣстовая отписка неизвѣстнаго Литвина // Ак. ЗР III. – С. 133–135.

Ак. ЗР-56 1572 Сентября 27. Листъ Литовскихъ радныхъ пановъ къ Московскому царю Іоанну Васильевичу // Ак. ЗР III. – С. 162–163.

Ак. ЗР-58 1573 и 1574. Вѣстовыя отписки Оршанскаго старосты Филона Кмиты Чернобыльскаго Польскому королю Генрику и Литовскимъ раднымъ панамъ // Ак. ЗР III. – С. 164–177.

Ак. ЗР-59 1574 Апрѣля 9. Жалованная подтвердительная грамота короля Генрика жителямъ Жмудской области // Ак. ЗР III. – С. 177–182.

Ак. ЗР-88 1577 Сентября 21. Послушная королевская грамота Вилькейской и Поюрской державы городскимъ и волостнымъ жителямъ // Ак. ЗР III. – С. 218.

Ак. ЗР-100 1578 Іюля 3, 1581 Января 26 и 1582 Февраля 15. Акты, относящіеся къ тяжебному дѣлу о расторженіи брака князя Андрея Курбскаго съ супругою его княгинею Маріею Гольшанскою // Ак. ЗР III. – С. 227–230.

Ак. ЗР-101 1578 въ Августѣ. Жалованная грамота Подляшскому воеводичу Ивану Сопѣгѣ, на право подаванья (jus patronatûs) Черейскаго Троицкаго монастыря, основаннаго предкомъ его, Смоленскимъ епископомъ Мисаиломъ // Ак. ЗР III. – С. 230–234.

Ак. ЗР-123 1580 Октября 10. Грамота Польскаго короля Стефана жителямъ Заволочья // Ак. ЗР III. – С. 260–261.

Ак. ЗР-126 1581 Апрѣля 29. Запись Львовскаго дворянина Василія Болобана властямъ Уневскаго монастыря // Ак. ЗР III. – С. 264–267.

Ак. ЗР-131 1582 въ Мартѣ. Уставная подтвердительная грамота Виленскимъ православнымъ купцамъ // Ак. ЗР III. – С. 269–272.

Ак. ЗР-138 1583 Ноября 20. Окружная грамота Константинопольскаго патріарха Іереміи II-го православному Русско-Литовскому и Армянскому духовенству // Ак. ЗР III. – С. 278–280.

Ак. ЗР-146 1585 Февраля 14. Посланіе Галицко-Русскихъ православныхъ дворянъ Кіевскому митрополиту Онисифору // Ак. ЗР III. – С. 289–291.

Ак. ЗР-162 1586 Марта 28. Жалованная грамота Кіевскому Печерскому монастырю // Ак. ЗР III. – С. 309–310.

Ак. ЗР IV Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою коммиссіею [Електронний ресурс]. – СПб. : Тип. II отд. собственной Е. И. В. канцелярии, 1851. – Т. 4 : 1588–1632. – 529 с. – Режим доступу : https://www.sedmitza.ru/lib/text/700685/ (дата звернення 08.07.2016). – Назва з екрана.

Ак. ЗР-29 1591 Марта 12. Посланіе Львовскаго епископа Гелеона Перемышльской епархіи въ Городецкомъ уѣздѣ православному духовенству // Ак. ЗР IV. – С. 39–41.

Ак. ЗР-33 1592 Февраля 6 и Сентября 7. Два посланія Львовскаго ставропигіальнаго православнаго братства Константинопольскому патріарху Іереміи // Ак. ЗР IV. – С. 42–47.

Ак. ЗР-34 1592 Іюня 15. Челобитная Львовскаго православнаго братства Московскому царю Ѳеодору Іоанновичу; три посланія Терновскаго митрополита Діонисія; царю Ѳеодору, супругѣ его царицѣ Иринѣ, и царскому боярину Борису Годунову, и посланіе того же братства думному дьяку Андрею Щелкалову // Ак. ЗР IV. – С. 47–51.

Ак. ЗР-37 1592 Сентября 30. Жалованная подтвердительная королевская грамота Пинскимъ православнымъ соборянамъ // Ак. ЗР IV. – С. 54–56.

Ак. ЗР-42 1592 Декабря 22. Посланіе Перемышльскаго и Самборскаго епископа Михаила Копыстенскаго Львовскому ставропигіальному братству // Ак. ЗР IV. – С. 61–62.

Ак. ЗР-45 1593 Іюня 21. Посланіе Кіевскаго воеводы князя Константина Острожскаго Владимирскому Брестскому епископу Ипатію Потѣю // Ак. ЗР IV. – С. 63–66.

Ак. ЗР-50 1594 Іюля 9 и 11. Два протеста Іереміи Бориславскаго, повѣреннаго Львовскаго епископа Гедеона Болобана, Брестскому старостинскому суду // Ак. ЗР IV. – С. 71–75.

Ак. ЗР-56 1595 Января 16 *(по нов. ст. 26)*. Посланіе Владимирскаго и Брестскаго епископа Ипатія Потѣя Кіевскому митрополиту Михаилу Рагозѣ, въ которомъ убѣждая его не уклоняться отъ рѣшимости на принятіе Уніи, увѣряетъ, что Литовскорусскіе епископы всѣ на то согласны, и что король Сигизмундъ и Польскіе сенаторы готовы сему ихъ предпріятію содѣйствовать // Ак. ЗР IV. – С. 81–82.

Ак. ЗР-59 1595 Февраля 11. Посланіе Владимирскаго и Брестскаго епископа Ипатія Кіевскому митрополиту Михаилу Рагозѣ, // Ак. ЗР IV. – С. 85–86.

Ак. ЗР-63 1595 Марта 25. Посланіе Владимирскаго и Брестскаго епископа Ипатія Кіевскому воеводѣ князю Константину Острожскому // Ак. ЗР IV. – С. 88–90.

Ак. ЗР-65 1595 Маія 10. Письмо Новгородскаго воеводы и старосты Городенскаго Ѳеодора Скумина Кіевскому митрополиту Михаилу Рагозѣ // Ак. ЗР IV. – С. 91–92.

Ак. ЗР-66 1595 Маія 20. Посланіе Литовскихъ епископовъ, Владимирскаго Ипатія Потѣя и Луцкаго Кирилла Терлецкаго Кіевскому митрополиту Михаилу Рагозѣ // Ак. ЗР IV. – С. 92–93.

Ак. ЗР-68 1595 Іюня 12. Соборная грамота Кіевскаго митрополита Михаила Рагозы и Литовскорусскихъ православныхъ епископовъ Папѣ Клименту VIII // Ак. ЗР IV. – С. 94–95.

Ак. ЗР-69 1595 Іюня 14 и 29. Письмо Кіевскаго митрополита Михаила Рагозы Новгородскому воеводѣ и старостѣ Городенскому Ѳеодору Скумину и Отвѣтъ воеводы Скумина митрополиту Михаилу // Ак. ЗР IV. – С. 95–97.

Ак. ЗР-70 1595 Іюня 16. Письмо Владимирскаго и Брестскаго епископа Ипатію Потѣю Кіевскому воеводѣ князю Константину Острожскому // Ак. ЗР IV. – С. 97–99.

Ак. ЗР-71 1595 Іюня 24. Окружное посланіе Кіевскаго воеводы князя Константина Острожскаго православному духовенству и мірянамъ въ королевствѣ Польскомъ и великомъ княжествѣ Литовскомъ // Ак. ЗР IV. – С. 99–104.

Ак. ЗР-73 1595 Іюля 16. Грамота Кіевскаго митрополита Михаила Рагозы православному духовенству Виленскаго Троицкаго братства // Ак. ЗР IV. – С. 104–105.

Ак. ЗР-74 1595 Іюля 18. Письмо Новгородскаго воеводы Ѳеодора Скумина воеводѣ Кіевскому князю Константину Острожскому // Ак. ЗР IV. – С. 105–106.

Ак. ЗР-84 1595 Сентября 1. Судебная явка Виленскаго вознаго Петра Новоши // Ак. ЗР IV. – С. 116–118.

Ак. ЗР-88 1595 Сентября 30. Неблагословенная грамота Кіевскаго митрополита Михаила Рагозы Стефану Зизанію // Ак. ЗР IV. – С. 121–122.

Ак. ЗР-90 1595 въ Ноябрѣ. Посланіе Виленскаго православнаго духовенства Новгородскому воеводѣ Ѳеодору Скумину // Ак. ЗР IV. – С. 123–125.

Ак. ЗР-92 1596 Февраля 1. Протестація въ Новгородскомъ городовомъ

Судѣ Стефана Зизанія и двухъ Виленскихъ братскихъ священниковъ Василія и Герасима // Ак. ЗР IV. – С. 127–128.

Ак. ЗР-97 1596 Іюня 14. Окружная королевская грамота Литовскорусскому православному духовенству и мірянамъ // Ак. ЗР IV. – С. 134–135.

Ак. ЗР-105 1596 Октября 8. Соборная грамота Львовскаго епископа Гидеона Болобана и Литовскорусскихъ духовныхъ православныхъ властей // Ак. ЗР IV. – С. 142–144.

Ак. ЗР-110 1596 Октября 10. Посланіе Кіевскаго митрополита Михаила Рагозы Новгородскому воеводѣ Ѳеодору Скумину // Ак. ЗР IV. – С. 149–151.

Ак. ЗР-117 1597 Марта 11. Слѣдственное дѣло объ екзархѣ Никифорѣ, Константинопольскомъ патріаршемъ протосинкеллѣ, присланномъ на Брестскій Соборъ, для противудѣйствія поборникамъ уніи // Ак. ЗР IV. – С. 159–165.

Ак. ЗР-135 1598 Декабря 5. Отвѣтная грамота Кіевскаго митрополита Михаила Рагозы Владиміро-Волынскому и Брестскому епископу Ипатію Потѣю // Ак. ЗР IV. – С. 188–189.

Ак. ЗР-146 1599 Ноября 16. Посланіе Львовскаго Русина Юрія Рогатинца Виленскому православному братству // Ак. ЗР IV. – С. 201–202.

АЛУР Апокрифи і леґенди з українських рукописів / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Т. I : Апокрифи старозавітні : Репринт. вид. 1896 р. / передм. Я. Мельник. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. – 512 с.

Арх. ЮЗР I Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною коммиссіею для разбора древнихъ актовъ [Електронний

ресурс]. – К. : Тип. ун-та, 1859. – Т. I. – Ч. I : Акты, относящіеся къ исторіи православной церкви въ Югозападной Россіи 1481–1596. – 554 с. – Режим доступу : http://www.ex.ua/79196405 (дата звернення 12.07.2016). – Назва з екрана.

Арх. ЮЗР-16 Духовное завѣщаніе Василія Загоровскаго, Кастеляна Брацлавского. Наставленіе дѣтямъ и правила для ихъ воспитанія; распоряженіе объ устройствѣ церквей, госпиталей и школы. 1577 іюля 11. // Арх. ЮЗР. – С. 67–94.

Арх. ЮЗР-34 Жалоба епископа Луцкаго, Іоны Красенскаго, на князя Александра Пронскаго, старосту Луцкаго, о нападеніи съ толпою вооруженныхъ людей на монастырь Жидичинскій и разграбленіи имущества. 1583 августа 31. // Арх. ЮЗР. – С. 163–165.

Арх. ЮЗР-37 Жалоба ксендзовъ викаріевъ главнаго костела Луцкаго на мѣщанъ Луцкихъ, ругавшихъ католическое духовенство и грозившихъ костелу. 1584 генвара 4. // Арх. ЮЗР. – С. 185–186.

Арх. ЮЗР-56 Жалоба Герасима Вижовскаго о томъ, что епископъ Кириллъ Терлецкій посадилъ въ тюрьму священника Фалимицкаго съ женою и дѣтьми и разграбилъ его имѣніе. 1588 октября 22. // Арх. ЮЗР. – С. 239–242.

Арх. ЮЗР-63 Судебный приговоръ надъ жидами, которые бросали камнями въ епископа Владимірскаго Мелетія Хребтовича и въ священниковъ, совершавшихъ крестный ходъ въ городѣ Владимірѣ. 1590 мая 22. // Арх. ЮЗР. – С. 265–267.

Арх. ЮЗР-67 Жалоба епископа Кирилла Терлецкаго и соборнаго духовенства Луцкаго на Броневскаго, секретаря королевскаго,

о насильственномъ завладѣніи церковнымъ имѣніемъ Фалимичами. 1590 октября 4. // Арх. ЮЗР. – С. 275–277.

Арх. ЮЗР-70 Жалоба епископа Кирилла Терлецкаго о томъ, что, въ праздникъ Свѣтлаго Воскресенія, староста Луцкій, Александръ Семашко, не дозволилъ отправлять богослуженіе въ соборной церкви. 1591 апрѣля 24 // Арх. ЮЗР. – С. 290–296.

Арх. ЮЗР-72 Жалоба епископа Кирилла Терлецкаго о томъ, что Александръ Семашко препятствуетъ дѣлать починки въ соборной Луцкой церкви. 1591 мая 31. // Арх. ЮЗР. – С. 299–302.

Арх. ЮЗР-75 Донесеніе возныхъ объ обидахъ, причиненныхъ старостою Луцкимъ, Александромъ Семашкомъ, епископу Кириллу Терлецкому и его повѣренному, въ присутствіи суда. 1591 іюня 12. // Арх. ЮЗР. – С. 311–314.

Арх. ЮЗР-76 Донесеніе вознаго о томъ, что епископъ Кириллъ Терлецкій жаловался на Ждана Боровицкаго, войскаго Луцкаго, распространившаго слухъ о его смерти и завладѣвшаго его имуществомъ. 1591 декабря 23. // Арх. ЮЗР. – С. 315–320.

Арх. ЮЗР-78 Судебное прѣніе о повальномъ обыскѣ, предписанномъ главнымъ трибунальскимъ судомъ, по жалобѣ епископа Кирилла Терлецкаго на Александра Семашка. Рѣшеніе гродскаго суда. 1592 мая 12. // Арх. ЮЗР. – С. 323–331.

Арх. ЮЗР-82 Жалоба Кондрата Хребтовича Богуринскаго о томъ, что по смерти брата его, епископа Мелетія Хребтовича, священники соборной церкви Владимірской вмѣстѣ съ подстаростою Загоровскимъ завладѣли церковнымъ имуществомъ. 1593 февраля 6. // Арх. ЮЗР. – С. 339–342.

Арх. ЮЗР-85 Жалоба Даніила Богуринскаго о расхищеніи вещей и документовъ, оставшихся по смерти брата его епископа Мелетія Хребтовича. 1593 февраля 26. // Арх. ЮЗР. – С. 347–350.

Арх. ЮЗР-100 Судебное прѣніе пана Циминскаго съ Кирилломъ Терлецкимъ, по дѣлу объ изнасилованіи дѣвицы Палажки. Рѣшеніе суда гродскаго Владимірскаго. 1594 марта 15. // Арх. ЮЗР. – С. 409–426.

Арх. ЮЗР-120 Манифестъ Сигизмунда III о назначеніи собора въ Брестѣ, для соединенія православной церкви съ католическою. 1596, мая 29. // Арх. ЮЗР. – С. 501–504.

АЮЗР I Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссіею [Електронний ресурс]. – СПб. : Тип. Праца, 1863. – Т. 1 : 1361–1568. – 320 с. – Режим доступу : https://www.sedmitza.ru/lib/text/718631/ (дата звернення 08.07.2016). – Назва з екрана.

АЮЗР-22 1444. Судныя рѣшенія и акты, относящіеся къ спорному дѣлу между Круповичами и Бастунями // АЮЗР I. – С. 14–16.

АЮЗР-31 1483 іюня 7. Приговоръ Жеславскаго и Марковскаго намѣстниковъ // АЮЗР I. – С. 21–23.

АЮЗР-36 1501 февраля 15. Уставная грамота Литовскаго великаго князя Александра жителямъ Волынской земли // АЮЗР I. – С. 27–28.

АЮЗР-56 1510 августа 27. Жалованная подтвердительная грамота Польскаго короля Сигизмунда князю Семену Черторижскому // АЮЗР I. – С. 43–44.

АЮЗР-73 1522 или позже. Челобитная жителей Борисовской волости, поданная Польской королевѣ Бонѣ на Виленскаго воеводу Гаштолда // АЮЗР I. – С. 62.

АЮЗР-78 1525 января 13. Королевское подтвержденье отказной записи княгини Евдокіи Можайской // АЮЗР I. – С. 66–67.

АЮЗР-91 1529 ноября 12. Духовная старосты Слонимскаго и Каменецкаго Михайла Богуша Боговитиновича // АЮЗР I. – С. 75–77.

АЮЗР-102 1538 декабря 31. Уставная королевская грамота Виленскимъ мѣщанамъ // АЮЗР I. – С. 103–105.

АЮЗР-107 1541 Уставъ королевскій и радныхъ пановъ Польскихъ и Литовскихъ // АЮЗР I. – С. 112–114.

АЮЗР-137 Въ концѣ 1559. Два наказа гетманамъ Яну Ходкевичу и Юрью Зеновьевичу // АЮЗР I. – С. 147–150.

АЮЗР-143 1563 февраля 20. Письмо игумена Кіевскаго Михайловскаго Золотоверхаго монастыря Семіона Кіевскому митрополиту Селивестру // АЮЗР I. – С. 153–154.

АЮЗР-148 1566 іюня 27 – іюля 21. Наказы Польскаго короля Сигизмунда Августа Базиліусу Древинскому и Лаврину Войнѣ // АЮЗР I. – С. 157–162.

АЮЗР-152 1569, апрѣля 4. Письмо къ Польскому королю Сигизмунду Августу Браславльскаго воеводы Романа Сангушка // АЮЗР I. – С. 169.

АЮЗР-188 1589, апрѣля 26. Жалованная уставная грамота мѣщанамъ Могилевскимъ, ремесла скорнячнаго // АЮЗР I. – С. 221–224.

АЮЗР-192 1589, іюля 12. Жалованныя грамоты Габріелю Войнѣ на владѣніе, леннымъ правомъ, имѣніями въ старостві Упитскомъ // АЮЗР I. – С. 227–228.

АЮЗР-203 1592, іюня 12. Жалованная грамота земянину Жомоитскому Григорью Самбору // АЮЗР I. – С. 239–241.

АЮЗР-218 1596, мая 4. Опись грамотамъ, привилегіямъ и другимъ документамъ, а также движимаго имущества,

принадлежащаго Луцкому епископу Кириллу Терлецкому // АЮЗР I. – С. 260–266.

АЮЗР-224 1598, іюня 3. Посланіе Владиміро-Волынскаго и Брестскаго епископа Ипатія Потѣя къ князю Константину Острожскому // АЮЗР I. – С. 280–289.

АЮЗР-238 1556–1568, октября 28. Письмо протопопа Кіевскаго Якова Матеребожскаго къ митрополиту Кіевскому Сильвестру // АЮЗР I. – С. 300–301.

АЮЗР II Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссіею [Електронний ресурс]. – СПб. : Тип. Праца, 1865. – Т. 2 : 1599–1637. – С. 1–4. – Режим доступу : https://www.sedmitza.ru/lib/text/719419/ (дата звернення 08.07.2016). – Назва з екрана.

АЮЗР-2 1599, октября 14. Выписъ изъ городскихъ книгъ заявленія уніатскаго митрополита Ипатія Потѣя противъ Кіевопечерскихъ монаховъ // АЮЗР II. – С. 3–5.

БАіМ Бунт ангелів і сьв. Михаїл // АЛУР. – С. 325–330.

Бук. ІФ Буквар Івана Федорова / ред. Й. Й. Брояк. – К. : Дніпро, 1975. – арк. 24–25 (ненумеровані).

ВГр. Волинські грамоти XVI ст. / упоряд. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко ; відп. ред. В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1995. – 246 с.

ВГр.-78 [139] Угода Тимофія Черневського і його опікунів, за якою його маєток передається новому опікунові – майбутньому тестеві Данилові Попелю, з дочкою якого він заручився. Акт від 24 січня 1571, № 139, 3 // ВГр. – С. 128–131.

Виш. Кн. Вишенский И. Книжка / И. Вишенский // Сочинения / подгот. текста, ст. и коммент. И. П. Еремина. – М. ; Л. : Изд-во АН

СССР, 1955. – С. 7–129. – (Литературные памятники).

ВКЛ Волынская краткая летопись // ПСРЛ. – С. 118–127.

ГЛ Полное собрание русских летописей : в 43 т. / РАН, Институт русской литературы (Пушкинский Дом) ; В. А. Кучкин (отв. ред.). – СПб. : Издательство «Дмитрий Буланин», 2003. – Т. 40 : Густынская летопись. – 202 с.

Гр. Пещ. Грамоти XIV ст. / упоряд., вступ. ст., комент. і словн. покажч. М. М. Пещак. – К. : Наукова думка, 1974. – 256 с. – (Пам’ятки української мови).

Гр. Пещ-7 Напис на дзвоні соборної Юр’ївської церкви у Львові, 1341 р. // Гр. Пещ. – С. 22–24.

Гр. Пещ-32 Чюрило Бродовський дарує село Бродово князю Федору Данилову, 8 квітня 1385 р. // Гр. Пещ. – С. 63–64.

Гр. Пещ- 40 Владислав, король польський, дарує Троцьке князівство, м. Полоцьк та ін. князю Скиргайлові, 1387 р. // Гр. Пещ. – С. 74–79.

Гр. Пещ- 52 Молдавський воєвода Мірча старий дозволяє львівським купцям торгувати в межах свого воєводства, близько 1390 р. // Гр. Пещ. – С. 104–106.

ЖАУ Житіе иже в святых отца нашего Андѣя Уродиваго Христа ради, иже в цариградѣ // ХДУЛ. – С. 523–527.

ЖВН Житіє Василія Нового // ХДУЛ. – С. 516–522.

КЦН Смотрицький Г. Ключ царства небесного / Г. Смотрицький ; НАН України ; підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Мойсієнко. – Житомир : Полісся, 2005. – 121 с. – (Пам’ятки української мови XVI ст. Серія публіцистичної та полемічної літератури).

Лекс. пр. Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто съ предисловіемъ Д. Чл. О. Архимандрита Амфилохія // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славенороссkая / [підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука]. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 175–202. – (Пам'ятки української мови XVI–XVII століття. Серія наукової літератури).

ЛЗ Зизаній Л. Лезисъ / Л. Зизаній. – Ottawa, 1987. – 23 с. – (Slavistica; 87).

ЛЗК Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / підготували В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук ; Інститут української мови НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, Житомирський державний університет ім. Івана Франка, Центральний державний історичний архів України. — Луцьк, 2013. — 733 с.

ЛЗК-3 Того ж мц҃а дєкабра в҃ [2] дн҃я // ЛЗК 1560–1561 рр. – С. 150–152.

ЛЗК-6 Того ж мс҃ца дєкабра ѕ҃ [5] дн҃ѧ // ЛЗК 1560–1561 рр. – С. 153–154.

ЛЗК-11 Того ж мсц҃а дєкабра и҃ [8] дн҃ѧ // ЛЗК 1560–1561 рр. – С. 156.

ЛЗК-74 Того ж мсц҃а гєнвара л҃а [31] дн҃ѧ // ЛЗК 1560–1561 рр. – С. 218–219.

ЛЗК-89 Того ж мс҃ца ѳєвралѧ дї [14] дня // ЛЗК 1560–1561 рр. – С. 234.

ЛЗК-127 Того ж мсца априлѧ и҃ [8] дн҃я // ЛЗК 1560–1561 рр. – С. 271.

ЛЗК-220 Того ж мс҃ца июлѧ и҃ [8] дн҃ѧ // ЛЗК 1560–1561 рр. – С. 348–349.

ЛЗК-304 Лѣта Бож нарож а҃ф ѯ҃а [1561] мсца wк [тєбра] г҃ [3] дн҃ѧ в пѧтницу // ЛЗК 1560–1561 рр. – С. 428–429.

ЛЗК-309 Того ж мсца wктєбра и҃ [8] дн҃ѧ // ЛЗК 1560–1561 рр. – С. 438–439.

ЛЗК-324 Того ж мсца wктєбр ѯi [17] дн҃ѧ // ЛЗК 1560–1561 рр. – С. 452.

ЛЗК-325 Того ж мсца wктєбра ѯi [17] дн҃ѧ в пѧтницу // ЛЗК 1560–1561 рр. – С. 453.

ЛЗК-330 Лєт Божог нарож а҃ф ѯa [1561] мсца wкт(єбра) к҃в҃ [22] дн҃ѧ // ЛЗК 1560–1561 рр. – С. 457.

Листъ ИП Листъ Ипатія Потея къ князю Константину Константиновичу Острожскому 3 іюня 1598 года // РИБ. – 2-е изд. – СПб., 1903. – Т. 19. – Кн. 3. – С. 983–1040.

ОСол. Оповідання про Соломона // АЛУР. – С. 280–295.

Отв. ИП Отвѣтъ Ипатія Потея Клирику Острожскому [1598–99 года] // РИБ. – 2-е изд. – СПб., 1903. – Т. 19. – Кн. 3. – С. 1041–1122.

ПЄ Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 : дослідження, транслітерований текст, словопокажчик / НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут української мови, Український мовно-інформаційний фонд ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) ; підгот.: І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко. – К., 2001. – 703 с.

ПСРЛ Полное собрание русских летописей / Академия наук СССР, Институт истории СССР. – М. : Наука, 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские. – с. 306 с.

РИБ Русская историческая библиотека, издаваемая Имп. Археографической Комиссией. – СПб., 1882–1903.

Роз. Гр. I Розов В. Українські грамоти / В. Розов. – К. : Українська Академія Наук, 1928. – Т. 1 : XIV в. і перша половина XV в. – 262 с.

Роз. Гр.-1 Грамота великаго князя литовскаго Кейстута и его брата волынскаго князя Любарта торунскимъ купцамъ, послѣ 1341 года // Роз. Гр. – С. 1–2.

Роз. Гр.-14 Дарственная Чурилы Бродовскаго князю Федору Данильевичу и его дѣтямъ на село Бродово, писанная 8 апрѣля 1385 года // Роз. Гр. – С. 27–28.

Роз. Гр.-26 Грамота хана Золотой Орды Тохтамыша королю польскому Ягеллу, писанная вскорѣ послѣ 20 мая 1393 года // Роз. Гр. – С. 47–49.

Роз. Гр.-66 Договорная грамота короля Ягелла съ молдавскимъ воеводою Стефаномъ, данная въ Ланчицѣ 13 декабря1433 года // Роз. Гр. – С. 120–121.

Роз. Гр.-71 Присяжная грамота князя Федька Несвидскаго королю Ягеллу и коронѣ польской, данная въ Кременцѣ 7 сентября 1434 года // Роз. Гр. – С. 129–131.

Скарга Скарга нищих до бога // Укр. П. – С. 71–88.

СПЛ Списаніе противъ люторовъ : въ двухъ редакціяхъ // РИБ. – 2-е изд. – СПб., 1903. – Т. 19. – Кн. 3. – С. 47–182.

Суп. Л. Супрасльская летопись // ПСРЛ. – С. 36–67.

Укр. П. Українська поезія : кінець XVI – початок XVII ст. / упоряд. В. П. Колосова, В. І. Крекотень. – К. : Наукова думка, 1978. – 432 с.

Προσφ. Προσφωνημα // Укр. П. – С. 137–144.

ХДУЛ Хрестоматія давньої української літератури / упоряд. акад. О. І. Білецький. – Вид. 2-ге. – К. : Рад. школа, 1952. – 604 с.

ХФ Апокрисисъ. Сочиненіе Христофора Филалета. Въ двухъ текстахъ Польскомъ и Западно-Русском 1597–1599 года // РИБ. – Петербургъ, 1882. – Т. 7. – Кн. 2. – С. 1003–1820.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Абаев 1957 – *Абаев В. И.* О подаче омонимов в словаре / В. И. Абачев // Вопросы языкознания. – 1957. – № 3. – С. 31–43.

Алефиренко 2005 – *Алефиренко Н. Ф.* Современные проблемы науки о языке / Н. Ф. Алефиренко. – М., 2005. – 412 с.

Андерш 1976 – *Андерш Й. Ф.* До питання про чесько-українські мовні зв'язки найдавнішої доби / Й. Ф. Андерш // Слово і труд. – К., 1976. – С. 59–66.

Андерш 2004 – *Андерш Й. Ф.* Богеміз / Й. Ф. Андерш // Українська мова : енциклопедія / ред.: В. М. Русанівський (співголова) та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во "Укр. енцикл." ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 52.

Андрієнко 1996 – *Андрієнко Л. О.* Генеза поетичної метафори бароко / Л. О. Андрієнко // Мовознавство. – 1996. – № 2–3. – С. 39–44.

Апресян 1957 – *Апресян Ю. Д.* Проблема синонимии / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1957. – № 6. – С. 84–88.

Апресян 1969 – *Апресян Ю. Д.* Синонимия и синонимы / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1969. – № 4. – С. 75–91.

Арутюнова 1997 – *Арутюнова Н. Д.* О стыде и стуже / Н. Д. Арутюнова // Вопросы языкознания. – 1997. – № 2. – С. 59–70.

Аскерова 2006 – *Аскерова І. А.* Семантичне поле назв емоційно-афективних станів у польській мові : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.03 "Слов'янські мови" / І. А. Аскерова. – К., 2006. – 17 с.

Бабенко 1989 – *Бабенко Л. Г.* Лексические средства обозначения эмоций в русском языке / Л. Г. Бабенко. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1989. – 184 с.

Балли 1955 – *Балли Ш.* Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1955. – 416 с.

Білан 2003 – *Білан Н. І.* Структурно-стильові та лексико-семантичні особливості заповітної документації: (на матеріалі духівниць кінця XVII–

XVIII ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. І. Білан ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 20 с.

Бойко 2005 – *Бойко Н. І.* Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти / Н. І. Бойко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. – 552 с.

Бондарко 1972 – *Бондарко А. В.* К теории поля в грамматике – залог и залоговость (На материале русского языка) / А. В. Бондарко // Вопросы языкознания. – 1972. – № 3. – С. 20–35.

Брицын 1965 – *Брицын М. А.* Из истории восточнославянской лексики / М. А. Брицын. – К. : Вища школа, 1965. – 235 с.

Букарєва 1959 – *Букарєва І. Г.* Назви адміністративно-територіального розподілу в пам'ятках української мови XIV–XVII ст. / І. Г. Букарєва // Наукові записки Одеського педагогічного інституту. – 1959. – Т. 23. – С. 26–37.

Булаховський 1955 – *Булаховський Л. А*. Нариси з загального мовознавства / Л. А. Булаховський. – К. : Радянська школа, 1955. – 248 с.

Булашев 1992 – *Булашев Г. О.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. О. Булашев. – К. : Довіра, 1992. – 414 с.

Варбот 2012 – *Варбот Ж. Ж.* Исследования по русской и славянской этимологии / Ж. Ж. Варбот. – М. ; СПб. : Нестор–История, 2012. – 648 с.

Васильев 1971 – *Васильев Л. М.* Теория семантических полей / Л. М. Васильев // Вопросы языкознания. – 1971. – № 5. – С. 105–113.

Васильев 1990 – *Васильев Л. М.* Современная лингвистическая семантика : учеб. пособ. / Л. М. Васильев. – М. : Высшая школа, 1990. – 176 с.

Вендина 2002 – *Вендина Т. И.* Средневековый человек в зеркале старославянского языка / Т. И. Вендина. – М. : Индрик, 2002. – 336 с.

Возняк 1992 – *Возняк М. С.* Історія української літератури : у 2 кн. / М. С. Возняк. – Львів : Світ, 1992. – Кн. 1. – 696 с.

Войтів 1995 – *Войтів Г. В.* Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Г. В. Войтів. – Львів, 1995. – 209 с.

Воронич 2008а – *Воронич Г. В*. Дослідження мови пам'ятки як надійний спосіб її локалізації / Г. В. Воронич // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – 2008. – Вип. 12. – С. 101–103.

Воронич 2008б – *Воронич Г. В.* Четья Мінея 1489 року – українсько-білоруська мовна дискусія / Г. В. Воронич // Українська мова. – 2008. – № 3. – С. 41–47.

Воронич 2011 – *Воронич Г. В.* Північноукраїнські штрихи в Четьї Мінеї 1489 р. (**є** та **ѣ**: буква і звук) / Г. В. Воронич // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2011. – Вип. 24. – Серія : Філологія. Соціальні комунікації. – С. 78–80.

Воронич 2013 – *Воронич Г. В.* Четья Мінея 1489 р. і кирило-мефодіївська традиція [Електронний ресурс] / Г. В. Воронич // Українська мова. – 2013. – № 2. – С. 119–136. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2013_2_12 (дата звернення 10.02.2017). – Назва з екрана.

Галкина-Федорук 1958 – *Галкина-Федорук Е. М.* Современный русский язык: Лексика. Фонетика. Морфология / Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский. – М., 1958. – 402 с.

Гамаюнова 2003 – *Гамаюнова Ю. И.* Историко-этимологическое исследование названий эмоций в русском языке XI–XVII вв. (семантический и лингвокультурологический аспекты) : дис. … канд. филол. наук : спец. 10.02.01 "Русский язык" / Ю. И. Гамаюнова. – Барнаул, 2003. – 225 с.

Глущенко 1998 – *Глущенко В. А.* Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському

мовознавстві 70-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст. / В. А. Глущенко ; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.

Глущенко 2010 – *Глущенко В. А.* Лінгвістичний метод і його структура / В. А. Глущенко // Мовознавство. – 2010. – № 6. – С. 32–44.

Глущенко 2016 – *Глущенко В. А.* Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. // Наукові праці / Чорном. держ. ун-т ім. Петра Могили. – Серія : Філологія. Мовознавство. – 2016. – Т. 272. – Вип. 260. – С. 21–25.

Гнатенко 2001 – *Гнатенко Л. А.* Письмо Пересопницького Євангелія та графіко-орфографічні особливості пам'ятки / Л. А. Гнатенко // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 : дослідження, транслітерований текст, словопокажчик / НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут української мови, Український мовно-інформаційний фонд ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) ; підгот.: І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко. – К., 2001. – С. 55–73.

Гнатенко 2010 – *Гнатенко Л. А.* Графіко-орфографічна система "Четьї Мінеї 1489 року" / Л. А. Гнатенко // Українська мова. – 2010. – № 2. – С. 81–103.

Гнатюк 2010 – *Гнатюк Л. П.* Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції / Л. П. Гнатюк. – К. : Київський університет, 2010. – 446 с.

Гнатюк 2015 – *Гнатюк Л. П.* Варіативний складник мовної свідомості українців: історико-лінгвістичний вимір / Л. П. Гнатюк // Мовознавство. – 2015. – № 2. – С. 86–96.

Гонтарук 2000 – *Гонтарук Л. В.* Семантичні процеси у полонізмі *цнота* в українській мові XVII ст. (на матеріалі творів Д. Наливайка) / Л. В. Гонтарук // Проблеми слов'янознавства. – Львів : Інститут

славістики Львівського національного університету імені І. Франка, 2000. – Вип. 51. – С. 167–173.

Гонтарук 2004 – *Гонтарук Л. В.* Характер запозичень із польської мови в українську XVI – першої половини XVII ст. / Л. В. Гонтарук // Проблеми слов'янознавства. – Львів : Інститут славістики Львівського національного університету імені І. Франка, 2004. – Вип. 54. – С. 78–103.

Горбачевич 1978 – *Горбачевич К. С.* Вариантность слова и языковая норма: на материале современного русского языка / К. С. Горбачевич. – Ленинград : Наука, 1978. – 238 с.

Горнунг 1965 – *Горнунг Б. В.* О природе синонимии в языке и теоретических предпосылках составления синонимических словарей / Б. В. Горнунг // Вопросы языкознания. – 1965. – №. 5. – С. 95–99.

Горобець 1979 – *Горобець В. Й.* Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVII ст.: на матеріалі українських діаріушів / В. Й. Горобець. – К. : Наукова думка, 1979. – 127 с.

Горобець 1984 – *Горобець В. Й.* Розвиток термінології права в українській літературній мові XIV–XVIII ст. / В. Й. Горобець // Мовознавство. – 1984. – № 3. – С. 57–64.

Гридин 1979 – *Гридин В. Н.* К вопросу о систематизации эмоциональной лексики / В. Н. Гридин // Переводная и учебная лексикография. – М. : Русский язык, 1979. – С. 112–124.

Гридин 1983 – *Гридин В. Н.* Семантика эмоционально-экспрессивных средств языка / В. Н. Гридин // Психолингвистические проблемы семантики. – М. : Наука, 1983. – С. 113–119.

Гринчишин 1962 – *Гринчишин Д. Г.* Із спостережень над адміністративно-юридичною лексикою в українських пам'ятках XIV–XV ст. / Д. Г. Гринчишин // Дослідження і матеріали з української мови. – 1962. – Т. 5. – С. 31–52.

Гринчишин 1995 – *Гринчишин Д. Г.* Четья 1489 року – видатна конфесійна пам’ятка української мови / Д. Г. Гринчишин // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1995. – Т. 229 : Праці Філологічної секції. – С. 251–276.

Гриценко 1990 – *Гриценко П. Ю.* Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1990. – 270 с.

Гриценко 2011 – *Гриценко С. П.* Номінування різних форм психічної діяльності людини в староукраїнських пам’ятках кін. XVI–XVII ст. / С. П. Гриценко // Studia Linguistica. – 2011. – Вип. 5. – С. 392–408.

Гриценко 2014 – *Гриценко С. П.* Історія дослідження українського лексикону XVI–XVII ст. [Електронний ресурс] / С. П. Гриценко // Studia linguistica. – 2014. – Вип. 8. – С. 325–349. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Stling_2014_8_56 (дата звернення 29.06.2017). – Назва з екрана.

Гриценко 2015 – *Гриценко С. П.* Роль польських запозичень у формуванні мовної картини світу українців (на матеріалі українських писемних пам’яток XVI–XVII ст.) / С. П. Гриценко // Studia Ukrainica Posnaniensia. – 2015. – Vol. III. – Pp. 87–96.

Гриценко 2018 – *Гриценко С. П.* Динаміка лексикону української мови XVI–XVII ст. : дис. … д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / С. П. Гриценко. – К., 2018. – 1151 с.

Грушевський 1995 – *Грушевський М. С.* Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. / М. С. Грушевський. – Т. 5. – Кн. 1 / упоряд. та приміт. С. К. Русовецький. – К. : Либідь, 1995. – 256 с.

Грушевський 1991 – *Грушевський М. С.* Про українську мову і українську школу / М. С. Грушевський. – К. : Веселка, 1991. – 46 с.

Гумецька 1958а – *Гумецька Л. Л.* Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / Л. Л. Гумецька. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.

Гумецька 1958б – *Гумецька Л. Л.* Якій з трьох назв західноруської літературної мови XV–XVII ст. – “західноруська”, “староукраїнська” і “старобілоруська” – слід віддати перевагу або як ці назви диференціювати у вживанні? / Л. Л. Гумецька // Філологічний збірник. – К., 1958. – С. 332–336.

Гумецька 1968 – *Гумецька Л. Л.* Питання стандартизації слов’янських писемно-літературних мов стародавньої доби : VI Міжнародний з’їзд славістів / Л. Л. Гумецька. – К. : Наукова думка, 1968. – 14 с.

Гумецька 1976 – *Гумецька Л. Л.* З історичної стилістики української мови / Л. Л. Гумецька // Слово і труд. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 88–92.

Демчук 1988 – *Демчук М. О.* Слов’янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. / М. О. Демчук. – К. : Наукова думка, 1988. – 172 с.

Денисюк 2017 – *Денисюк В. В.* Назви посадових осіб у діловій документації XIV–XVI ст. / В. В. Денисюк // Філологічний часопис. – 2017. – Вип. 1 (9). – С. 23–31.

Додонов 1978 – *Додонов Б. И.* Эмоция как ценность / Б. И. Додонов. – М., 1978. – 272 с.

Дубровіна 2001 – *Дубровіна Л. А.* Археографічний та кодикологічний опис Пересопницького Євангелія / Л. А. Дубровіна, Л. А. Гнатенко // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 : дослідження, транслітерований текст, словопокажчик / НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут української мови, Український мовно-інформаційний фонд ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) ; підгот.: І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко. – К., 2001. – С. 74–104.

Єрмоленко 1981 – *Єрмоленко С. Я.* Лінгвістичні теорії і конкретні методи дослідження / С. Я. Єрмоленко // Мовознавство. – 1981. – № 4. – С. 14–24.

Єрмоленко 2004 – *Єрмоленко С. Я.* Норма мовна / С. Я. Єрмоленко // Українська мова : енциклопедія / ред.: В. М. Русанівський (співголова) та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 420–421.

Жайворонок 1999 – *Жайворонок В. В.* Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1999. – №. 6. – С. 32–46.

Житецький 1987 – *Житецький П. Г.* Нарис літературної історії української мови в XVII ст. / П. Г. Житецький // Вибрані праці : Філологія / упоряд., вступ. ст. і прим. Л. Т. Масенко. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 20–138.

Жовтобрюх 1972 – *Жовтобрюх М. А.* Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К. : Вища школа, 1972. – 402 с.

Задорожний 1995 – *Задорожний В.* Передмова / В. Задорожний // Волинські грамоти XVI ст. / упоряд.: В. Задорожний, А. Матвієнко. – К. : Наукова думка, 1995. – С. 5–20.

Запаско 1995 – *Запаско Я.* Пам’ятки книжкового мистецтва: українська рукописна книга / Я. Запаско. – Львів : Світ, 1995. – 480 с.

Зеленько 2008 – *Зеленько А. С.* Аспект, метод, процедура у діалектології [Електронний ресурс] / А. С. Зеленько // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – 2008. – Вип. 12. – С. 134–137. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/spml_2008_12_33. (дата звернення 28.07.2019). – Назва з екрана.

Иванов 1986 – *Иванов Вяч. Вс.* К проблеме ‘лютого зверя’ / Вяч. Вс. Иванов // Балто-славянские исследования. 1984. – М. : Наука, 1986. – С. 79.

Изард 2008 – *Изард К. Э.* Психология эмоций / К. Э. Изард. – СПб. : Питер, 2008. – 464 с. – (Серия “Мастера психологии”).

Илиади 2005 – *Илиади А. И.* Основы славянской этимологии / А. И. Илиади. – К. : Довіра, 2005. – 272 с.

Ильин 2007 – *Ильин Е. П.* Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2007. – 783 с.

Історія 1983 – *Історія* української мови: лексика і фразеологія / відп. ред. В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – 744 с.

Іліаді 2011 – *Іліаді О. І.* Архаїчна лексика українських діалектів Закарпаття й реконструкція праслов'янського словника / О. І. Іліаді // Мовознавство. – 2011. – № 1. – С. 66–78.

Карпенко 1961 – *Карпенко Ю. О.* Про словник мови Івана Вишенського / Ю. О. Карпенко // Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. – Кн. 2. – Наукові записки Чернівецького державного ун-ту. – Серія філологічних наук. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1961. – Т. 42. – Вип. ІІ. – С. 34–44.

Карпенко 2006 – *Карпенко Ю. О.* Вступ до мовознавства : підручник / О. Ю. Карпенко. – К. : Академія, 2006. – 336 с.

Карпинский 1889 – *Карпинский М.* Западно-русская Четья 1489 г. / М. Карпинский // Русский филологический вестник. – Варшава, 1889. – Т. 21. – № 1. – С. 59–109.

Карский 1955 – *Карский Е. Ф.* Белорусы. Язык белорусского народа / Е. Ф. Карский. – М., 1955. – Вып. 1. – 475 с.

Кобець 2013 – *Кобець Л. К.* Функціонування лексеми *камка* у писемних пам'ятках української мови XIV – першої половини XVII століття / Л. К. Кобець // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – К., 2013. – Вип. 28. – С. 27–35.

Ковалик 1966 – *Ковалик І. І.* Методологічні проблеми вивчення структури слова / І. І. Ковалик // Методологічні питання мовознавства. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 70–80.

Ковалів 1964 – *Ковалів П. К.* Лексичний фонд літературної мови Київського періоду X–XIV ст. / П. К. Ковалів. – Нью-Йорк, 1964. – Т. II : Запозичення. – 329 с.

Ковалюк 2015 – *Ковалюк О. К.* Пошук критеріїв формування лексико-семантичного поля “позначення емоційного стану” / О. К. Ковалюк // Мова і культура. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. – Вип. 18. – Т. II (177). – С. 114–119.

Ковалюк 2017а – *Ковалюк О. К.* Іменник *гнѣвъ* у писемних пам’ятках староукраїнської мови XIV–XVI ст.: функціонально-стилістичний аспект / О. К. Ковалюк // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. – Серія : Філологія. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2017. – Вип. 35. – С. 274–281.

Ковалюк 2017б – *Ковалюк О. К.* Історико-лінгвістичний аналіз синонімічних субстантивів на позначення емоційного стану хвилювання в староукраїнських писемних пам’ятках XIV–XVI ст. / О. К. Ковалюк // Наукові записки. – Серія : Філологічні науки. – Кропивницький : Видавець Лисенко В. Ф., 2017. – Вип. 154. – С. 532–539.

Ковалюк 2017в – *Ковалюк О. К.* Позитивно конотована лексика на позначення емоційного стану людини в староукраїнських пам’ятках XIV–XVI ст. (на прикладі лексем із коренем *-рад-*) / О. К. Ковалюк // Наукові праці / Чорном. нац. ун-т ім. Петра Могили ; ред. кол. : Н. П. Матвєєва (голова) [та ін.]. – Миколаїв, 2017. – Т. 294. – Вип. 282. – С. 44–48.

Ковалюк 2018а – *Ковалюк О. К.* Мова українських писемних пам’яток XIV–XVI ст. у термінологічному висвітленні / О. К. Ковалюк // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – К., 2018. – Вип. 37. – С. 19–25.

Ковалюк 2018б – *Ковалюк О. К.* Тлумачення лексичного значення слова в іноземній аудиторії / О. К. Ковалюк // Науково-методичні проблеми мовної підготовки іноземних громадян : матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф., 24–25 квітня 2018 р. – К., 2018. – С. 43–44.

Ковалюк 2019а – *Ковалюк О. К.* Синонімія та варіативність лексем XIV–XVI ст. на позначення емоцій та емоційних станів людини / О. К. Ковалюк // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – К., 2019. – Вип. 39. – С. 18–23.

Ковалюк 2019б – *Ковалюк О. К.* Системна організація лексем і робота в іноземній аудиторії / О. К. Ковалюк // Світові виміри освітніх тенденцій: науково-методичні проблеми мовної підготовки іноземних громадян : матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф., 18 квітня 2019 р. – К., 2019. – С. 51–53.

Ковалюк 2020а – Ковалюк О. К. Окремі тенденції розвитку лексики на позначення емоцій та емоційних станів людини в українській мові XIV–XVI ст. / О. К. Ковалюк // Topical Issues of the Development of Modern Science. – Sofia ; Bulgaria : Publishing House “ACCENT”, 2020. – P. 395–401.

Ковалюк 2020б – Ковалюк О. К. Презентація лексичного матеріалу в іноземній аудиторії і питання структури значення слова / О. К. Ковалюк // Світові виміри освітніх тенденцій: науково-методичні проблеми мовної підготовки іноземних громадян : матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф., 24 квітня 2020 р. – К., 2020. – С. 50–53.

Колесов 1989 – *Колесов В. В.* Древнерусский литературный язык / В. В. Колесов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1989. – 294, [1] с.

Колесов 2000 – *Колесов В. В.* Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека / В. В. Колесов. – СПб. : Филолог. фак.-т Санкт.-Петерб. ун-та, 2000. – 326 с.

Колесов 2004 – *Колесов В. В.* Язык и ментальность / В. В. Колесов. – СПб. : Петербургское востоковедение, 2004. – 240 с.

Колесов 2006 – *Колесов В. В.* Русская ментальность в языке и тексте / В. В. Колесов. – СПб. : Петербургское востоковедение, 2006. – 624 с.

Кочерган 1976 – *Кочерган М. П.* Про системність у лексиці та семантиці (на допомогу студентові-заочнику) / М. П. Кочерган // Українська мова і література в школі. – 1976. – № 4. – С. 38–45.

Кочерган 1980 – *Кочерган М. П.* Слово і контекст: (лексична сполучуваність і значення слова) / М. П. Кочерган. – Львів : Вища школа, 1980. – 182 с.

Кочерган 1997 – *Кочерган М. П.* Німецькі лексичні запозичення в південно-західних говорах української мови / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 19–23.

Кочерган 2004 – *Кочерган М. П.* Лексико-семантична система / М. П. Кочерган // Українська мова : енциклопедія. – К. : Вид-во "Укр. енцикл." ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 305–306.

Кочерган 2006а – *Кочерган М. П.* Зіставне мовознавство: історія становлення і розвитку / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 78–89.

Кочерган 2006б – *Кочерган М. П.* Зіставне мовознавство: методи, принципи, аспекти й рівні дослідження / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 34–51.

Кочерган 2007 – *Кочерган М. П.* Теорія функціонально-семантичного поля і її застосування в зіставному мовознавстві / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 2007. – № 4–5. – С. 13–19.

Кочерган 2010 – *Кочерган М. П.* Загальне мовознавство : підручник / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2010. – 464 с.

Крекотень 1978 – *Крекотень В. І.* Вступна стаття / В. І. Крекотень // Українська книжна поезія кінця XVI – початку XVII ст. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 5–24.

Крехно 2005 – *Крехно Т. І.* Історія лексико-семантичної групи "плати – податки повинності" в українській мові XV–XVIII століть (на матеріалах українських пам'яток) : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Т. І. Крехно. – Х., 2005. – 19 с.

Крижко 1997 – *Крижко О. А.* Розвиток семантики побутової лексики українських літописів кінця XVII – поч. XVIII ст. (назви їжі, напоїв, продуктів харчування) : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / О. А. Крижко. – К., 1997. – 17 с.

Критенко 1965 – *Критенко А. П.* Тематичні групи слів і омонімія / А. П. Критенко // Дослідження з лексикології та лексикографії : міжвідомчий збірник. – К. : Наукова думка, 1965. – С. 198–211.

Крыжановский 1886 – *Крыжановский Г.* Каменец-Стромиловское Евангелие 1411 г. и волынское наречие в XIV и XV вв. / Г. Крыжановский // Волынские Епархиальные ведомости. – 1886. – № 17. – С. 502–509.

Крыжановский 1889 – *Крыжановский Г.* Рукописные Евангелия киевских книгохранилищ / Г. Крыжановский. – К., 1889. – С. 105–131.

Кузнецов 1980 – *Кузнецов А. М.* Структурно-семантические параметры в лексике / А. М. Кузнецов. – М. : Наука, 1980. – 160 с.

Кузнецова 1969 – *Кузнецова Э. В.* Метод ступенчатой идентификации в описании лексико-семантической группы слов / Э. В. Кузнецова // Ученые записки Тартуского ун-та. – Тарту, 1969. – Вып. 228. – № 3. – Ч. 2. – С. 85–92.

Ларин 1977а – *Ларин Б. А.* Из истории слов *(лютый зверь, семья, кавардак)* / Б. А. Ларин // История русского языка и общее языкознание. – М. : Просвещение, 1977. – С. 46–56.

Ларин 1977б – *Ларин Б. А.* Из славяно-балтийских лексикологических сопоставлений *(стыд – срам)* / Б. А. Ларин // История русского языка и общее языкознание. – М. : Просвещение, 1977. – С. 63–72.

Ларин 1977в – *Ларин Б. А.* Об архаике в семантической структуре слова (яр – юр – юуй) / Б. А. Ларин // История русского языка и общее языкознание. – М. : Просвещение, 1977. – С. 89–100.

Левицький 1992 – *Левицький В. В.* Формалізація історико-семасіологічних досліджень та її межі / В. В. Левицький, О. Д. Огуй // Мовознавство. – 1992. – № 1. – С. 26–33.

Левицкий 2006 – *Левицкий В. В.* Семасиология / В. В. Левицький. – Винница : Нова Книга, 2006. – 512 с.

Лиса 2013 – *Лиса Г. І.* Формули-синтагми в українських і російських середньовічних житіях / Г. І. Лиса // Проблеми зіставної семантики. – 2013. – Вип. 11. – С. 221–226.

Лисиченко 1976 – *Лисиченко Л. А.* Лексикологія сучасної української літературної мови: семантична структура слова / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вища школа, 1976. – 109 с.

Лисиченко 1997 – *Лисиченко Л. А.* Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Х. : Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 1997. – 130 с.

Лихачев 1899 – *Лихачев Н. П.* Палеографическое значение бумажных водяных знаков / Н. П. Лихачев. – СПб., 1899. – Ч. 1. – 512 с.

Лучик 2013 – *Лучик А. А.* Українська лінгвістика XXI ст. у координаті зіставного методу дослідження [Електронний ресурс] / А. А. Лучик // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Серія : Філологічні науки. – 2013. – Кн. 3. – С. 7–12. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzfn_2013_3_3. (дата звернення 28.07.2019). – Назва з екрана.

Мартынов 1962 – *Мартынов* В. В. Из славянских этимологий / В. В. Мартынов ; под. ред. проф. П. С. Кузнецова // Этимологические исследования по русскому языку. – 1962. – Вып. II. – С. 44–57.

Межжеріна 1992 – *Межжеріна Г. В.* Семантична структура давньоруського слова *зълыи* та її розвиток / Г. В. Межжеріна // Мовознавство. – 1992. – № 1. – С. 45–51.

Межжеріна 2001 – *Межжеріна Г. В.* Асиміляція старослов'янізму *жестокыи* у давньоруській мові XI–XIII ст. / Г. В. Межжеріна // Актуальні

проблеми української лінгвістики: теорія і практика / відп. ред. Л. І. Шевченко. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2001. – Вип. 3. – С. 61–73.

Межжеріна 2002 – *Межжеріна Г. В.* Структурна організація семантичних одиниць (поле – лексико-семантична група – слово) / Г. В. Межжеріна // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика : зб. наук. пр. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2002. – Вип. 5. – С. 114–126.

Межжеріна 2006 – *Межжеріна Г. В.* Людина в мовній картині світу часів Київської Русі : монографія / Г. В. Межжеріна. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2006. – 448 с.

Межжеріна 2007 – *Межжеріна Г. В.* Лексеми *лихыи*, *лихоиманьникъ*, *лихоимьць*, *лихомоудрыи*, *лишеникъ* у складі словотвірного гнізда з коренем *-лих-* (на матеріалі східнослов’янських писемних пам’яток XI–XIII ст. / Г. В. Межжеріна // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 28–38.

Межжеріна 2009 – *Межжеріна Г. В.* Опозиція “гарячий / холодний” в ознаковій парадигмі “соціально-етична оцінка особи” східнослов’янської мовної картини світу XI–XIII ст. / Г. В. Межжеріна // Мовознавство. – 2009. – № 6. – С. 15–31.

Межжеріна 2013 – *Межжеріна Г. В.* Лексеми з коренем *-лют-* зі значенням соціально-етичної оцінки особи в контексті мовної картини світу часів Київської Русі / Г. В. Межжеріна // Вісник КНЛУ. – Серія : Філологія. – Т. 16. – 2013. – № 2. – С. 76–83.

Мельничук 1986 – *Мельничук О. С.* Аспекти методології лінгвістичних досліджень / О. С. Мельничук // Мовознавство. – 1986. – № 1. – С. 3–11.

Михайловская 1980 – *Михайловская Н. Г.* Системные связи в лексике древнерусского книжно-письменного языка XI–XIV вв.

(нормативный аспект) / Н. Г. Михайловская. – М. : Наука, 1980. – 253 с.

Мовчан 2012 – *Мовчан М. М.* Страх Божий як особливий феномен / М. М. Мовчан // Науковий часопис [Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова]. – Серія 7 : Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : зб. наук. пр. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 27 (40). – С. 241–247.

Мозер 2011 – *Мозер М.* Причинки до історії української мови / М. Мозер / за заг. ред. С. Вакуленка. – Вінниця : Нова Книга, 2011. – 848 с.

Мойсієнко 2006 – *Мойсієнко В. М.* Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. / В. М. Мойсієнко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 450 с.

Мойсієнко 2010 – *Мойсієнко В. М.* Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові (на прикладі текстів північноукраїнського ареалу XVI ст.) [Електронний ресурс] / В. М. Мойсієнко // Волинь – Житомирщина. – 2010. – № 22 (1). – С. 114–125. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vg_2010_22%281%29__15 (дата звернення 30.08.2017). – Назва з екрана.

Мойсієнко 2013 – *Мойсієнко В. М.* "Проста мова" в Україні та Білорусі XVI століття / В. М. Мойсієнко, О. І. Ніка ; НАН України ; Укр. ком. славістів ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: О. С. Онищенко (голова та ін.). – К. : НБУВ, 2013. – 25 с.

Мотузенко 2006 – *Мотузенко Е. М.* Этимология и семантика / Е. М. Мотузенко. Кишинев : Vector, 2006. – 368 с.

Муромцева 2004 – *Муромцева О. Г.* Германізм / О. Г. Муромцева // Українська мова : енциклопедія / ред.: В. М. Русанівський (співголова) та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во "Укр. енцикл." ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 95.

Наєнко 1994 – *Наєнко Г. М.* Наукова лексика у творах Кирила Транквіліона-Ставровецького : автореф. дис… канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Г. М. Наєнко. – К., 1994. – 23 с.

Невойт 1986 – *Невойт В. И.* Названия пищи и продуктов питания в древнерусском языке : дис. … канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык” / В. И. Невой. – К., 1986. – 246 с.

Немов 1999 – *Немов Р. С.* Психологи : в 3 кн. / Р. С. Немов. – Кн. 1 : Общие основы психологии. – 3-е изд. – М. : Владос, 1999. – 576 с.

Нечитайло 1987 – *Нечитайло О. І.* Синоніми в лексикографії / О. І. Нечитайло. – К. : Наукова думка, 1987. – 133 с.

Нечитайло 2011 – *Нечитайло І. М.* Історія і типологія праслов’янських девербативів / І. М. Нечитайло. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2011. – 365 с.

Нечитайло 2014 – *Нечитайло І. М.* Семантика прамовних рефлексів у когнітивних моделях / І. М. Нечитайло // Мова і культура. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – Вип. 17. – Т. IV (172). – С. 198–205.

Нечитайло 2017 – *Нечитайло І. М.* Феномен праслов’янського діалектизму в порівняльно-історичній парадигмі / І. М. Нечитайло // Система і структура східнослов’янських мов. – 2017. – Вип. 12. – С. 48–59. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/sissm_2017_12_7 (дата звернення 30.08.2019). – Назва з екрана.

Нікітіна 1981 – *Нікітіна Ф. О.* Виділення і визначення лексико-семантичних полів / Ф. О. Нікітіна // Мовознавство. – 1981. – № 1. – С. 11–15.

Німчук 1992 – *Німчук В. В*. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук ; АН України, Ін-т української мови. – К. : Наукова думка, 1992. – 412 с.

Німчук 2001 – *Німчук В. В.* Християнство й українська мова / В. В. Німчук // Українська мова. – 2001. – № 1. – С. 11–30.

Німчук 2014 – *Німчук В. В.* Четья 1489 року в контексті сучасної україністики / В. В. Німчук // Українська мова. – 2014. – № 4. – С. 12–31.

Німчук 2015 – *Німчук В. В.* Четья 1489 року в контексті сучасної україністики / В. В. Німчук // Українська мова. – 2015. – № 1. – С. 3–35.

Новиков 1982 – *Новиков Л. А.* Семантика русского языка / Л. А. Новиков. – М. : Высшая школа, 1982. – 272 с.

Огар 1996 – *Огар Е. І.* Українська друкарська термінологія: формування та функціонування : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Е. І. Огар. – К., 1996. – 17 с.

Огієнко 1930 – *Огієнко І. І.* Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол : літ.-лінгв. моногр. / І. І. Огієнко. – Варшава : Друкарня синодальна, 1930. – Т. 1. – 520 с.

Огієнко 2004 – *Огієнко І. І.* Історія української літературної мови / І. І. Огієнко. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 436 с.

Огуй 1998 – *Огуй О. Д.* Полісемія в синхронії, діахронії та панхронії: системно-квантитативні аспекти полісемії в німецькій мові та мовах Європи / О. Д. Огуй. – Чернівці : Золоті литаври, 1998. – 370 с.

Огуй 2013 – *Огуй О. Д.* Мовна картина світу: проблема організації складників / О. Д. Огуй // Мовознавство. – 2013. – № 4. – С. 15–26.

Озерова 2014 – *Озерова Н. Г.* Міжмовна взаємодія в сучасному російському газетному дискурсі / Н. Г. Озерова // Мовознавство. – 2010. – № 4–5. – С. 40–46.

Олексієнко 1974 – *Олексієнко С. І.* Про спроби освоєння лексичних запозичень: на матеріалі східнослов'янських пам'яток XIV–XVI ст. / С. І. Олексієнко // Мовознавство. – 1974. – С. 41–47.

Осінчук 2008 – *Осінчук Ю. В.* Історія богослужбово-обрядової лексики української мови : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Ю. В. Осінчук. – К., 2008. – 236 с.

Осташ 2003 – *Осташ Н. Л.* Лексика на позначення волової упряжі у пам’ятках української мови XIV–XVIII ст. / Н. Л. Осташ // Українська історична та діалектна лексика. – 2003. – Вип. 4. – С. 77–88.

Откупщиков 2001 – *Откупщиков Ю. В*. Очерки по этимологии / Ю. В. Откупщиков. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2001. – 480 с.

Откупщиков 2005 – *Откупщиков Ю. В.* Из истории индоевропейского словообразования / Ю. В. Откупщиков. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Филологический факультет СПбГУ ; М. : Академия, 2005. – 320 с.

Ощипко 1960 – *Ощипко І. Й.* Із спостережень над побутовою лексикою української мови XVII ст. (На матеріалі “Лексикону славенороссского” Памви Беринди) / І. Й. Ощипко // Питання укр. мовознавства Львів. держ. ун-ту, 1960. – Кн. 4. – С. 117–126.

Ощипко 1962 – *Ощипко І. Й.* Побутова лексика українських грамот XIV–XV ст. / І. Й. Ощипко // Питання українського мовознавства. – 1962. – Кн. 5. – С. 90–102.

Ощипко 1966 – *Ощипко І. Й.* Синхронічне і діахронічне вивчення семантики слова / І. Й. Ощипко // Методологічні питання мовознавства. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 81–93.

Паршак 2014 – *Паршак К. Д.* Текст як об’єкт лінгвістичного дослідження / К. Д. Паршак // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. – 2014. – Вип. 11. – С. 196–199.

Перебийніс 2001 – *Перебийніс В. І.* Статистичні методи для лінгвістів : навч. посібник / В. І. Перебийніс. – Вінниця : Нова Книга, 2001. – 168 с.

Передрієнко 2001 – *Передрієнко В. А*. Проблеми вивчення живого народного мовлення за староукраїнськими пам’ятками другої половини XVI–XVIII століть / В. А. Передрієнко // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика : зб. наук. пр. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2001. – С. 46–55.

Передрієнко 2005 – *Передрієнко В. А.* Проблеми вивчення староукраїнської літературної мови другої половини XVI–XVIII ст. / В. А. Передрієнко // Магістеріум : Мовознавчі студії. – К. : ВПЦ НаУКМА, 2005. – Вип. 37. – С. 71–74.

Перетц 1928 – *Перетц В. Н.* К изучению Четьи 1489 г. / В. Н. Перетц // Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. – Л., 1928. – Вып. 2. – С. 1–107.

Петлева 1984 – *Петлева И. П.* Семантические истоки слов со значением “бояться, пугаться” / И. П. Петлева // Этимологические исследования : сб. науч. тр. – Свердловск, 1984. – Вып. 3. – С. 69–74.

Петлева 1988 – *Петлева И. П.* *l’utъ(jь) / И. П. Петлева // Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – М. : Наука, 1988. – Т. XV. – С. 231–237.

Пещак 1968 – *Пещак М. М.* Використання формалізованих прийомів дослідження в угорському мовознавстві / М. М. Пещак // Методи структурного дослідження мови. – К. : Наукова думка, 1968. – С. 164–175.

Пилинський 1976 – *Пилинський М. М.* Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. – К. : Наукова думка, 1976. – 288 с.

Пиц 2008 – *Пиц Т. Б.* Східнослов’янські назви ремісників та їхнє поширення у польській, білоруській і українській мовах XIV–XVII ст. : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.17 “Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” / Т. Б. Пиц. – Львів, 2008. – 18 с.

Півторак 1993 – *Півторак Г. П.* Звідки ми і наша мова / Г. П. Півторак ; [ред. В. Г. Скляренко]. – К. : Наукова думка, 1993. – 206 с.

Півторак 2001 – *Півторак Г. П.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов’янських зі “спільної

колиски” / Г. П. Півторак. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2001. – 152 с.

Півторак 2005 – *Півторак Г. П.* Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам’яток // Мовознавство. – 2005. – № 3–4. – С. 80–84.

Плотникова 2012 – *Плотникова А. А.* Славянское **žalěti (*želěti)*: ‘скорбеть’ и ‘голосить’ / А. А. Плотникова // Славянское и балканское языкознание. Палеославистика: слово и текст. – М., 2012. – С. 281–295.

Плющ 1965 – *Плющ П. П.* Із спостережень над мовою Пересопницького Євангелія / П. П. Плющ // Вісник Київського ун-ту. – 1965. – № 17. – Серія філології та журналістики. – С. 27–34.

Покровский 1959 – *Покровский М. М.* Избранные работы по языкознанию / М. М. Покровский. – М. : Издательство АН СССР, 1959. – 382 с.

Полюга 1991 – *Полюга Л. М.* Українська абстрактна лексика XIV–XVII ст. / Л. М. Полюга. – К. : Наукова думка, 1991. – 240 с.

Приселков 1996 – *Приселков М. Д.* История русского летописания XI–XV вв. / М. Д. Приселков. – СПб. : Издательство “Дмитрий Буланин”, 1996. – 326 с.

Прискока 2007 – *Прискока О. В.* З царини досліджень церковнослов’янської мови в Україні у XV–XVIII століттях / О. В. Прискока // Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка. – К. : Київська православна богословська академія, 2007. – С. 171–172.

Прискока 2013 – *Прискока О. В.* Київська спадщина в писемності Великого князівства Литовського / О. В. Прискока, В. Ю. Франчук // Мовознавство. – 2013. – № 2–3. – С. 113–127.

Пуряєва 2001 – *Пуряєва Н. В.* Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів) : автореф. дис. …

канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Н. В. Пуряєва. – К., 2001. – 20 с.

Пуряєва 2018 – *Пуряєва Н. В.* Літургійна лексика в староукраїнській лексикографії: специфіка перекладацької рецепції / Н. В. Пуряєва // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – 2018. – Вип. 48. – С. 294–304.

Рибалка 1998 – *Рибалка Я. І.* Структура тематичної групи “військова лексика козацтва” в українській мові XVII–XIII століття : дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Я. І. Рибалка. – Дніпропетровськ, 1998. – 193 с.

Русанівський 1966 – *Русанівський В. М.* Типи мовних контактів і методи їх вивчення / В. М. Русанівський, К. К. Цілуйко // Методологічні питання мовознавства. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 134–164.

Русанівський 1971 – *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1971. – 315 с.

Русанівський 1980 – *Русанівський В. М.* Марксистсько-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об’єктів / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1980. – № 6. – С. 3–11.

Русанівський 1988 – *Русанівський В. М.* Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1988. – 236 с.

Русанівський 1997 – *Русанівський В. М.* Староукраїнська і слов’яноруська мови на тлі розвитку інших слов’янських літературних мов / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 3–11.

Русанівський 2002 – *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2002. – 424 с.

Русанівський 2004а – *Русанівський В. М.* Західноруська писемна мова / В. М. Русанівський // Українська мова : енциклопедія / ред.: В. М. Русанівський (співголова) та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 197.

Русанівський 2004б – *Русанівський В. М.* Староукраїнська літературна мова / В. М. Русанівський // Українська мова : енциклопедія / ред.: В. М. Русанівський (співголова) та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 641–644.

Свєнціцький 1958 – *Свєнціцький І.* Елементи живої народної мови в пам’ятках української літературної мови у XIV–XVII ст. / І. Свєнціцький // Питання українського мовознавства. – Львів, 1958. – Кн. 3. – С. 5–13.

Селіванова 2008 – *Селіванова О. О.* Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2008. – 712 с.

Селігей 2001а – *Селігей П. О.* Внутрішня форма назв емоцій в українській мові / П. О. Селігей // Мовознавство. – 2001. – № 1. – С. 24–33.

Селігей 2001б – *Селігей П. О.* Внутрішня форма назв емоцій в українській мові : дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / П. О. Селігей. – К., 2001. – 231 с.

Семчинський 1974 – *Семчинський С. В.* Семантична інтерференція мов: на матеріалі слов’яно-східнороманських мовних контактів / С. В. Семчинський. – К. : Вища школа, 1974. – 256 с.

Симонов 1978 – *Симонов П. В.* Проблема классификации эмоциональных состояний / П. В. Симонов // Речь, эмоции и личность : материалы и сообщения Всесоюзного симпозиума, 27–28 февр. 1978 г. – Л., 1978. – 258 с.

Симонова 1989 – *Симонова К. С.* Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (на матеріалі “Четьї” 1489 р.) / К. С. Симонова // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 56–79.

Сібрук 2011 – *Сібрук А. В.* Структура та семантика назв прикрас (на основі пам’яток XI–XIV ст.) : дис… канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / А. В. Сібрук. – К., 2011. – 265 с.

Сіроштан 2017 – *Сіроштан Т. В.* Лексико-словотвірні типи назв почуттів в українській мові XI–XIII ст. / Т. В. Сіроштан // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах : зб. наук. пр. – К., 2017. – С. 68–74.

Скаб 2001 – *Скаб М. В*. Жанрово-стилістичний аспект функціонування семантичного простору лексеми *душа* в українській мові XIV–XVI ст. / М. В. Скаб // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія : зб. наук. пр. – Чернівці : Рута, 2001. – Вип. 117–118. – С. 224–230.

Скляренко 2006. – *Скляренко В. Г.* Походження назви *Україна* / В. Г. Скляренко // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 15–33.

Спринчак 1956 – *Спринчак Я. А.* К сравнительному изучению лексики московских и украинских грамот XIV–XV вв. / Я. А. Спринчак // Вопросы языкознания. – 1956. – № 6. – С. 115–122.

Степанов 1975 – *Степанов Ю. С.* Основы общего языкознания / Ю. С. Степанов. – М. : Просвещение, 1975. – 271 с.

Степанов 1997 – *Степанов Ю. С.* Константы. Словарь русской культуры: опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Школа "Языки русской культуры", 1997. – 824 с.

Стернин 1985 – *Стернин И. А.* Лексическое значение слова в речи / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та., 1985. – 172 с.

Стишов 2012 – *Стишов О. А.* Основні тенденції розвитку лексичного складу української мови початку XXI століття / О. А. Стишов // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – 2012. – № 1. – С. 406–415. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_fi_2012_1_85 (дата звернення 30.06.2019). – Назва з екрана.

Стишов 2013 – *Стишов О. А.* Субстантивні композити-неологізми в мові сучасних українських ЗМІ / О. А. Стишов // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного

університету. – 2013. – Вип. 9 (2). – С. 154–164. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhSt_2013_9(2)__22 (дата звернення 05.07.2019). – Назва з екрана.

Стишов 2015 – *Стишов О. А.* Семантичні неологізми в дискурсі українськомовних мас-медіа початку XXI століття / О. А. Стишов // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. – 2015. – Вип. 13. – С. 364–374. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhSt_2015_13_53 (дата звернення 05.07.2019). – Назва з екрана.

Струганець 2002 – *Струганець Л. В.* Динаміка лексичних норм української літературної мови XX ст. / Л. В. Струганець. – Тернопіль : Астон, 2002. – 352 с.

Сумникова 1986 – *Сумникова Т. А.* О словосочетании *лютый зверь* в некоторых памятниках восточнославянской письменности / Т. А. Сумникова // Балто-славянские исследования. 1984. – М. : Наука, 1986. – С. 59–77.

Сучасна 1973 – *Сучасна* українська літературна мова: Лексика і фразеологія / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 439 с.

Тараненко 1980 – *Тараненко О. О.* Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії / О. О. Тараненко. – К. : Наукова думка, 1980. – 115 с.

Тараненко 1988 – *Тараненко О. О.* Метонімія і еліпсис (деякі питання) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 1988. – № 5. – С. 29–34.

Тараненко 2004а – *Тараненко О. О.* Ампліфікація / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія / ред.: В. М. Русанівський (співголова) та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во "Укр. енцикл." ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 22.

Тараненко 2004б – *Тараненко О. О.* Метафора / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія / ред.: В. М. Русанівський (співголова) та ін. –

[2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 334–337.

Тараненко 2004в – *Тараненко О. О.* Метонімія / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія / ред.: В. М. Русанівський (співголова) та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 339–342.

Тараненко 2004г – *Тараненко О. О.* Полісемія / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія / ред.: В. М. Русанівський (співголова) та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 502–503.

Тараненко 2004ґ – *Тараненко О. О.* Синоніми абсолютні / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія / ред.: В. М. Русанівський (співголова) та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 588–589.

Тимофеев 1955 – *Тимофеев К. А.* Рец. на кн. : Галкина-Федорук Е. М. Современный русский язык: Лексика: (Курс лекций) / К. А. Тимофеев, А. М. Бабкин // Вопросы языкознания. – 1955. – № 2. – С. 125–133.

Титаренко 2006 – *Титаренко В. М.* Розвиток семантики полонізмів у середньополіських говірках / В. М. Титаренко // Українська полоністика. – Житомир : Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2006. – Вип. 2. – С. 190–198.

Ткаченко 2004 – *Ткаченко О. Б.* Полонізм / О. Б. Ткаченко // Українська мова : енциклопедія / ред.: В. М. Русанівський (співголова) та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 503–504.

Толстая 2012 – *Толстая С. М. Желать* и *жалеть*: этимология и семантика / С. М. Толстая // Славянское и балканское языкознание. Палеославистика: слово и текст. – М., 2012. – С. 268–280.

Толстой 1957 – *Толстой Н. И.* Значение кратких и полных форм прилагательных в старославянком языке (на материале евангельских кодексов) / Н. И. Толстой // Вопросы славянского языкознания / отв. ред. проф. С. Б. Бернштейн. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1957. – Вып. 2. – С. 43–122.

Толстой 1993 – *Толстой Н. И.* Слово в обрядовом тексте (культурная семантика слав. **vesel-* / Н. И. Толстой, С. М. Толстая // Славянское языкознание: XI Международный съезд славистов : доклады российской делегации / отв. ред. Н. И. Толстой. – М. : Наука, 1993. – С. 162–184.

Тома 2014 – *Тома Н. М.* Абстрактна лексика в мовосвіті Петра Могили / Н. М. Тома. – Тернопіль : Астон, 2014. – 215 с.

Топоров 1988 – *Топоров В. Н.* Вокруг “лютого зверя” (голос в дискуссии) / В. Н. Топоров // Балто-славянские исследования. 1986. – М., 1988. – С. 249–258.

Трубачев 1980 – *Трубачев О. Н.* Реконструкция слов и их значений / О. Н. Трубачев // Вопросы языкознания. – 1980. – № 3. – С. 3–14.

Уфимцева 1962 – *Уфимцева А. А.* Опыт изучения лексики как системы (на материале англ. яз.) / А. А. Уфимцева. – М. : АН СССР, 1962. – 287 с.

Филин 1957 – *Филин Ф. П.* О лексико-семантических группах слов / Ф. П. Филин // Езиковедски изследования в чест на академик Стефан Младенов. – София, 1957. – С. 523–538.

Филин 1982 – *Филин Ф. П.* Очерки по теории языкознания / Ф. П. Филин. – М. : Наука, 1982. – 410 с.

Філін 1976 – *Філін Ф. П.* Нотатки про мовну норму / Ф. П. Філін // Слово і труд. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 67–73.

Франчук 1986 – *Франчук В. Ю.* Киевская летопись: состав и источники в лингвистическом освещении / В. Ю. Франчук. – К. : Наукова думка, 1986. – 186 с.

Худаш 1961 – *Худаш М. Л.* Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст.: (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства) / М. Л. Худаш. – К. : Вид-во Академії Наук Української РСР, 1961. – 164 с.

Худаш 1966 – *Худаш М. Л.* Із спостереження над українськими козацькими особливими назвами-композитами сер. XVII ст. / М. Л. Худаш. – К. : Наукова думка, 1966. – 136 с.

Царалунга 2011 – *Царалунга І. Б.* Варіативність староукраїнської мови у творах Г. Смотрицького [Електронний ресурс] / І. Б. Царалунга // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. – 2011. – Вип. 6. – С. 684–689. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhSt_2011_6_101 (дата звернення 30.08.2017). – Назва з екрана.

Цветков 1984 – *Цветков Н. В.* К методологии компонентного анализа / Н. В. Цветков // Вопросы языкознания. – 1984. – № 2. – С. 61–71.

Цимбал 2014 – *Цимбал Н. А.* Методологічні аспекти мотивологічних досліджень / Н. А. Цимбал // Мовознавство. – 2014. – № 4. – С. 88–92.

Чабаненко 1984 – *Чабаненко В. А.* Основи мовної експресії / В. А. Чабаненко. – К. : Вища школа, 1984. – 165 с.

Чабаненко 2002 – *Чабаненко В. А.* Стилістика експресивних засобів української мови / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

Чабаненко 1981 – *Чабаненко В. А.* Фонетична варіантність слова і мовна експресія / В. А. Чабаненко // Мовознавство. – 1981. – № 5 (89). – С. 28–35.

Чепіга 1989 – *Чепіга І. П.* Концепція літературної мови староукраїнських книжників XVI – першої половини XVII ст. / І. П. Чепіга // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 79–93.

Чепіга 1995 – *Чепіга І. П.* Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI ст. (на матеріалах перекладів Євангелія) / І. П. Чепіга // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Праці Філологічної секції. – 1995. – Т. 229. – С. 277–288.

Чепіга 2001 – *Чепіга І. П.* Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови / І. П. Чепіга // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 : дослідження, транслітерований текст, словопокажчик / НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут української мови, Український мовно-інформаційний фонд ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) ; підгот.: І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко. – К., 2001. – С. 13–54.

Черниш 2003 – *Черниш Т. О.* Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід) : монографія / Т. О. Черниш. – К., 2003. – 479 с.

Черниш 2008 – *Черниш Т. О.* Слов'янська лексика: витоки й еволюція [Електронний ресурс] / Т. О. Черниш // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство, мовознавство, фольклористика. – 2008. – Вип. 19. – С. 50–51. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_LMF_2008_19_18 (дата звернення 30.08.2019). – Назва з екрана.

Черниш 2009 – *Черниш Т. О.* Деякі провідні тенденції в діахронічній лексикології слов'янських мов [Електронний ресурс] / Т. О. Черниш // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. – 2009. – Вип. 10. – С. 227–232. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_LMF_2008_19_18 (дата звернення 30.08.2019). – Назва з екрана.

Черниш 2013 – *Черниш Т. О.* Слов'янська порівняльно-історична лексикологія та її завдання [Електронний ресурс] / Т. О. Черниш // Слов'янський збірник. – 2013. – Вип. 17. – С. 7–20. – Режим доступу :

http://nbuv.gov.ua/UJRN/kdsm_2009_10_39 (дата звернення 30.08.2019). – Назва з екрана.

Чижевський 1994 – *Чижевський Д. І.* Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. І. Чижевський. – Тернопіль : МПП “Презент”, за участю ТОВ “Феміна”, 1994. – 480 с.

Чікало 1997 – *Чікало М. І.* З історії назв кольорів в українській мові (XIV–XVIII століття) / М. І. Чікало // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Праці філологічної секції. – 1997. – Т. 234. – С. 186–209.

Шаховский 2008а – *Шаховский В. И.* Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка / В. И. Шаховский. – М. : Издательство ЛКИ, 2008. – 208 с.

Шаховский 2008б – *Шаховский В. И.* Лингвистическая теория эмоций / В. И. Шаховский. – М. : Гнозис, 2008. – 416 с.

Шевельов 2009 – *Шевельов Ю. В.* Вибрані праці : у 2 кн. / Ю. В. Шевельов ; упоряд. Л. Масенко. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – Кн. І : Мовознавство. – 583 с.

Шевчук – *Шевчук В. О.* Іван Вишенський та його послання / О. В. Шевчук // Твори / І. Вишенський. – К. : Дніпро, 1986. – С. 3–18.

Шимко 2007 – *Шимко О. В*. Вплив церковнослов’янської мови української редакції на московську книжно-писемну традицію / О. В. Шимко // Мовознавство. – 2007. – № 2. – С. 26–34.

Шмелев 1973 – *Шмелев Д. Н.* Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 210 с.

Штанденко 2003 – *Штанденко У. М.* Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у староукраїнській мові XIV–XVIII ст. : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / У. М. Штанденко. – К., 2003. – 22 с.

Щур 1974 – *Щур Г. С.* Теории поля в лингвистике / Г. С. Щур. – М. : Наука, 1974. – 254 с.

Экман 2011 – *Экман П.* Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь : [пер. с англ.] / П. Экман. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2011. – 334 с.

Якимович-Чапран 2009 – *Якимович-Чапран Д. Б.* Лексика на позначення наукових понять з мовознавства у пам’ятках української мови XIV–XVII ст. : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Д. Б. Якимович-Чапран. – Львів, 2009. – 21 с.

Якобсон 1958 – *Якобсон П. М.* Психология чувств / П. М. Якобсон ; АПН РСФСР, Ин-т психологии. – 2–е изд., доп. – М. : Изд-во АН РСФСР, 1958. – 384 с.

Яременко 1982 – *Яременко П. К.* Іван Вишенський / П. К. Яременко. – К. : Вища школа, 1982. – 141 с.

Яценко 2009 – *Яценко С. А.* Назви продуктів харчування, страв і напоїв в українській мові XIV–XVII століть : дис... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / С. А. Яценко. – К., 2009. – 242 с.

Жураўскі 1967 – *Жураўскі А. І.* Гісторія бэларускай літэратурнай мовы / А. І. Жураўскі. – Мінск : Навука і тэхніка. – 1967. – Т. 1. – 370 с.

Паўлавец 2019 – *Паўлавец Д. Д.* Нераўзыдзены ўзор старажытнага мовазнаўства (да 400-годдзя “Граматыкі” М. Сматрыцкага) / Д. Д. Паўлавец // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. – 2019. – № 1 (112). – С. 118–124.

Darwin 1897 – *Darwin C. R.* The Expression of Emotions in Man and Animals / C. R. Darwin. – New York : D. Appleton and Company, 1897. – 398 p.

Jacobson 1967 – *Jacobson E.* Biology of Emotions / E. Jacobson. – Springfield, III : Charles Thomas, 1967. – 211 p.

Kovaliuk 2017 – *Kovaliuk O.* Borrowed token denoting the emotional state of nervous excitement in the old Ukrainian language of XIV–XVI centuries /

O. Kovaliuk // Modern Science. – Praha : Nemoros. – 2017. – № 5. – P. 151–159. ISSN 2336-498 X.

Lyons 1972 – *Lyons J.* Introduction to Theoretical Linguistics / J. Lyons. – London : Cambridge University Press, 1968. – 520 p.

Moser 2016 – *Moser M.* Ukrainian in Contact : The Early Modern Period / M. Moser // New Contributions to the History of the Ukrainian Language. – Edmonton ; Toronto, 2016. – P. 37–138.

Plutchik 1962 – *Plutchik R.* The Emotions: Facts, Theories and a New Model / R. Plutchik. – New York : Random House, 1962. – 204 p.

Said 1983 – *Said E. W.* The World, the Text and the Critic / E. W. Said. – Cambridge ; Massachusetts : Harvard University Press, 1983. – 336 p.

Sartre 1948 – *Sartre J. P.* The Emotions: Outline of a Theory / J. P. Sartre. – New York : Philosophical Library, 1948. – 97 p.

Додаток 1

Реєстр досліджуваних назв емоцій та емоційних станів людини

1. *без(в)стыдный*
2. *безстудие*
3. *безстудный*
4. *безстудство*
5. *без[с]тужий*
6. *богобоязнивыи*
7. *боязливый*
8. *боязнь*
9. *боятися*
10. *братоненавидѣніе*
11. *бридити(ся)*
12. *васнь*
13. *веселіє*
14. *вєсєлитисѧ*
15. *вєсєлѧ*
16. *возбоятися*
17. *возбѣситися*
18. *возяритися*
19. *встыд*
20. *встыдати(ся)*
21. *встыдливость*
22. *въꙁвєсєлитисѧ*
23. *въ(з)нєнавидити*
24. *възрадоватисѧ*
25. *въскорбитися*
26. *ганебный*
27. *ганити*
28. *ганьба*
29. *гневный*
30. *гнѣваньє*
31. *гнѣвати(сѧ)*
32. *гнѣвливый*
33. *гнѣвояростный*
34. *гнѣвъ*
35. *горе*
36. *гроза*
37. *грозити*
38. *дивити*
39. *дивитися*
40. *дивный*
41. *дивъ*
42. *жаловати*
43. *жаловатися*
44. *жалостный*
45. *жалость*
46. *жаль*
47. *жестокий*
48. *жестосердіє*
49. *забавливати*
50. *завстыдити(ся)*
51. *завстыженье*
52. *загрозити*
53. *засмоутитисѧ*
54. *застрашити(ся)*
55. *збоѧти(сѧ)*
56. *звѣролютство*

57. *зганити*
58. *злобний*
59. *злов҃ѣріє*
60. *злов҃ѣрный*
61. *злонравиє*
62. *злопомн҃ѣнїє*
63. *злость*
64. *злоумыслиє*
65. *злый*
66. *злютовати*
67. *злютувати(ся)*
68. *зневажити*
69. *зсоромотити*
70. *кающийся*
71. *каяти(ся)*
72. *лихий*
73. *лют*
74. *лютость*
75. *лютувати*
76. *лютый*
77. *лѧкати(сѧ)*
78. *нагана*
79. *наганенье*
80. *насмевати*
81. *насм҃ѣвиско*
82. *настрашити*
83. *насътрахати*
84. *небезпеченство*
85. *небезпечьность*
86. *невстыдливость*
87. *невстыдливый*
88. *нелютованье*
89. *ненависть*
90. *непостыдный*
91. *нєнавидити*
92. *обавятися*
93. *обрадоватися*
94. *огида*
95. *ожесточатися*
96. *озлобленіе*
97. *окрутенство*
98. *окрутность*
99. *окрутный*
100. *опала*
101. *опасеніе*
102. *опасный*
103. *опасъ*
104. *опечалитися*
105. *отстрашити*
106. *ошидити*
107. *печалованіє*
108. *печаловати(ся)*
109. *печаль*
110. *погроза*
111. *подивенье*
112. *пожаловати*
113. *покаяніє*
114. *покаятися*
115. *полякати*
116. *поопасатися*

117. *попудливость*
118. *порадовати(ся)*
119. *посквернитися*
120. *посквернить*
121. *посоромоченье*
122. *посрамитися*
123. *посрамляти*
124. *посрамлятися*
125. *посрамотити*
126. *пострадати*
127. *постыдитися*
128. *потѣха*
129. *почудитися*
130. *презирати*
131. *приганити*
132. *пристрашний*
133. *прогнѣвати*
134. *прогнѣватисѧ*
135. *радоватися*
136. *радостный*
137. *радость*
138. *радъ*
139. *раскаятися*
140. *розгнѣвати*
141. *розгнѣвати(сѧ)*
142. *розжалити*
143. *розжаловатисѧ*
144. *свирѣпий*
145. *свѣрѣпѣтися*
146. *сетовати*
147. *скорбити*
148. *скорбный*
149. *скорбь*
150. *скруха*
151. *смутити*
152. *смушеніє*
153. *сожалитися*
154. *соромота*
155. *соромотити*
156. *соромъ*
157. *сплюгавити*
158. *срадоватися*
159. *срамляти(ся)*
160. *страдание*
161. *страдати*
162. *страхъ*
163. *страшити*
164. *страшитися*
165. *страшливий*
166. *страшный*
167. *студ*
168. *стыдливость*
169. *стыдѣние*
170. *съмѵщатисѧ*
171. *сѣтованіє*
172. *тревожитися*
173. *тревога*
174. *трепетати*

175. *тоужити*
176. *оудивитисѧ*
177. *оужасати*
178. *оужасати(ся)*
179. *оужасъ*
180. *оусрамлѧтисѧ*
181. *оустрашитисѧ*
182. *убояти(ся)*
183. *увеселити*
184. *удивленіе*
185. *удивлятися*
186. *ужалитися*
187. *ужасний*
188. *ужасть*
189. *упечаловати*
190. *устрашати*
191. *устрашеніе*
192. *утрапенье*
193. *утѣха*
194. *утѣшати*
195. *утѣшеніе*
196. *фрасовати*
197. *фрасовати(ся)*
198. *фрасунокъ*
199. *храпъ*
200. *чудеса*
201. *чудитися*
202. *чудѣйший*
203. *чудо*
204. *шидеръство*
205. *яритися*
206. *ярость*
207. *ѣаръ*